THE KUMĀRASAMBHAVA OF KĀLIDĀSA

CRITICALLY EDITED BY

SURYAKANTA

M.A., D.PHIL. (OXON), D.LITT (PB)

Officier d'Academie (Française)

Principal, College of Indology
Banaras Hindu University

WITH A GENERAL INTRODUCTION BY

Dr. S. RADHAKRISHNAN

SAHITYA AKADEMI
NEW DELHI

First Edition 1962

PUBLISHED BY THE SAHITYA AKADEMI, RABINDRA BHAVAN 35 FEROZESHAH ROAD, NEW DELHI 1, AND PRINTED BY NORMAN A. ELLIS, BAPTIST MISSION PRESS, 41A ACHARYYA JAGADISH BOSE ROAD, CALCUTTA 16

CONTENTS

	Page
Publisher's Preface	vii
Editor's Preface	ix
Scheme of Transliteration	x
General Introduction	I
Critical Apparatus	XXIII
The Story of *Kumārasambhava*	XXXI
Text	1
Index to First Lines	237

PUBLISHER S PREFACE

THE very popularity of Kalidasa s works in India for over fifteen hundred years if not longer has exposed the original texts to constant risk of interpolations with the result that it has become a major problem of scholarship to sift the authentic from the spurious One of the first acts of the Sahitya Akademi was to set up an Editorial Board of eminent Sanskrit scholars to supervise the preparation of a critical edition of Kalidasa s complete works Dr S Radhakrishnan is the Chairman of the Board and Prof V Raghavan of Madras University its Convener

The first volume of the critical edition of Kalidasa s works to be published by the Sahitya Akademi was *Meghaduta* edited by Dr S K De of the Sanskrit College Calcutta This was followed by *Vikramorvasiya*, edited by Prof H D Velankar of the Bharatiya Vidya Bhavan Bombay The present volume edited by Dr Suryakanta of the Banaras Hindu University Varanasi is the third in the series *Śākuntala*, edited by Dr S K Belvalkar of the Bhandarkar Oriental Research Institute Poona is in press and is expected to be published shortly Other volumes under preparation are *Malavikāgnimitra* edited by Prof K A S Iyer of the Sanskrit University Varanasi, *Raghuvamsa* edited by Prof V Raghavan, and *Ṛtu-samhāra* edited by the late P M Lad and Prof V Raghavan

Each volume contains the text, along with the Editor s Introduction and copious Notes establishing the authenticity of the text There is also a General Introduction on Kalidasa by Dr S Radhakrishnan

SAHITYA AKADEMI

EDITOR'S PREFACE

It was my good fortune to be invited by the Sahitya Akademi (National Academy of Letters) to edit the *Kumārasambhava* for them, and it was a proposal I accepted with considerable pleasure

I am sincerely grateful to the Sahitya Akademi for the honour they have done me, and especially to Dr Radhakrishnan, their Vice President, for his kind encouragement They have been indulgent in extending the period for editing the work.

Dr C D Deshmukh, then Chairman, University Grants Commission, was kind enough to go through some portions of the introductory material and made valuable suggestions for which I am grateful to him

Prof V Raghavan has very kindly read one proof of the text

I cannot in concluding omit a word of cordial thanks to Mr Norman A. Ellis, Superintendent of the Baptist Mission Press, for the personal interest he has taken in the printing of this work.

SURYAKANTA

Banaras Hindu University
Śivarātri 7 2-59

SCHEME OF TRANSLITERATION

अ	a	घ्	gh	न्	n
आ	a	ङ	n	प्	p
इ	i	च्	c	फ	ph
ई	i	छ्	ch	ब्	b
उ	u	ज्	j	भ्	bh
ऊ	ū	झ	jh	म्	m
ऋ	r	ञ	ñ	य्	y
ॠ	r	ट	t	र्	r
ऌ	l	ठ	th	ल	l
ए	e	ड	d	व्	v
ऐ	ai	ढ	dh	श	ś
ओ	o	ण्	n	ष	ṣ
औ	au	त	t	स्	s
क	k	थ्	th	ह्	h
ख्	kh	द	d	अनुस्वार	m
ग्	g	ध्	dh	विसर्ग	h

GREAT classics of literature spring from profound depths in human experience They come to us who live centuries later in vastly different conditions as the voice of our own experience They release echoes within ourselves of what we never suspected was there The deeper one goes into one's own experience facing destiny, fighting fate or enjoying love the more does one's experience have in common with the experiences of others in other climes and ages The most unique is the most universal The Dialogues of the Buddha or of Plato the dramas of Sophocles, the plays of Shakespeare are both national and universal The more profoundly they are rooted in historical traditions, the more uniquely do they know themselves and elicit powerful responses from others There is a timeless and spaceless quality about great classics

Kālidāsa is the great representative of India's spirit, grace and genius The Indian national consciousness is the base from which his works grow Kālidāsa has absorbed India's cultural heritage, made it his own, enriched it, given it universal scope and significance Its spiritual direction, its intellectual amplitude, its artistic expressions, its political forms and economic arrangements, all find utterance in fresh, vital, shining phrases We find in his works at their best a simple dignity of language, a precision of phrase, a classical taste a cultivated judgment an intense poetic sensibility and a fusion of thought and feeling In his dramas, we find pathos, power, beauty, and great skill in the construction of plots and delineation of characters He is at home in royal courts and on mountain tops, in happy homes and forest hermitages He has a balanced outlook which enables him to deal sympathetically with men of high and low degree, fishermen courtezans, servants These great qualities make his works belong to the literature of the world Humanity recognizes itself in them though they deal with Indian themes In India Kālidāsa is recognized as the greatest poet and dramatist in Sanskrit literature While once the poets were being counted, Kālidasa as being the first occupied the last finger But the ring finger remained true to its name, *anamikā*, the nameless, since the second to Kālidasa has not yet been found.[1]

---

1 *purā kavīnām gaṇanā-prasaṅge*
kaniṣṭhikādhiṣṭhita-kālidāsa
adyāpi tat-tulya kaver abhāvād
anāmikā sārthavatī babhūva

Date

Tradition associates Kālidāsa with king Vikramāditya of Ujjayinī who founded the Vikrama era of 57 B C[2] The change in the name of the hero of *Vikramorvaśīya* from Purūravas to Vikrama lends support to the view that Kalidāsa belonged to the court of king Vikramāditya of Ujjayinī Agnimitra who is the hero of the drama *Malavikāgnimitra* was not a well known monarch to deserve special notice by Kālidāsa He belonged to the second century before Christ and his capital was Vidiśā Kālidāsa's selection of this episode and his reference to Vidiśā as the famous capital of a king in *Meghadūta* suggest that Kālidasa was a contemporary of Agnimitra It is clear that Kalidāsa flourished after Agnimitra (*c 150 B C*) and before *A D 634, the date of the* famous Aihole inscription which refers to Kalidāsa as a great poet If the suggestion that some verses of Mandasor inscription of A D 473 assume knowledge of Kālidāsa's writings is accepted, then his date cannot be later than the end of the fourth century A D There are similarities between Aśvaghoṣa's *Buddhacarita* and Kālidasa's works If Aśvaghoṣa is the debtor, then Kālidāsa was of an earlier date than the first century A D[3] If Kālidāsa is the debtor then his date would be later than the first century A D

It is suggested that Kālidāsa belongs to the Gupta period and lived in the reign of Chandragupta II, who had the title of Vikramāditya[4], and who came to power about A D 345 and ruled

---

2 The Jain Kalakacārya Kathānaka records that the Śakas invaded Ujjayinī and overthrew the dynasty of Gardabhilla who was styled Mahendrāditya Some years afterwards his son, Vikramāditya repelled the invaders and re established the old dynasty It is sometimes said that the play *Vikramorvaśīya* celebrates this re conquest Urvaśī is the city of Ujjayinī ruled by Mahendraditya She was conquered by Keśin a demon i e the chief of the bearded Śakas The city became desolate and overgrown with vegetation even like Urvaśī turned into a creeper Prince Vikramāditya regained the capital with a valour capable of obliging even his father Mahendra

mahendropakaraparyāptena vikramamahimnā vardhate bhavān

Mahendra conferred the throne on the prince and himself retired to the forest To commemorate the great victory, Vikrama founded an era which was later called by his name

3 The following verse of Aśvaghoṣa may be an implied criticism of Kālidāsa's view

śailendra putrīm prati yena viddho devo'pi śambhuś calito babhūva
na cintayaty esa tam eva bānam kim syād acitto na śarah sa tasah |

Buddhacarita XIII 16

Again compare Kālidāsa s line in *Raghuvamśa*, II 42

jaḍīkṛtas tryambakavīkṣanena vajram mumukṣann iva vajrapānih

with the *Buddhacarita* line

tastambha bāhuh sagadas tato'sya purandarasyeva purā savajrah

4 Professor A Berriedale Keith writes

'Kālidāsa was later than Aśvaghoṣa and than the dramatist Bhāsa; he knew Greek terms as his use of Jāmitra proves, the Prakrit of

till about 414 Whichever date we adopt we are in the region of reasonable conjecture and nothing more

WORKS

Kālidāsa speaks very little of himself and we cannot therefore be sure of his authorship of many works attributed to him There is, however general agreement about Kālidasa's authorship of the following works

1 *Abhijñāna-śakuntala* a drama in seven acts dealing with the love and marriage of Dusyanta and Sakuntalā (Abbr Ś)

2 *Vikramorvaśiya* a drama in five acts dealing with the love and marriage of Pururavas and Urvaśi (Abbr V)

3 *Malavikāgnimitra* a drama in five acts dealing with the love of Mālavikā and Agnimitra (Abbr M)

4 *Raghuvamśa* an epic poem of nineteen cantos describing the lives of the kings of the solar race, (Abbr R)

5 *Kumarasambhava*, also an epic poem of seventeen cantos dealing with the marriage of Śiva and Pārvati and the birth of Kumāra the lord of war, (Abbr K)

6 *Meghadūta*, a poem of 111 stanzas describing the message of a Yaksa to his wife, to be conveyed through a cloud

7 *Ṛtu-samhara*, a descriptive account of the six seasons

Kālidāsa takes up his themes from the traditional lore of the country and transforms them to achieve his object For example, in the epic story Sakuntalā was a calculating, worldly young woman and Dusyanta a selfish lover The poet wishes to exhibit the sentiment of love from its first awakening in a hermitage girl to its fullest perfection through the stages of separation, frustration, etc In his own words, a play must present the diversity of life, and communicate charm and sweetness to men of varied tastes

traigunyodbhavam atra lokacaritam nāna rasam drśya'e
natyam bhinna rucer janasya bahudhapy ekam samārādhanam

---

his dramas is decidedly later than Asvaghosa s and Bhasa s and he cannot be put before the Gupta age We must remember that Chandragupta II had the style of Vikramaditya with whose name tradition consistently connects Kalidasa. Nor is it absurd to see in the title *Kumarasambhava* a hint at the young Kumaragupta or even in *Vikramorvaśiya* an allusion to the title Vikramaditya.'—*A History of Sanskrit Literature* (1920) p 80

Sir William Jones places Kalidasa in the first century B C Dr Peterson says 'Kalidasa stands near the beginning of the Christian era, if indeed, he does not overtop it'

R T H. Griffith remarks 'About the time when Horace and Virgil were shedding an undying lustre upon the reign of Augustus, our poet Kalidasa lived, loved and sang, giving and taking honour, at the polished court of the no less munificent patrons of Sanskrit literature at the period of its highest perfection.'—Preface to *The Birth of the War-God* (1918)

Some of his themes seem to be unrealistic such as the carrying of a cloud [5] The poet anticipates the objection and answers it

dhūmajyotihsalilamarutām samnipātah kva meghah
sandeśarthah kva paṭukaranaih prāṇibhih prāpaṇīyāh
ityautsukyād aparigaṇayan guhyakas tam yayace
kamartā hi prakṛti kṛpaṇāh cetanācetaneṣu

'Where is a cloud, which is a composite of smoke, light, water and air, and where are the messages that can be conveyed by living beings endowed with strong limbs? Without considering this, the Yakṣa in his eagerness begged the cloud to carry his message Those that are love stricken are by nature undiscriminating between conscious and unconscious beings'[6] Rāma's longing for his lost wife may have suggested to Kālidāsa the Yakṣa's sorrow for the wife from whom he is separated

LIFE

We do not know any details about Kālidāsa's life Numerous legends have gathered round his name which have no historical value From his writings it is clear that he lived in an age of polished elegance and leisure, was greatly attached to the arts of song and dance drawing and painting, was acquainted with the sciences of the day, versed in law and learned in the philosophical systems and ritual practices He travelled widely in India and seems to have been familiar with the geography of the country from the Himālayas to Kanyakumārī His graphic descriptions of the Himalayan scenes, of the saffron flower the plant of which grows in Kashmir, look like those of one who has personal acquaintance with them He was sensitive to beauty in nature and human life

Kālidasa had self confidence In one place he seems to say 'If you have hearts which can melt in pity, do not set aside this canto of mine!'

tad eṣa sargah karunardracittair
na me bhavadbhih pratiṣedhaniyah [7]

This sense of assurance is not inconsistent with humility He opens his *Raghuvaṃśa* with a confession of his rashness in undertaking the work

---

5 The cloud as a messenger is an old pre Christian, literary motif in China We find it in Kiu yuan (or Chu yuan) the Chinese poet who died about 274 B C Cf this echo of *Meghaduta* in Hán Kan

O floating clouds that swim in the heaven above
Bear on your wings these words to him I love

—H A Giles *A History of Chinese Literature* p 110

6 I 5

7 R XIV 42 The contextual meaning of *sarga* here, as in other places like *gṛhāna śastram yadi sarga eṣa te* is of course 'resolve'

kva sūrya prabhavo vamśaḥ kva cālpaviṣayā matiḥ
titīrṣur dustaraṁ mohād uḍupenāsmi sāgaram [8]

'Where is the race originating from the Sun and where is my talent limited in scope? Through infatuation, I am desirous of crossing with a raft the ocean that is difficult to cross

mandaḥ kaviyaśaḥprārthī gamiṣyāmy upahāsyatāṁ
prāṁśulabhye phale lobhād udbāhur iva vāmanaḥ [9]

'Foolish and yet longing for a poet's renown I shall become an object of ridicule like a dwarf with his hands raised through greed towards a fruit accessible (only) to the tall If he still prefers to speak of the kings of the Raghu race it is because he can count on ancient poets who have already opened the way and their virtues are so compelling in their character [10]

Vāmana in his *Kavyālaṁkāra* defines *rīti* as *viśiṣṭā padaracanā* a particular style of expression, and *Vaidarbhī rīti* of which Kālidāsa is the master is described by Daṇḍin in his *Kāvyādarśa* as consisting of the following features

śleṣaḥ prasādaḥ samatā mādhuryaṁ sukumāratā
arthavyaktir udāratvam ojaḥkāntisamādhayaḥ

—Suggestiveness serenity, balance sweetness, delicacy, clarity of sense, breadth of expression, vigour of thought brilliance of diction and harmony of sentiments

The master artist suggests by a few touches what others fail to do even by elaborate discourses Kālidāsa is famous for his economy of words and naturalness of speech in which sound and sense match His pen pictures are graceful and perfect, the royal chariot in full speed,[11] the running deer,[12] Urvaśī's bursting into tears,[13] Nārada's appearance in the sky like a moving *kalpa vṛkṣa* [14] He is master in the use of simile and analogy, e g —

sarasijam anuviddhaṁ śaivalenāpi ramyaṁ
malinam api himāṁśor lakṣma lakṣmīṁ tanoti
iyam adhika manojñā valkalenāpi tanvī
kim iva hi madhurāṇāṁ maṇḍanaṁ nākṛtīnām

'A lotus, though intertwined with moss, is charming The speck, though dark, heightens the beauty of the moon This slim one, even with the bark dress, is more lovely For what is not an embellishment of lovely forms?'[15]

8 I 2
9 I 3
10 I 3 & 4
11 V I. 4
12 Ś I 7
13 V V 15
14 V V 19
15 Ś I. 17

Again

eko hi doṣo guṇa saṃnipāte
nimajjatīndoḥ kiraṇeṣvivāṅkaḥ

Even as the single stain of the moon is not noticed by one who gazes at the beams that flow endlessly even so no one dares to blame a shade of weakness in a hero's fame Practically on every page we have illustrations of Kalidasa's mastery over the use of figures of similarity

Kalidasa's writings instruct not by direct teaching but by gentle persuasion as by a loving wife Mammaṭa says *kanta sammitatayopadeśayuje* and *ramadivad vartitavyam na ravana divat* By an aesthetic presentation of great ideals the artist leads us to an acceptance of the same We live vicariously the life of every character that is set before us and out of it all comes a large measure of understanding of mankind in general Kalidasa projects his rich and glowing personality on a great cultural tradition and gives utterance to its ideals of salvation order love He expresses the desires the urges the hopes the dreams the successes and the failures of man in his struggle to make himself at home in the world India has stood for a whole integrated life and resisted any fragmentation of it The poet describes the psychological conflicts that divide the soul and helps us to pull the whole pattern together

Kālidasa's works preserve for us moments of beauty incidents of courage acts of sacrifice and fleeting moods of the human heart His works will continue to be read for that indefinable illumination about the human predicament which is the work of a great poet Many of his lines have become almost like proverbs in Sanskrit

Religion

Kumarasambhava opens with a verse where the poet speaks as if the Himālayas were the measuring rod spanning the wide land from the eastern to the western sea

asty uttarasyam diśi devatatma
himalayo nama nagadhirajah
purvaparau toyanidhī vagahya
sthitah pṛthivya iva manadandah

He suggests that the culture developed in the Himalayan regions may be the measuring rod of the cultures of the world[16] This culture is essentially spiritual in quality We are ordinarily imprisoned in the wheel of time in historicity and so are restricted

16 Cf Manu

etad-deśa prasutasya sakāśad agra janmanah
svam svam caritram ś kseran pṛthivyām sarvamānavāh

to the narrow limits of existence Our aim should be to lift our selves out of our entanglement to an awareness of the real which is behind and beyond all time and history, that which does not become, that which is absolute, non historical being itself We cannot think it, enclose it within categories, images and verbal structures We know more than we can think and express in historical forms The end of man is to become aware by experience of this absolute reality Compare the words of *Raghuvamśa sa brahmabhūyām gatim ājagāma* [16a] The man of enlightenment reaches the supreme timeless life The performer of good deeds has heaven for his share We know the real by the deepest part of our being *ātmānam ātmanā vetsi* [17]

The Real is the knower and the known *vedyam tvam veditā cāsi* [18] Again *yam akṣaram vedavido vidus tam ātmanam ātmany avalokayantam* [19] The Supreme leads a life of contemplation Though he grants the fruits of others' austerities, he himself per forms austerities *svayam vidhāta tapasah phalānām kenāpi kāmena tapaś cacāra* [20]

The Absolute which is the Real beyond all darkness is superior to the division of spirit and matter It is omniscient, omnipresent and almighty It manifests itself in the three forms (*tri mūrti*) Brahmā, Viṣṇu and Śiva, the maker, the preserver and the des troyer These gods are of equal rank and a believer may select any form which appeals to him for worship In daily life, Kālidāsa was a follower of the Saiva system The opening invocations of the three dramas show that Kalidāsa was a devotee of Śiva

yā sṛṣṭih sraṣṭur ādyā vahati vidhihutam yā havir yā ca hotrī
ye dve kālam vidhattah śruti viṣaya-guna yā sthitā vyapya viśvam
yām āhuh sarvabījaprakṛtir iti yayā prāninah prānavantah
pratyakṣābhih prapannas tanubhir avatu vas tābhir astābhir īśah

—*Sakuntala*

'May the Supreme Lord endowed with eight visible forms, water the first creation of the Creator, (fire) which carries the oblation offered according to rule, (the priest) who is the offerer of the oblation, (those) two (visible forms, the sun and the moon) which regulate time, (that *ākāśa*) which perpetually pervades the universe, having the quality (sound) perceptible by the ear, (the earth) which they call the source of all created things, (air) by which living creations (become) possessed of life, (may he) preserve you'

vedāntesu yam āhur ekapuruṣam vyāpya sthitam rodasī
yasminn īśvara ity ananyaviṣayah śabdo yathārthākṣarah

16a R XVIII 23
17 K II 10, see *Bhagavadgītā*, X 15
18 K II 15, see *Bhagavadgītā*, XI 17
19 K III 50
20 K I 58

antar yaś ca mumukṣubhir niyamitaprāṇādibhir mṛgyate
sa sthāṇuḥ sthirabhaktiyogasulabho niḥśreyasāyāstu vaḥ

—*Vikramorvaśiya*

'May he, who is hailed by the Vedāntas as the Supreme Spirit, who still remains (transcendent) after pervading both heaven and earth, to whom alone the specific designation *Īśvara* (*supreme ruler*) applies true to a syllable, and he who is sought inwardly by restraining prana and the other vital airs, by those who desire to attain (complete) emancipation, (may he) the eternal, who is easily attainable by the path of steadfast devotion bestow on you supreme bliss'

The three methods of *jñana*, *yoga* and *bhakti* are mentioned, and the last is said to be the easiest path

ekaiśvarye sthito'pi praṇatabahuphale yaḥ svayaṃ kṛttivāsāḥ
kantāsammiśradeho py aviṣayamanasām yaḥ parastād yatīnām
aṣṭabhir yasya kṛtsnam jagad api tanubhir bibhrato nābhimānaḥ
sanmargalokanāya vyapanayatu sa vas tamasim vṛttim īśaḥ

—*Mālavikāgnimitra*

'He, who, while possessing supreme powers that bear manifold fruits for his humble devotees, is himself clad in elephant hide, who, though having his body united with that of his beloved, is yet the foremost of ascetics whose minds are clear of sense objects, and who, though sustaining the entire universe with (his) eight forms, is yet utterly free from a sense of egoity, may that Lord (Śiva) dispel your tendency dominated by *tamas*, that you may behold the path of righteousness'

The opening verse of *Raghuvamśa* reads

vāgarthāv iva sampṛktau vāgarthapratipattaye
jagataḥ pitarau vande pārvatīparameśvarau

While in *Mālavikāgnimitra*, the Lord should set us on the right path, *sanmarga*, in *Vikramorvaśiya* he is said to be easily attainable by devotion *bhakti yoga sulabha*, and in *Śākuntala*, the Lord in his eight fold forms is seen Immediate insight into the Divine reality is the aim of religion.

Though Kālidāsa worshipped the Divine as Śiva, his attitude was not in any way exclusive or narrow minded He had the catholic attitude of traditional Hinduism [21] He treated with great respect the views of others In *Raghuvamśa*, the gods approach Viṣṇu and praise him

21 Yuan Chwang tells us that at the great festival of Prayāga King Harṣa dedicated a statue to the Buddha on the first day, to the Sun, the favourite deity of his father, on the second and to Śiva on the third

O thou who didst create this All,
Who dost preserve it, lest it fall,
Who wilt destroy it and its ways—
To thee, O triune Lord, be praise

As into heaven's water run
The tastes of earth—yet it is one,
So thou art all the things that range
The Universe, yet dost not change

Far, far removed, yet ever near,
Untouched by passion, yet austere
Sinless, yet pitiful of heart,
Ancient, yet free from age—Thou art

Though uncreate, thou seekest birth,
Dreaming, thou watchest heaven and earth,
Passionless, smitest low thy foes,
Who knows thy nature, Lord? Who knows?

Though many different paths, O Lord,
May lead us to some great reward,
They gather and are merged in thee
Like floods of Ganges in the sea

The saints who give Thee every thought,
Whose every act for thee is wrought,
Yearn for thine everlasting peace,
For bliss with thee, that cannot cease

Like pearls that grow in ocean's night,
Like sunbeams radiantly bright,
Thy strange and wonder working ways,
Defeat extravagance of praise

If songs that to thy glory tend
Should weary grow or take an end,
Our impotence must bear the blame,
And not thine unexhausted name[22]

In *Kumarasambhava*,[23] Brahma is praised as the highest God, the beginning, the middle and the end of the world

atha sarvasya dhatāram te sarve sarvatomukham
vāgīśam vagbhir arthyabhiḥ pranipatyopatasthire
namas trimūrtaye tubhyam prak sṛṣṭeh kevalātmane
guna traya vibhāgāya paścād bhedam upeyuse

22 Translation by Arthur W Ryder, *Kālidasa's Works* Everyman's Library
23 II 3, 4 9, 10

jagad yonir ayonis tvam jagad anto'pyanantakah
jagad-ādir anādis tvam jagad īśo'pyanīśvarah
ātmānam ātmanā vetsi srjasy ātmānam ātmanā
ātmanā krtinā ca tvam ātmany eva pralīyase

Kālidāsa has sympathy with all forms of religion and is free from prejudice and fanaticism Each person can tread the path which appeals to him [24] for the different forms of Godhead are the manifestations of the One Supreme who is the formless behind all forms

tvam eva havyam hotā ca bhojyam bhokta ca śāśvatah
vedyam tvam vedita cāsi dhyata dhyeyam ca yat param [25]

Again *ekaiva murtir bibhide tridhasau* [26]

The objective of religion is freedom from subjection to time, from rebirth, which the poet desires for himself in the last verse

mamāpi ca ksapayatu nilalohitah
punarbhavam parigataśaktir ātmabhuh

Raghu, after installing Aja on the throne, retires to the forest, takes to a life of meditation and attains that which is beyond darkness

tamasah paramāpadavyayam
purusam yogasamādhinā raghuh [27]

Until the end of religion, the realization of the Supreme, the ascent from the vanity of time is attained, we will have opportunities for making progress towards the goal In this journey towards the end we will be governed by the law of karma Kalidasa accepts the theory of rebirth

ramyāni viksya madhurāmś ca niśamya śabdan
paryutsukibhavati yat sukhito'pi jantuh
tac cetasā smarati nunam abodhapūrvam
bhāvasthirāni jananantara sauhrdāni

Sitā when abandoned by Rāma, says

'When he is born I'll scorn my queenly station
Gaze on the sun, and live a hell on earth,
That I may know no pain of separation
From you, my husband, in another birth '[28]

This life is one stage in the path to perfection Even as the present life is the result of our past deeds, we can shape our future by our efforts in this life The world is under a moral government

24 K X 26
25 K II 4 15
26 K VII 44
27 R VIII 24
28 R XIV 66 Ryder's Translation 'He' refers to the child in her womb

The good will ultimately triumph. If we have no tragedies in Kālidāsa, it is because he affirms the ultimate reality of concord and decency. Subject to this conviction, he induces our sympathy for the hard lot of the majority of men and women.

Dharma

Kālidāsa's writings dispose of the misconception that the Hindu mind was attentive to transcendental matters and neglectful of mundane affairs. Kālidāsa's range of experience was wide. He enjoyed life, people, pictures and flowers. He does not separate men from the cosmos and from the forces of religion. He knows the full range of human sorrow and desire, meagre joy and endless hope. He points to a harmony of the four main interests of human life, *dharma*, *artha*, *kāma* and *mokṣa*—the ethical, the economic, the artistic and the spiritual. The economic including the political and the artistic should be controlled by ethical norms. Ends and means are bound together. Life becomes livable only through valid ties. To cleanse and illuminate those ties was the poet's task.

Describing the first king in *Raghuvaṁśa* Kālidāsa says that Dilīpa's *artha* and *kāma* were centred in *dharma*

apy artha-kāmau tasyāstāṁ dharma eva manīṣiṇaḥ [29]

Kālidāsa did not feel called upon to choose between religion and morality on the one side and progress and security on the other. These are not hostile to each other.

History is not a natural but a moral phenomenon. It is not mere temporal succession. Its essence lies in the spiritual which informs the succession. The historian should penetrate and comprehend that inward moral dynamism. History is the work of man's ethical will of which liberty and creativity are the expressions.

The kings of the Raghu race were pure from birth, ruled over extensive domains stretching from earth to the ocean, *āsamudra kṣitīśānām* [30]. They amassed riches for charity, spoke measured words for the sake of truth, were eager for victory for the sake of glory and were householders for the sake of offspring. They gained knowledge in childhood, enjoyed the pleasures of life in youth, adopted the ascetic life in old age and in the end cast away their bodies by yoga or meditation.

tyāgāya sambhṛtarthānāṁ satyāya mitabhāṣiṇām
yaśase vijigīṣūṇām, prajāyai gṛhamedhinām
śaiśave'bhyastavidyānāṁ yauvane viṣayaiṣiṇām
vārdhake munivṛttīnāṁ, yogenānte tanu-tyajām [31]

---

29 I. 25.
30 I. 5.
31 I. 7-8.

There is time for study under a teacher, a period for married life and towards the end of life's journey we have to set our hearts on things eternal In *Vikramorvaśiya* the king tells his son that it is time he entered the second stage of the householder after having completed the stage of studentship

vatsa uṣitam tvaya pūrvasminn āśrame, dvitiyam adhya situm tava samayah [32]

The kings collected revenues for the prpsperity of their sub jects *prajanam eva bhūtyartham* [33] even as the sun takes up water to give it back a thousand fold The rulers must stand up for *dharma*, justice The king is the real father of the people, he educates them protects them and provides for their livelihood, while the actual parents are only the causes of their physical birth

prajanām vinayādhānad rakṣanad bharanād api
sa pitā pitaras tasam kevalam janmahetavah [34]

Everyone in Aja's kingdom thought that he was a personal friend of the king

aham eva mato mahipater iti sarvah prakṛtiṣvacintayat [35]

The ascetic tells the king in *Śakuntala* 'Your weapon is for the protection of the afflicted and not for striking at the innocent,' *arta-trānaya vah śastram na prahartum anagasi* [36] Bharata, the son of Dusyanta and Śakuntala, from whom this country takes its name is called *sarvadamana*—not merely one who conquered every ferocious beast of the forest but has achieved self control also Self control is essential for rulership [37]

In *Raghuvamśa* [38] Agnivarna gives himself to dissipation He has so many mistresses that he cannot always call them by their right names He develops a wasting disease and as even in that con dition he is unable to resist the pleasures of the senses he dies

Kalidasa gives us pictures of the saint and the sage the hero and the heroine with their nobility They are the directing minds within a civilization Nobility and self control are their distinctive characteristics Discipline is essential for a decent human life Kālidāsa says 'Even though produced in a mine a gem is not worthy of being set in gold O noble lady, so long as it is uncut'

apy akara-samutpannā mani jatir asamskṛta
jatarupena kalyani na hi samyogam arhati [39]

---

32 V 12 18 19
33 R I 18
34 R I 24
35 R VIII 8
36 I 10
37 Sage Mārica says *bharata iti lokasya bharandt* He is called Bharata because he supports the world. Ś VII 33
38 XIX
39 M V 18

In the spirit of the country, Kālidasa exalts the quality of asceticism

sama pradhanesu tapo-dhanesu
gudham hi dahatmakam asti tejah [40]

In hermits with tranquillity as the chief characteristic whose wealth is penance there is, verily concealed, consuming fiery energy Though Kālidasa's works exalt austerity and adore saints and sages he does not worship the begging bowl

The laws of *dharma* are not static and unchanging The tradition of the past has to be interpreted by one's own insight and awareness Tradition and individual experience interpenetrate We are the inheritors of the past but are also trustees of the future In the last analysis, each one must find the guide for one's conduct in the innermost centre of himself When Arjuna in the opening chapter of the *Bhagavadgītā* declines to conform to the demands of society which impose on him as a ksatriya the obligation to fight, when Socrates says, 'Men of Athens I will obey God rather than you,' they are taking their stand on inward integrity rather *than on outward conformity*

Kālidāsa tells us that in matters of doubt about one's duty, the authority is the voice of conscience, the wisdom of the heart

satam hi samdeha-padesu vastusu
pramānam antah karana-pravrttayah [41]

Love of Nature

In early Vedic literature the unity of all life, animate and inanimate, is indicated and many of the Vedic deities are personifications of striking aspects of nature The idea of retreat into nature, a mountain top or a forest hermitage, in search of the revelation of the spirit of the universe, has been with us from early times As human beings we have our roots in nature and participate in its life in many ways The rhythm of night and day, changes of seasons suggest man's changing moods, variety and capriciousness Nature had not become mechanical and impersonal for Kalidasa It had still its enchantment His characters have a sensitive appreciation of plants and trees, of hills and rivers and a feeling of brotherhood for animals We see in his writings flowers which bloom, birds which soar and animals which spring We find a striking description of the love of the cow in *Raghuvamśa* [42] The

40 Ś II 7
41 Ś I. 19 Cf Manu
śrutih smrtih sadacarah svasya ca priyam atmanah
samyak samkalpajah kamo dharmamulam idam sakām
Kumarila quotes Kalidasa in his *Tantravartika*
42 II

Ṛtu samhara gives a moving account of the six seasons It re veals not only Kalidasa s vision of nature s beauty but also an understanding of human moods and desires In *Śakuntala* when the curtain rises Śakuntala and her two friends are seen watering the plants creepers and trees of Kanva s hermitage where the stars and colours in the sky the pretty flowers and the lively animals are vital parts of human experience Śakuntala does not look upon nurturing the plants as a drudgery but finds joy in it

na kevalam tata niyogah asti mamapi sodara sneha eteṣu
—not merely because my father has ordered it I also have fraternal affection for them

For Kalidasa rivers mountains forests trees possess a con scious individuality as animals men and gods

Śakuntala is a child of nature When she was abandoned by her *amanusi* mother Menaka the birds of the sky pick her up and rear her until the sage Kanva takes her under his fostering care Śakuntala tended the plants watched them grow and bloom and the occas ons when they burst into blossoms and bore flowers and fruits were celebrated as festive days Like a loving mother Śakuntala reared up her pet animals and plants No wonder they responded On the occas on of Śakuntala s wedding trees sent their gifts forest deities showered their blessings and cuckoos cooed aloud their joy The hermitage was filled with grief at the prospect of Śakuntalā s departure The deer drop their mouth fuls the peacocks stop their dancing and the creepers shed their leafy tears Kanva says of her

patum na prathamam vyavasyati jalam yuṣmasv ap teṣu yā
nādatte priyamandanapi bhavatam snehena ya pallavam
adye vah kusuma prasūti samaye yasya bhavaty utsavah
seyam yati śakuntala pati grham sarvair anujna yatam

She who never tries to drink water first when you have not drunk who though fond of decoration does not out of affection for you pluck a blossom whose great joy is at the period of the first ap pearance of blossom even that Śakuntala now departs to the house of her husband let her be permitted by you all [43]

When Sītā who is cast away weeps in the forest the peacocks abruptly stop their dance the trees shed off flowers and the female deer throw away the half chewed *darbha* grass from their mouths

nṛtyam mayurah kus imani vṛkṣah darbh n upattan vijahur harinyah
tasyah prapanne sama duhkha bhavam atyantam as d rud tam vane pi [44]

43 IV 9
44 R XIV 69

Kālidāsa takes up an object and creates it to the eye He had a strong visualizing power Look at the vivid description of the flight of the antelope which Duṣyanta pursues to the hermitage

grīvābhangābhirāmam muhur anupatati syandane baddhadṛṣṭiḥ
paścārdhena praviṣṭaḥ śarapatanabhayād bhūyasā pūrvakāyam
darbhair ardhāvalīdhaiḥ śramavivṛta mukha-bhraṁśibhiḥ kīrṇavartmā
paśyodagraplutatvād viyati bahutaram stokam urvyām prayāti

'His glance fixed on the chariot ever and anon he leaps up gracefully bending his neck through fear of the arrow's fall he draws ever his hinder part into the front of his body, he strews his path with the grass, half chewed which drops from his mouth opened in weariness so much aloft he bounds that he runs rather in the air than on earth'

Kālidāsa's knowledge of nature was not only accurate but sympathetic His observation was wedded to imagination His descriptions of the snows of the Himālayas, of the music of the mighty current of the Ganges, of the different animals illustrate his human heart and appreciation of natural beauty

No man can reach his full stature until he realizes the dignity and worth of life that is not human We must develop sympathy with all forms of life The world is not made only for man

Love

The love of man and woman attracted Kālidāsa and he lavished all his rich imagination in the description of the different kinds of love He does not suffer from any inhibitions [45] His women have a greater appeal than his men, for they reveal a timeless universal quality, whereas the men are dull and variable They live on the surface while the women suffer from the depths The competitiveness and self assertion of the man may be useful in the office, factory or battlefield, but do not make for refinement, charm and serenity The women keep the tradition alive with their love for order and harmony

When Kālidāsa describes feminine beauty, he adopts the conventional account and falls into the danger of sensuous engrossment and sometimes over-elaboration In *Meghadūta*, the Yakṣa gives a description of his wife to the cloud

tanvī, śyāmā, śikharadaśanā, pakvabimbādharoṣṭhī,
madhye kṣāmā, cakitaharinī prekṣaṇā, nimnanābhiḥ
śroṇi-bhārād alasa-gamanā, stokanamrā stanābhyām,
yā tatra syād yuvativiṣaye sṛṣṭir ādyeva dhātuḥ

45 See M. II. 61, IV 15 A. W Ryder observes 'He moved among men and women with a serene and god like tread, neither self indulgent nor ascetic, with mind and senses ever alert to every form of beauty'—Translation, p xiii

'There she lives who is, as it were, the first creation of Brahmā amongst women, slim, youthful, with pointed teeth, with lower lip red like a ripe *bimba* fruit, thin at the waist, with her eyes like those of a frightened female deer, with a deep navel, slow in gait on account of heavy hips and bending a little low by the weight of her breasts.'[46]

See also the king's description of Mālavikā in II 3

dīrghākṣam śaradindukānti vadanam bāhū natāvamsayoḥ
samkṣiptam nibidonnatastanam uraḥ pārśve pramṛṣṭe iva
madhyaḥ pāṇimito'mitam ca jaghanam pādāvarālāṅgulī
chando nartayitur yathaiva manasi śliṣṭam tathāsya vapuḥ

'Her face has long eyes and the lustre of the autumnal moon, the arms slope down by the shoulders Her chest is compact with thick and swelling breasts, her sides are (smooth) as though planed off Her waist is measurable by the palm of the hand, her hips are broad, the feet have curved toes and her body is fashioned to suit exactly the fancy of the mind of a dancing master'

He gives us here a pen picture of a typical dancing girl which may well make a painter envy[47]

In the gallery of women Kālidāsa presents, we have many interesting types For many of them the conventional pretences and defences of society did not work Their sensitive natures were not adjusted to social expectations Their conflicts and tensions called for integration The men felt certain and were secure They accepted polygamy as the normal rule But Kālidāsa's women had imagination and understanding and so were victims of doubt and indecision As a rule they were not fickle but trustful, sincere and loving

In *Raghuvamśa* King Dilipa lives the highest ideal of family life with his queen Sudakṣiṇā Agnivarṇa, the last king in the Raghuvamśa, is a prey to lust and degradation In between are Raghu, Aja and Indumatī, Daśaratha with his three queens, Rāma and Sītā and many others Indumatī married Aja in a *svayamvara* choosing him from among a number of suitors

Love is deepened by hardships and sufferings borne for the sake of love It grows a hundred fold in its intensity by obstacles

---

46 In *Śṛṅgāra-tilaka* sometimes attributed to Kālidāsa, we find the following

indīvarena nayanam mukham ambujena
kundena dantam, adharam nava pallavena
aṅgāni campakadalaiḥ sa vidhāya vedhāḥ
kānte katham ghaṭitavān upalena cetaḥ

'Having made your eyes of blue lotuses, your face of a lotus your teeth of jasmine your lower lip of tender shoot, your limbs of the petals of the campaka, O beloved, how did the Creator make your heart *of stone*?'

47 See also M. III 7 the description of Pārvatī in K and of Urvaśī in V.

to its realization even as the current of a river blocked on its way by uneven rocks (flows with greater force)

nadyā iva pravāho viṣama-śilā-saṅkaṭa-skhalita vegaḥ vighnita-samāgama-sukho manasi-śayaḥ śata-guṇī-bhavati [48]

Even in the absence of fulfilment, the yearning gives all the joy that love means

akṛtārthe'pi manasije ratim ubhaya prārthanā kurute [49]

The pathos of separation finds poignant expression in *Megha duta*, in *Rati vilapa*[50] and in *Aja-vilapa* [51]

Love happy in union is found in *Vikramorvaśīya* [52]

In *Mālavikāgnimitra*, the queen is called Dhāriṇī because she bears everything. She has dignity and forbearance. When Mālavikā attracts the notice of the king in a dance scene which the clown has contrived, she rebukes the king in words of harsh satire that such efficiency would be of advantage if shown in affairs of the state *yadi rājakāryeṣv-api īdṛṣi upāyanipuṇatāryaputrasya tataḥ śobhanam bhavet* [53] When her husband's affection shifted to Irāvatī and then to Mālavikā, her devotion to him persists. The *parivrājikā*, Kauśikī, observes 'These noble women attached to their lords serve them even though it be against their own desires'

pratikūlenāpi patim sevante bhartṛvatsalāḥ sādhvyaḥ

By a series of misfortunes, Kauśikī is led to the religious life. She comforts and distracts the mind of Dhāriṇī. Though a nun, she is an authority on the dance and the cure for snake-bite

Irāvatī is passionate, impetuous, suspicious, demanding and dictatorial. When she was abandoned in favour of Mālavikā by the king, she bitterly complains and rebukes the king in harsh words 'How immodest of feeling is my lord!' *aho avinīta-hṛdayo' yam āryaputraḥ*. 'You wicked one, you are absolutely untrustworthy' *śaṭha, aviśvasanīya-hṛdayo'si*. 'Oh! these men are untrustworthy by nature. We, like innocent deer snared by the music of the hunter, fall victims to their deceitful words and do not understand'

aho aviśvasanīyaḥ puruṣāḥ ātmano vañcanā-vacanam pramāṇī kṛtyalubdhaya vyādhajana-gṛhita-cittaya hariṇya iva etan na vijñātam mayā [54]

---

48 V III 8
49 Ś II 1
50 K. IV See also *Meghaduta* 55, V III. 10
51 R. VIII.
52 III. 19 20
53 I. 19 20
54. III. 19 20

Agnimitra's love for Malavikā is of the sensual type The king is fascinated by the beauty and grace of the maid

In *Vikramorvaśiya*, we have a blend of the human and the super human The queen Auśinarī is first restless and petulant When she finds that Urvaśī is a heavenly *apsaras*, she acquiesces in her lot The queen Auśinari is portrayed as the ideal Hindu wife who gives up her own happiness for that of her husband The clown remarks whether she was not making a virtue of necessity, spitting out sour grapes on the principle *abhāve viraktih* She rebukes the clown 'Fool, my lord is so dear to me that even at the risk of putting an end to my pleasure, I wish him all happiness'[55] *aham khalu atmanah sukhāvasanenaryaputram nirvrtaśariram kartum icchā mi* She lived on friendly terms with Urvaśi and the queen's attitude had its reward and Urvaśi pays her respect and precedence Urvaśī asks her son to bow to the elder mother before entering on the second stage of the householder—*ehi vatsa, jyeṣṭha mataram abhivandasva* Urvaśi's character is somewhat removed from normal life She has power to watch her lover unseen and overhear his conversations She is lacking in maternal affection for she abandons her child rather than lose her husband Her love is selfish and her transformation is the direct outcome of a fit of insane jealousy

Pururavas sings in rapturous terms of love and says that the sovereignty of the world is not as sweet, as blissful as the lover's labour at the feet of the beloved[56] The world is dark and desolate to whom love is denied but it is bright and blissful to love triumphant

Goethe's lines about *Śakuntala* are well known

'Wouldst thou the young year's blossoms
  and the fruits of its decline,
And all by which the soul is charmed, enraptured
  feasted, fed,
Wouldst thou the earth and heaven itself in
  one sole name combine?
I name thee, O Sakuntala, and all at once is said'

In this play we have the development of blossom into fruit of earth into heaven, of passion based on physical attraction into love based on moral beauty and spiritual understanding Śakuntalā inherits from her mother Menakā, beauty and light heartedness, and from her father Viśvāmitra, the famous ascetic, patient and forgiving love Freedom of sense and austerity of life

55 III 13 27 28 The Bengali heroine Mālañcamalā whose husband had married a second time and left her unloved and forgotten says 'Though I die now and become a bird or a lesser creature or whatever befall me, I care not, for I have seen my darling happy'

56 III 19

brought her into being In her own life the two, freedom and restraint, earth and heaven should combine

In the first Act we find all the impulsiveness of youth The daughter of the hermitage in the first outburst of passion gave herself away in simple innocence and complete trust to the king She followed the unsuspecting path of nature as she had not learned to control her feelings and regulate her life by norms

gāndharvena vivāhena bahvyo rājarṣikanyakāḥ
śrūyante pariṇītās tāḥ pitṛbhiś cābhinanditāḥ [57]

'Many daughters of royal sages are heard to have been married by the Gāndharva form of marriage and they have received the approval of their fathers Kaṇva when he hears of the marriage blesses it Kālidasa in verses of tender sorrow describes her departure from the hermitage to her husband's place The very trees bid farewell to Śakuntalā in loving kindness Kaṇva is filled with sorrow

yāsyaty adya śakuntaleti hṛdayam saṃspṛṣṭam utkaṇṭhayā
kaṇṭhaḥ stambhitabāṣpavṛttikaluṣaś cintājaḍam darśanam
vaiklavyam mama tāvad idṛśam idam snehād araṇyaukasaḥ
pīḍyante gṛhiṇaḥ katham nu tanayāviśleṣaduḥkhair navaiḥ

'At the thought that Śakuntalā will leave this very day my heart is smitten with grief, my voice is choked with suppressed tears, my sight is dulled by anxious thought If so great is the affliction through affection of even me a forest-dweller, how much more are householders tormented by fresh griefs at separation from their daughters!'

Kaṇva gives her advice

śuśrūṣasva gurūn kuru priyasakhīvṛttim sapatnījane
bhartur viprakṛtāpi roṣaṇatayā mā sma pratīpam gamaḥ
bhūyiṣṭhaṁ bhava dakṣiṇā parijane bhāgyeṣv-anutsekinī
yānty evam gṛhiṇīpadam yuvatayo vāmāḥ kulasyādhayaḥ [58]

'Serve your elders, take to the behaviour of a dear friend to your co-wives Even though wronged by your husband, do not, out of anger, be of refractory spirit, be ever courteous to your attendants, do not become arrogant in prosperity Thus do young women attain the status of housewife, those of an opposite character are banes of the family'

Duṣyanta, through forgetfulness for which the poet does not make him responsible, does not recognize her He says that he should not look at another's wife *anirvarṇanīyam parakalatram*

57 III 22 See Manu III 22 It is a marriage arising from love, *kāma sambhava*, or mutual inclination, *anyonyecchā*, of a youth and maid It is concluded without any rites and without the knowledge of the elders

58 Ś IV. 18

Śakuntalā suffered the worst that could happen to a devoted wife she is disowned by her husband and disgraced Her mind becomes vacant and she stands there lonely, filled with terror, anguish and despair The poet narrates her endurance of desertion, her forti tude in suffering her later disciplined life till she is restored to her husband Love is not a mere affair of the senses, it is a kinship of spirit Both Dusyanta and Śakuntalā suffered, were disciplined by sorrow, and obtained the reward of a spiritual harmony The youthful flush subsides, the gust of passion dies out Love is won at a higher level and the brief glow of pleasure is turned into a steady life of bliss Passion is linked with the sanctities of life Nature and grace blend in harmony

Kalidasa does not judge the first union of lovers as a moral lapse They are not sinners but they have to grow through suffering

When Pārvati approached Śiva performing *tapas* with the object of marrying him and started to serve him in different ways, Śiva was unmoved

pratyarthibhūtām api tām samādheh
śuśrūsamanam giriśo'numene
vikārahetau sati vikriyante
yesām na cetāmsi ta eva dhīrāh

The marriage of the two was essential for the birth of Kumāra, who would save the world from the terror and destruction which the demon Taraka was forcing on it So Indra sent the god of love, Kāma, to disturb the concentration of Śiva When Kāma ap proached Śiva, the latter was sitting with closed eyes his senses withdrawn in *samādhi*, still like a rainless cloud like a waveless ocean, like an unflickering flame

avrstı-samrambham ivambuvāham apām ivādharam anuttarangam
antaścarānām marutām nirodhānnivātaniṣkampam iva pradi pam [59]

When Śiva was disturbed somewhat, he opened his eyes and fire flashed from his third eye and reduced Kama to ashes In the meantime Parvati felt that her beauty was of little use

vyartham samarthya lalitam vapur ātmanaś ca [60]

She decided to win Śiva through the penance of the type in which Śiva himself was engaged

iyeṣa sā kartum avandhya rūpatām
samādhim āsthāya tapobhir atmanah [61]

She wished to win Śiva not through the attraction of her body but

---

59 III 48
60 III 75
61 V 2

by the surrender of the heart She lost her faith in *artha* and *kama* but believed only in *dharma*

anena dharmah savise'am adya me trivarga sarah pratibhati [62]

When she was told about the oddities of Śiva she rebukes the Brahmin interlocutor with the words that the peculiar conduct of great souls and its causes are inscrutable and the fools unable to understand them laugh at them

alokasamanyam acintya hetukam
dvisanti mandaś caritam mahatmanah [63]

The ridiculing Brahmin turned out to be Siva himself He said to Uma

"From this moment O shy maiden I am your slave bought by your penance So spake he whose crest is the moon and straightway all the fatigue of her self torture vanished So here is it that fruitful toil feels as if it never had been

adya prabhrtyavanatangi tavasmi dasah
kritas tapobhir iti vadini candramaulau
ahnaya sa niyamajam klamam utsasarja
kleśah phalena hi punar navatam vidhatte

The truth illustrated here is that love born of sense attraction should be transformed into love based on austerity and control While striving to reach heaven both Parvati and Śakuntala had to skirt the edge of the abyss

Sex life is not inconsistent with spiritual attainment Wild life or unrestrained passion is inconsistent with it Sex life under law and restraint is spiritual in character One can lead the life of a householder and yet be a hermit in temper The Upanisad says enjoy by renunciation, *tyaktena bhunjithah*

The goal of life is joy serenity and not pleasure or happiness Joy is the fulfilment of one s nature as a human being We must affirm our being against the whole world if need be When Socrates was condemned to death or when Jesus was crucified they did not take death as defeat but as fulfilment of their ideals The aim of love is a happy harmony of man and woman The concept of *ardhanariśvara* brings it out [64] The wife does not belong to the husband but makes a whole with him The wife is the root of all social welfare

62 V 33 Cf. To me there is no joy in that union where the two are not equally ardent for each other
anaturotkanthitayoh prasidhyata samagamenapi ratir na mam prati
paraspara-prapti nirasayor varam sarira naso pi samanuragayoh —M. III 15

63 V 75

64. See R. I 56 *svahayeva havirbhujam* K I 51 *premna sariradhaharam harasya*

kriyāṇām khalu dharmyāṇām satpatnyo mūla kāraṇam

The wife is the *saha dharma cāriṇī*

iyam cortaśī yāvadāyus tava sahadharmacāriṇī bhavatu[65]

She is with him in the performance of all his duties Indumatī was to Aja, a housewife, a wise counsellor, a good friend, a confidante and a beloved pupil in learning the fine arts

gṛhiṇī sacivaḥ sakhī mithaḥ priyaśiṣya lalite kalāvidhau

Kālidāsa believes that marriage is fulfilled in parenthood The physical attraction is sublimated through suffering caused by mis understanding, separation desertion, cruelty, etc , and attains its fulfilment in the child The marriage of Śiva and Parvatī was brought about for the birth of Kumāra This country is named after Bharata, the son of Duṣyanta and Śakuntalā In *Raghu vamśa*, it is said that the love of Dilīpa and Sudakṣiṇā attained increase when it was shared by the son also

rathāṅganāmnor iva bhāvabandhanam
babhūva yat prema parasparāśrayam
vibhaktam apy ekasutena tat tayoḥ
parasparasyopari paryaciyata[66]

In *Raghuvamśa* III 23 Kālidāsa says that Dilīpa and Sudakṣiṇā rejoiced in the birth of their son even as Umā and Śiva were gratified by the birth of Kārttikeya, as Śacī and Indra by the birth of Jayanta[67] The marriage of Duṣyanta and Śakuntalā found its fulfilment in the birth of their son Bharata The birth of Kumāra was the main aim of the marriage of Śiva and Pārvatī Kālidāsa loves children as it is evident from his descriptions of Bharata Āyus, Raghu and Kumāra

For Kālidāsa the path of wisdom lies in the harmonious pursuit of the different aims of life and the development of an integral personality He impresses on our mind these ideals by the magic of his poetry, the richness of his imagination his profound know ledge of human nature and his delicate description of its most tender emotions We can apply to him the words of Miranda in the *Tempest*

O Wonder,
How many goodly creatures are there here!
How beauteous mankind is! O brave new world
That has such people in't

S RADHAKRISHNAN

65 V V 19 21–22
66 R III 24
67 *umā-vṛṣāṅkau śara janmanā yathā yathā jayantena śacī purandarau tathā nṛpaḥ sā ca sutena māgadhī nanandatus tat-sadṛśena tat-samau*

CRITICAL APPARATUS

(a) Manuscript material

The present text of the *Kumārasambhava* is based on the following manuscripts

I 1 = India Office Library MS No 1001 *Kumārasambhava* text in Nāgarī script 7 cantos confuses ष and ख uses न for ण omits 4th canto though in numbering the cantos it presumes its existence At the end of the 7th canto are added some verses, which have been scored afterwards Fairly correct offers some good readings

I 2 = India Office Library 2469E 3742 RR8G contains *Raghuvaṁśa* 3753 and *Kumārasambhava* cantos 1–7 in Nāgarī script written in Samvat 1806 generally agrees with our text

I-3 = India Office Library 179 5A E3758-59 *Kumārasambhava* Nāgarī script 7 cantos omits *Ratividāpa* text is mixed with Mallinātha's commentary which widely differs from the printed ones

I-4 = India Office Library 2025 E RR etc AG 3788 9G

Contains (1) *Ṛtusaṁhāra* named at the end of the cantos iti śrīvīresamahakāvye Kalidāsakṛtau grīṣma varṇano nāma prathamaḥ sargaḥ and so on

(2) *Kavirahasya* expounding the various forms of roots with illustrations in verses.

(3) *Kumārasambhava* first leaf missing first canto breaks off at 16th verse 2nd and 3rd cantos are complete of the 4th only one page is preserved written in Nāgarī script in a hurry virtually useless

I-5 = India Office Library G3 marked on inside cover 805 E RR3G 3935, a fine manuscript containing 7 cantos in Bengali character, correct offers useful marginal notes

I 6 = India Office Library 6 = 29 a good manuscript in Bengali character, written on modern paper agrees with I-5 on the whole, has served as a check for the text Some readings preserved only by this, seem original for which cp note on V, 68 It ends with the 86th verse of canto 5, after which begins the *Bhaṭṭikāvya*, which also is left incomplete

I 7 = India Office Library 7th 32, a good manuscript in Bengali character, covers up to the 4th verse of canto 3, after which begins *Bhaṭṭikāvya*, which covers only five cantos, generally agrees with I 5, I 6

I 8 = India Office Library 228 15G, an exceptionally valuable manuscript offering 7 cantos in Bengali script, written on modern paper, perhaps under the supervision of Prof Colebrook It gives the commentaries of Mallinātha, Bharata, Bṛhaspati and Gopala, with a detailed index of contents and verses at the end, the finest manuscript used for this edition It deserves publication

B 1 = Bombay University Library, *Kumārasambhava* manuscript No 1, offers 7 cantos in Devanāgari script, ends with

yādṛśaṃ pustakaṃ dṛṣṭaṃ tādṛśaṃ likhitaṃ mayā |
yadi śuddham aśuddhaṃ vā mama doṣo na dīyate ||

Saṃvat 1841 śravaṇe māsi vadi | śubham astu |
śuddhapratipadāyām idaṃ pustakaṃ likhitaṃ Kāśyām |
śrīr astu | Śrīkṛṣṇaae Gorvidaae (= Govindāya ?)
namo namaḥ | Śrī rāmacandraae namaḥ | Śripañcasāni
divasāni strīgama Mālatīvadanapatase bhavaha antari
lasita valapavamalatimakulate chaveḥ || Śrī rāmanāma ||

B 2 = Bombay University Library, *Kumārasambhava* manuscript No 2 It offers, in Devanāgarī, 6 cantos with a commentary, it comments, at places, on words, which do not occur in the text Colophon at the end of the first canto reads 'iti śrīgurjara—Gaṇeśopādhyāyasuta—Narāyaṇa vipaścid viracitayām Kumārasambhavaṭikāyām Nārāyaṇyabhidhāyam prathamaḥ sargaḥ samāptaḥ ||'

H 1=Hoshiyarpur, VVRI Library, *Kumārasambhava* manuscript No 1, offers 6 cantos in Devanāgarī (omitting the 4th) adding a brief gloss

H 2=Hoshiyarpur, VVRI Library, *Kumārasambhava* manuscript No 2, offers in Devanagarī, 4 cantos, with a commentary of Samayasundara Jaina, entitled *Bālabodhinī*, ends with the 2nd verse of the 4th canto

H 3=Hoshiyārpur, VVRI Library, *Kumārasambhava* manuscript No 3, Nāgarī script, beginning with p 129 and ending with p 165, starts with verse 66 of the 6th canto It is the oldest of the lot from Hoshiyārpur

H-4=Hoshiyārpur, VVRI Library, *Kumārasambhava* manuscript No 4, Nāgarī script, begins with the 6th verse of the 6th canto, carelessly written

H 5=Hoshiyārpur, VVRI Library, *Kumarasambhava* manuscript No 5, Nāgarī script, has Samayasundara's *Bāla*

bodhini The manuscript breaks at verse 66 of the canto 3rd, resuming the 6th canto with its 4th verse breaks off after a few verses

P-1=Poonā manuscript No 1 BORI Library No 417 of 1891-95, folios 39 described in the catalogue, Vol XIII, Part I, No 123, the basis of our text of cantos 9–17 a correct manuscript in Nāgarī script but comparatively modern

P 2=Poonā manuscript No 2 No 677 of 1886–92 new No 19 folios 59, described in Vol XIII Part I No 119 a very good manuscript in Nāgarī script generally agreeing with our text, canto 8, however develops mistakes perhaps it was written by another scribe offers on the margin variants with explanations

P-3=Poonā manuscript No 3 No 25 of 1873 74 new No 24 folios 79, Nāgarī script, Samvat 1649 The original manuscript covered only 7 cantos the 8th being added afterwards, as is clear from the fact that the fourth page of 8th canto, written by a different hand, has been pasted on the last page of the 7th canto The manuscript is generally correct

P-4=Poonā manuscript No 4, No 473 of 1891–95, new No 17 described in Vol XIII, Part I No 122 Samvat 1675, covers 8 cantos in Nāgarī script a good manuscript offering at places original readings Colophon is important as it ends with a verse that stands at the beginning of the 9th canto

P 5=Poonā manuscript No 5, No 72–82 of 1883 84 new No 1 This covers, in Sārada script up to the 28th verse of the 8th canto and then breaks off The manuscript, written on a variety of paper, may not be the work of one scribe It is correct and has been much used. Some leaves have been later on replaced It offers a good number of original readings

Vā-1=Vārānasi Sanskrit College Sarasvati bhavana manuscript No 272, clear Nāgarī hand, prsthamatrās used visargas often omitted revised up to the end of canto 6 with care, with variants minutely noted on the margin, abruptly breaks off with verse 86 of canto 8 one of the best manuscripts serving as the basis of our text

Vā-2=Vārānasī Sanskrit College, Sarasvati bhavana with no number, written in a clear Nāgarī script, first leaf missing, fairly old, but rather inaccurate, goes up to verse 92nd of canto 8 Its second part begins with verse 23 of canto 8 and goes up to the end of it Then after a break of several leaves it begins with verse 4 of canto 10 which

it completes Canto 11 runs up to verse 45 and there it abruptly ends It is a modern manuscript obviously prepared by some manuscript dealer for money's sake

Vā 3 = Vārānasī Sanskrit College, Sarasvatī Bhavana, No 2410 with Mallinātha's commentary up to canto 7 in clear Nagari script, fairly correct The notable fact is that Mallinātha's commentary follows here a text which is different from the one offered by the manuscript It checks Vā 1

(b) *Printed editions*

F Rev T Foulkes *Kalidāsa*, Vol I, comprising *Meghasamdeśa*, *Raghuvamśa* and *Kumārasambhava* ending with canto 8, all printed in Roman script at Madras, 1904, offers good variants, but necessarily an injudicious edition

Bh Bhau Dāji *Kumārasambhava*, edited by Bhau Dāji, offering 8 cantos with Mallinātha's commentary, and the rest bare text, published in Bombay, Śaka Samvat 1795, a good work on the whole

G Govindaśāstrī *Kumārasambhava* first 8 cantos with Mallinātha's commentary and the latter half bare text, Khemrāj Śrīkrṣnadās, Bombay, Śaka Samvat 1847

S Sitārāma Kavi *Kumārasambhava*, first 8 cantos with Mallinātha's commentary and the latter half with the commentary of Pt Sitārāma Kavi, Nirnayasagara Press Bombay, S C 1946

T Tārānātha Tarkavācaspati bare text of cantos 8–17, Calcutta, 1926 The first 7 cantos with Mallinātha's commentary being prefixed to it in the B H U Library have also been designated as T

Vi Vithalnāth Pandita cantos 8–17, bare text, published in 'Pandita', 1866 Vol I Nos 1–9, with a concluding note added in the end

J Jivānanda Vidyāsāgara *Kumārasambhava*, cantos 8–17 with his own comment, Calcutta, S C 1890

I leave out compilations like *Kalidāsa Granthāvali* by Pt Sitārāma Caturvedī Banaras and the notebooks prepared by teachers for class purposes

(c) *The basis of the text*

Cantos 1–8 of our text are based mainly on Vā 1, P 5, and I S while for 9–17 we have drawn on P 1, Vā 2, and G, J, S, T and Vi published from Banaras, Calcutta and Bombay The

manuscripts are as varied in their reading as the majority of them are corrupt and capricious offering at places the unusual feature of explaining in their commentary readings which do not occur in their text and this has added to the difficulties of the editor To illustrate the point I may refer to I 8 which was perhaps prepared under the supervision of so scrupulous a scholar as Prof Colebrook and has in addition the advantage of the commentaries of Mallinatha Brhaspati Bharata and Gopala I 8 reads for VI 19 $c+d$

adya *tuccalarais* tasmat
smaranānugrahat tava |

The four commentators however annotate

adya *tuccastaram* tasmat
smaranānugrahat tava |

Here we have preferred to follow the unanimous verdict of the commentators
For VI 42 $a+b$ it has

vatra *sphatikaharmyaram*
naktam sopanapanktisu |

But the four commentators annotate

vatra sphatika*harmyesu*
|

This agrees with Va 1 and has therefore been retained.
VII 3a reads in I-8

santanakākirnacatuspatham tat

The four commentators follow *mahapatham* We accept *catus patham* on the basis of Va 1 and this gives good sense
VII 15a reads in I 8

prayuktakalaguru cakrur asvah

But Mallinatha explains *vinyastakalaguru* while Brhaspati Bharata and Gopala adopt *prayuktakalaguru* We have *prasaktakalaguru* on the basis of Va 1

And if disregard of the text by the commentators or the scribes is so flagrant in I 8 its magnitude in other manuscripts may better be imagined than described.

Another practice common to the manuscripts is that each manuscript offering a commentary makes out its commentator to follow the text it chooses to offer the result is that the same Mallinatha is found explaining the same verse with one reading in one manuscript and with quite another in the other manuscripts

Mixture of variants is frequently met with Typical is II 3? $a+b$ in B-1 which reads

bhavallabdhatvava dattavarodirnah

Obviously *bhavallabdhavaro*—found in Va 3 and Bh—and *tvaya datta* read by others have been mixed up by B 1 Instructive also is III 46*a* in B 1

bhujamgamobaddhajatakalāpam |

which is a mixture of *bhujangamonnaddha* found in P 5 F G S T and *bhujangamabaddha* read by Va 1 I 8 and others See also I 5 on V 34*a*

tatah paramam om ity uktva |

Obviously this has confused *tatah paramam ity uktva* the standard reading and *tatah paramam om uktva* the intended reading of the I 5

VII 7*c* reads

nirnabhi kauśeyam upattabanam |

Here P 5 reads *nirbhinnakauśeyam* in text but in comment it has *nabhikauśeyam jaghanambaram yatra tada hi tad apasyate ghatikanaśe* which clearly presumes *nirnabhi* as the arch reading The same is adopted by us in preference to *unnabhikauśeyam* and *nirdhutakauśeyam* found in some manuscripts

Examples of confusion corruption mixture and interpolation can be multiplied but the few ones cited above will suffice to illustrate the point This odd looseness of the manuscripts left us no alternative but to scrutinize all the available manuscripts minutely and pick out what was best in them or in some cases even in one of them and reject the rest though on a particular reading the rest might happen to agree To illustrate the point take I 55*d* where all the manuscripts and printed texts read

kincit kvanatkinnaram adhyuvāsa |

while F alone reads

kincidgrnat kinnaram |

This we have accepted on the basis of the use of $\sqrt{gr}$ praise which is singularly apt in the context

Similar are

II 3?*a* *tvaya dattavarodgurnah* where we have adopted P 2 and H 2 rejecting *varodirnah* unanimously read by other manuscripts and printed texts

III 19 *c+d* api pras ddham yaśase hi pumsam ananyasadhāranam eva karma |
Here we have followed P 5 rejecting the rest

III 63*d* pusnanti pake viparitam artham |
Found in P 5 alone has been accepted against *pusnanti loke* occurring in all others

III 65c   viseṣitāṃ bhānumato mayūkhaiḥ

Read by Vā-2 and H 5 (with comment *viśeṣitām viśeṣitām prāptam*) has been adopted against *viśoṣitām*, the accepted reading of all others For significance of *viśeṣitām* cp I 25

III 63b   aṅgaiḥ sphuṭadbālakadambakalpaiḥ |

Read by Vā 1 alone is preferred to *sphurad* found in others The difference between ट and र is nominal for which cp my note on *gaḍhā* in *Atharva Prātiśākhya* and *abhiniṣṭhāna-abhinistana* in Kane volume

IV 21a   Madanena vinā kṣita ratiḥ |

Found in P 3 alone has been adopted against—*kṣatā*, occurring in others on account of the aptness of √*kṣi* in the context, for which cp V 54

V 11b   stanāṅgarāgāruṇitāc ca kañcukāt |

Offered by H 1 alone has been accepted against *kandukāt* found in others, and explained by commentators The aptness of *kañcukāt* in the context needs no comment

V 49c   karoti lakṣyam ravim asya cakṣuṣoḥ

Read by I-5, I 6, I 8 (in Bṛhaspati, Bharata and Gopāla) is accepted against the overwhelming support for *ciram asya*

V 58c   iti svahastālikhitaś ca mugdhayā |

Read by Vā 1 is preferred to the variety of readings offered by others, for reasons cp Rv III 15

V 68d   vikīrṇakeśāsthiparetabhūmiṣu |

Found in I 6 alone is preferred to *vikīrṇakeśāsu* read by all others The significance of *vikīrṇakeśāsthi* needs no comment

V 81a   vivṛṇvatā doṣam api cyutātmanā |

Read by I 1, I 5, I-8 has been adopted against *vivakṣatā* found elsewhere, for it is an explanation, that has crept into text from comment

V 84b   cacāla sāgrastanabhinnavalkalā |

Read by F alone has been adopted against *cacala bālā stana* found in others The use of *agrastana* heightens the comeliness of the girl under reference

VI 73, c+d   idam tu te bhaktinamram
arhadārādhanam vapuḥ |

Read by F alone has been adopted against the variety of readings offered by others

VII 4*a* ekeva satyam api putrapanktau |
Read by F alone has been accepted against *ekaiva* for the simple reason that Pārvatī was not the only daughter of Menā The use of *iva* is therefore, happier here than that of *eva*, the difference between the two is that of a small matra alone

VII 61*b* pade pade durnimite galanti |
Read by I 2 and P 3 has been adopted in preference to *durnamite* and other variants found elsewhere The aptness of $\sqrt{mī}$ 'fix'+*dur* in this context needs no comment

VIII 36*b* jatarūparasa barhamaṇḍalaḥ ||
Found in F alone is far superior to the variants offered by others

VIII 37*d* bhati kiñcid iva śoṣavat sarah |
Read by F alone is better than *śeṣavat* found elsewhere For reverse cp note on III 65*c*

VIII 38*c* aśramaḥ praviśadagryadhenavo |
Read by S has been preferred to *agnidhenavo* found elsewhere

There are passages where the manuscripts and printed editions are equally divided on a given reading To cite only two examples KS I 1*c* reads

purvāparau toyanidhī vagahya |

This is the reading followed by a good number of manuscripts and printed texts, and it has been adopted by Mallinātha Against *vagahya* are matched Vā 1, P 5, B 5, I 6 I 7, F all reading *vigāhya*, which is accepted by Bṛhaspati, Bharata and Gopāla and yields good sense We have accepted *vagahya* on the basis of *AŚ* VII between verses 8 9

katamo yam purvāparasamudravagahaḥ
sānuman ||

Here the word *avagāha* qualifying *sānuman* ensures *vagahya* as the reading intended by the poet, cp also KS VI 69, *a b*

acchinnāmalasamtānāḥ
samudrormyanivāritaḥ ||

This is the reading followed by a good number of manuscripts and this yields fair sense Against this reading are matched Vā 1, P 4 I 1 I 2 I 3, H 3, P 5 I 5, I 8, B 1 and B 2 which read

acchinnamalasamtānāḥ
samudrorminivāritāḥ ||

This also yields good sense We have adopted the former on the basis of Ṛv, VI 77, a+b

ārūḍham adrin udadhin viturnam
bhujamgamānām vasatim praviṣṭam ||

This description of fame at once ensures *samudrormyanitāntāḥ* as the reading intended by Kālidāsa

THE STORY OF KUMĀRASAMBHAVA

The poem opens with a description of the Himālaya mountain—its grandeur and beauty its floral and mineral riches and the fascinating scenes of life of its Kimnaras and Kirātas Umā, the charming daughter of the lord of mountains is next introduced and we are then informed of the visit of sage Nārada, who predicts that the maiden shall be united in wedlock with Śiva Hesitant to proffer the hand of his daughter himself to the great god', Himālaya commissioned his daughter to wait upon Śiva, who was practising penance in the neighbouring forest, and win his heart

About this very time the demon Tāraka was terrorizing the gods, who resorted to Brahmā for rescue Brahmā told them that the demon could be overpowered only by an offspring begotten of Śiva, and advised them to strive for accomplishing the union of Śiva with Umā Acting on this advice, the lord of the gods, Indra, deputed Kāma, the god of love, on this mission Accompanied by his wife, Rati, and his associate, Vasanta, Kāma repaired to the forest, where Śiva was performing meditation. Flooding it with his own sensuous sunshine, Kāma made it wholly attuned to love and romance Armed with his floral bow and arrows he proceeded to take a shot, but his courage failed him as he looked at the awe-inspiring and stern figure of the Mahāyogin However, Umā appeared just at that moment and her sight infused, as it were, fresh vigour in the heart of Cupid By this time Śiva had finished his meditation and had opened his eyes Admitted to his presence, Umā proceeded to make the offering of a rosary of dried lotus seeds to Hara This was a very propitious moment for Kāma who poised his infatuating arrow at the great god. For a second, Śiva lost self-control and glanced at Umā's face But he immediately recovered from the lapse To ascertain the cause of his mental perturbation he looked in all directions and noticed Kāma who was preparing to strike The thought that his penance had been obstructed enraged Hara, and a fierce flame issued forth from his third eye and reduced Kama to ashes Śiva moved to a more secluded spot, away from the proximity of women, to engage in uninterrupted penance Cupid's wife, Rati, wept very bitterly in her most poignant grief, and finally made the grim resolve of burning herself to death A voice from the heaven dissuaded her from this

rash step and advised patience, predicting that her husband shall be brought back to life when Siva marries Pārvatī

Frustrated in her first attempt to obtain Śiva as her husband, Parvatī embarked upon a different course She determined to propitiate Mahādeva by performing penance, and repaired to the peak of the Himalaya, which became inseparably associated with her name Here she practised the severest of austerities, and it was now to suffering and surrender that she directed her whole being, faring on dew drops and chance leaves, even these were given up at a later stage She sat amidst fires in summer and the icy waters during winter Such rigorous disciplining of body and mind was soon to bring its reward, but not before she had passed through another test Disguised as a youthful hermit, Śiva came to Parvatī's penance grove and, ascertaining her purpose, began to disparage 'the great god' in order to shake Pārvatī's resolve But she stood firm as a rock, and Śiva had to yield to her unflinching devotion Soon the two were married, and then followed an all engrossing honeymoon lasting for more than a hundred years But the time hung heavily on the gods In their anxiety to obtain Siva's offspring they commissioned Agni to apprise 'the great god' of their sad plight and repeat the request for the means of deliverance Assuming the form of a pigeon, the Fire god effected his entry into the pleasure apartment A frown appeared on Śiva's forehead as he recognized the bird as Agni in disguise Appeased by the soft words of the messenger of the gods, Śiva gave a minute's thought to the request, and then next moment forced his mercurial substance of undying youth into the Fire god

A drink of infinite bliss! And a heat like wine poured through Agni's dancing veins But the pleasure was only for a while and the next moment this dazzling experience of flashing liquid struck him as excruciating pain Unable to carry the fire, he deposited it into the Ganges A molten stream of pain ran down the entire volume of the holy river, whereupon she slyly sent it into the six Krttikās who were having their bath They too experienced, though only for a moment, a pleasurable sensation, but soon this fire became too hot for them They drew away from the river, and squeezed it out over the Śaravana where it condensed into the shape of a haloed child inheriting the timeless youth of Mahākāla This was the War god—Kārttikeya

Now both the Ganges and the Krttikas claimed possession of the child, but just then appeared Śiva and Pārvatī and took away the child, a prodigy of prodigies who in the short span of six days attained not only youthful vigour but also mastery over the lores and skill in the use of arms, under the fostering care of his parents Indra had to exert himself once again, to have the Kumāra to lead the army of the gods Śiva consented and the divine hosts, headed by Kumara, marched against Tāraka, who came out scoffing at the enemies Terrible omens greeted Tāraka, but undaunted,

he plunged into the battle, and worked havoc in the ranks of the gods Finding that the soldiers of the divine army were no match for him, and the demon was now frantically advancing towards him, Kumara threw his lance Struck in the heart the demon fell to the ground to the great joy of the gods

The Latter Half

A critical analysis of the Kumara-problem as it evolved in the Brāhmanas,[1] Puranas[2] and the Epics[3] and its comparison with that presented by Kālidasa in his *Kumārasambhava* would reveal that our poet based his work not on any one of these but took the essence of all, judiciously selecting the vital strands of the story from each and building of these strands a composite whole in which one can relish the quintessence of all the three presented in the highest poetic form Kalidasa's pointed reference to the eight forms of the Rudra-Siva and his significant insistence on the fiery nature of the Kumāra, begotten of the wedlock of Siva and Pārvati, *reminds us of the Satapatha account of the birth of Kumāra as the ninth form of the Rudra-Śiva* and it is this ultimate form of the Rudra-Śiva, whose birth and exploits form the central theme of the *Kumārasambhava*

And if this is so, the irresistible conclusion will be that the second half of the poem, depicting the birth and exploits of the fiery Kumāra, is genuine, and it is for this reason that we have included it in the present edition of the poem, *Kumārasambhava*

---

1 Cp. *Satapatha Brāhmana* VI. 1.3 7–20

2 Cp *Skanda Purana*, Āvantya Khanda, Ch. 39, Nagara Khanda, Hatakesvara mahatmya, Ch. 245–247 and 264, *Vāyu Purana*, Śraddhakalpa, Ch. 11, *Brahma Purana*, Gautama-mahatmya, Ch. 2 3, *Brahmanda Purana*, Upodghata Pada, Ch. 10, *Visnudharmottara Purāna*, Ch. 2?3, *Brahmavaivarta Purāna*, Ganapati Khanda, Ch. 1, *Vamana Purana*, Ch 57–59 *Brhad dharmottara Purana*, Ch. 33–53, *Varāha Purana*, Ch. 22 *Matsya Purana* Ch. 154–160, and *Siva Purana*, Ch 9–21

3 Cp *Ramayana*, Bala Kanda, Ch 36-37, *Mahābharata*, Vanaparva, Ch 223–231

॥ प्रथमः सर्गः ॥

अस्त्युत्तरस्यां दिशि देवतात्मा
हिमालयो नाम नगाधिराजः ।
पूर्वापरौ तोयनिधी वगाह्य
स्थितः पृथिव्या इव मानदण्डः ॥ १ ॥
यं सर्वशैलाः परिकल्प्य वत्सं
मेरौ स्थिते दोग्धरि दोहदक्षे ।
भास्वन्ति रत्नानि महौषधीश्च
पृथूपदिष्टां दुदुहुर्धरित्रीम् ॥ २ ॥
अनन्तरत्नप्रभवस्य यस्य
हिमं न सौभाग्यविलोपि जातम् ।
एको हि दोषो गुणसंनिपाते
निमज्जतीन्दोः किरणेष्विवाङ्कः ॥ ३ ॥
यश्चाप्सरोविभ्रममण्डनानां
संपादयित्रीं शिखरैर्बिभर्ति ।
बलाहकच्छेदविभक्तरागाम्
अकालसंध्यामिव धातुमत्ताम् ॥ ४ ॥

1 *c* So majority, F, G and Mallinātha in I 8 वारिनिधी; Vā-1, P-5, I-5, I-6, I 7, F विगाह्य, others वगाह्य, Bṛhaspati विगाह्य = विलोड्य, Bharata विगाह्य = अवनम्य and सगत्य; Gopāla विगाह्य = अवलम्ब्य but Mallinātha वगाह्य = प्रविश्य accepted by us, for which cp कतमोऽयं पूर्वापरसमुद्रावगाढः — सानुमान्—*AŚ*, VII, between verses 8 9, cp Rv, XIV, 76, where F has विगाह्य but others adopt वगाह्य

2 *b* I-3 दोग्धरि दोहनसमर्थे मेरौ दोग्धरि स्थिते दोहदक्षे obviously a confusion of text and comment

3 H-5 reverses order of 3-4

आमेखल सचरता घनाना
छायामिषे सानुगता निषेव्य ।
उद्वेजिता वृष्टिभिराश्रयन्ते
शृङ्गाणि यस्यातपवन्ति सिद्धा ॥ ५ ॥
पद तुषारस्रुतिधौतरक्त
यस्मिन्नदृष्ट्वापि हतद्विपानाम् ।
विदन्ति मार्गं नखरन्ध्रमुक्तैर्
मुक्ताफलै केसरिणा किराता ॥ ६ ॥
न्यस्ताक्षरा धातुरसेन यत्र
भूर्जत्वच कुञ्जरबिन्दुशोणा ।
व्रजन्ति विद्याधरसुन्दरीणाम्
अनङ्गलेखक्रियायोपयोगम् ॥ ७ ॥
य पूरयन् कीचकरन्ध्रभागान्
दरीमुखोत्थेन समीरणेन ।
उद्गास्यतामिच्छति किनराणा
तानप्रदायित्वमिवोपगन्तुम् ॥ ८ ॥
कपोलकण्डू करिभिर्विनेतु
विघट्टिताना सरलद्रुमाणाम् ।

5 Vā 1 omits this śloka *a* So Br, Bhar, Gop in I 8, इषे = आश्विने मासि, others छायामध

6 *a* P 3, P 4, I 6 श्रुति, P 3 has on margin स्रुति *c* P 4, H 1, F वि·दन्ति, H 2 I 8 correct मार्गान् into मार्गं *d* I 5 केशरिणा

7 I 3 omits this śloka *d* H 1 लेपकृययो—, F retains *l* here though it invariably has *r* in *lekha*, Vā 1—योपभोगम्

8 *a* B 1 रन्ध्रमार्गान् *d* Vā 2, P 3, H 2 स्थानप्र—, P 3, P 5, I 6, I 7—णास्तानप्र—, on the assumption of—णान् तान—

9 *a* I 8—कण्डु *c* P 2, P 3, P 4, I 6 स्रुत—, P 5 समीर for प्रसूत *d* Vā 3 reads

यत्र स्रुतक्षीरतया प्रसूतः
सानूनि गन्धः सुरभीकरोति ॥ ९ ॥
वनेचराणां वनितासखानां
दरीगृहोत्सङ्गनिषक्तभासः ।
भवन्ति यत्रौषधयो रजन्याम्
अतैलपूराः सुरतप्रदीपाः ॥ १० ॥
उद्वेजयत्यङ्गुलिपार्ष्णिभागान्
मार्गे शिलीभूतहिमेऽपि यत्र ।
न दुर्वहश्रोणिपयोधरार्ता
भिन्दन्ति मन्दां गतिमश्वमुख्यः ॥ ११ ॥
दिवाकराद् रक्षति यो गुहासु
लीनं दिवाभीतमिवान्धकारम् ।
क्षुद्रेऽपि नूनं शरणं प्रपन्ने
ममत्वमुच्चैःशिरसां सतीव ॥ १२ ॥
लाङ्गूलविक्षेपविसर्पिशोभैर्
इतस्ततश्चन्द्रमरीचिगौरैः ।
यस्यार्थयुक्तं गिरिराजशब्दं
कुर्वन्ति वालव्यजनैश्चमर्यः ॥ १३ ॥
यत्रांशुकाक्षेपविलज्जितानां
यदृच्छया किंपुरुषाङ्गनानाम् ।

यत्र स्रुतक्षीरतया प्रसूतः सानूनि गन्धः सुरभीकरोति ।
कपोलकण्डूः करिभिर्विनेतुं विघट्टितानां सरलद्रुमाणाम् ॥

10 *b* P 2—गृहोत्सङ्ग—, Va-3, P-5, I 1 निषिक्त—, Va-2 विषक्त—
11 *d* H 1 अश्वमुख्य-
12 *d* B-1, I-5, I-6, I 7, I-8—सामतीव
13 *b* Va-2 I 1, I-3, B-1 चान्द्र—, P-5 चन्द्रमरीचिशुभ्रैः- *d* Bh वाल—
14 *c* द्वार F, Bh., G, S, I-8, Va-3, P-5, I 1, H 2, द्वारि Va-2, P 2, P-3, P-4, I 2, I 3, I-4, I-5, I-6, I 7, H 1

दरीगृहद्वारविलम्बिविम्बास्
तिरस्करिण्यो जलदा भवन्ति ॥ १४ ॥
भागीरथीनिर्झरशीकराणा
वोढा मुहु कम्पितदेवदारु ।
यद्वायुरन्विष्टमृगै किरातैर्
आसेव्यते भिन्नशिखण्डिवर्हे ॥ १५ ॥
सप्तर्षिहस्तावचितावशेषाण्य्
अधो विवस्वान् परिवर्तमान ।
पद्मानि यस्याग्रसरोरुहाणि
प्रबोधयत्यूर्ध्वमुखैर्मयूखै ॥ १६ ॥
यज्ञाङ्गयोनित्वमवेक्ष्य यस्य
सार धरित्रीधरणक्षम च ।
प्रजापति कल्पितयज्ञभाग
शैलाधिपत्य स्वयमन्वतिष्ठत् ॥ १७ ॥
स मानसी मेरुसख पितृणा
कन्या कुलस्य स्थितये स्थितिज्ञ ।
मेना मुनीनामपि माननीयाम्
आत्मानुरूपा विधिनोपयेमे ॥ १८ ॥
कालक्रमेणाथ तयो प्रवृत्ते
स्वरूपयोग्ये सुरतप्रसङ्गे ।

15 *a* P 3 P-4 I 2 I 7 सीक *d* Vā 2, P 2 शिपण्ड, I 8 वर्हं॰

16 *a* F हस्तापचि— Cp 61*a*

17 *a* F मवेक्ष At this śloka I 4 breaks off and begins second sarga After this I 2 adds —

तपोवनैस्तरवदुशामृषीणा मध्य मृगै प्रश्रवणैश्च (प्रस—) गाङ्गै ।
पुनाति लोकत्रितय पृथिव्या स्थितोऽप्ययं यस्य इवाद्रिरूप ॥

18. *a* H 1—सखा

19 *c* F, P-4 मनोहर P-5 omits this śloka

मनोरमं यौवनमुद्वहन्त्या
गर्भोऽभवद् भूधरराजपत्न्याः ॥ १९ ॥
असूत सा नागवधूपभोग्यं
मैनाकमम्भोनिधिबद्धसख्यम् ।
क्रुद्धेऽपि पक्षच्छिदि वृत्रशत्राव्
अवेदनाज्ञं कुलिशक्षतानाम् ॥ २० ॥
अथावमानेन पितुः प्रयुक्ता
दक्षस्य कन्या भवपूर्वपत्नी ।
सती सती योगविसृष्टदेहा
तां जन्मने शैलवधूं प्रपेदे ॥ २१ ॥
सा भूधराणामधिपेन तस्यां
समाधिमत्यामुदपादि भव्या ।
सम्यक्प्रयोगादपरिक्षतायां
नीताविवोत्साहगुणेन सम्पत् ॥ २२ ॥
प्रसन्नदिक् पांसुविविक्तवातं
शङ्खस्वनानन्तरपुष्पवृष्टि ।
शरीरिणां स्थावरजङ्गमानां
सुखाय तज्जन्मदिनं बभूव ॥ २३ ॥
तया दुहित्रा सुतरां सवित्री
स्फुरत्प्रभामण्डलया चकाशे ।
विदूरभूमिर्नवमेघशब्दाद्
उद्भिन्नया रत्नशलाकयेव ॥ २४ ॥

20 *a* H 1—पयोम्यं but in comment—पभोग्य *d* G—व्रणानाम्
21 *a* So F, S, T, P-5, H-5, Bh., others—यागना—
22 *c* H 2—दपि रक्षितायां with comment रक्षितायां पालितायां, Vā-2—गादिव लङ्घितायां
23 *a* So F, P-4, G, others पांशु
24 *a* Vā-3, P-3, H-5, A दुहित्र्या, F जनित्री *b* So Vā-3, P-4, I 1, I-5, I-6, I 7, I-8, T, F, G, H-5, Bh.,—शे in others.

दिने दिने सा परिवर्धमाना
लब्धोदया चान्द्रमसीव लेखा ।
पुपोष लावण्यमयान् विशेषान्
ज्योत्स्नान्तराणीव कलान्तराणि ।। २५ ।।

तां पार्वतीत्याभिजनेन नाम्ना
बन्धुप्रिया बन्धुजनो जुहाव ।
उ मेति मात्रा तपसो निषिद्धा
पश्चादुमाख्यां सुमुखी जगाम ।। २६ ।।

महीभृतः पुत्रवतोऽपि दृष्टिस्-
तस्मिन्नपत्ये न जगाम तृप्तिम् ।
अनन्तपुष्पस्य मधोर्हि चूते
द्विरेफमाला सविशेषसङ्गा ।। २७ ।।

प्रभामहत्या शिखयेव दीपस्
त्रिमार्गयेव त्रिदिवस्य मार्गः ।
संस्कारवत्येव गिरा मनीषी
तया स पूतश्च विभूषितश्च ।। २८ ।।

मन्दाकिनीसैकतवेदिकाभिः
सा कन्दुकैः कृत्रिमपुत्रकैश्च ।
रेमे मुहुर्मध्यगता सखीनां
क्रीडारसं निर्विशतीव बाल्ये ।। २९ ।।

तां हंसमालाः शरदीव गङ्गां
महौषधीं नक्तमिवात्मभासः ।

c So majority and four commentators, Vā 1, H 1, H 2 H 5 वैडूर्य—

25 *b* F रेखा *c* Cp विशेषितां भानुमतो—III, 65 *d* P 3 योत्स्ना—

26 *c* So Vā 2, Vā 3, P 2, P 3, P-4, P-5, I 1, I 2, I 3, I 5 I 6 I 7, I 8, H 1, H 2, B 1 B 2 Cp III 41*d* others तपसो

29 *b* P 5 पुत्रिकैश्च *d* P 5 बाल्यम्

30 *b* F S, T, Bh. षधि, majority—षधीनं—

स्थिरोपदेशामुपदेशकाले
प्रपेदिरे प्राक्तनजन्मविद्याः ॥ ३० ॥

असंभृतं मण्डनमङ्गयष्टेर्
अनासवाख्यं करणं मदस्य ।
कामस्य पुष्पव्यतिरिक्तमस्त्रं
बाल्यात् परं साथ वयः प्रपेदे ॥ ३१ ॥

उन्मीलितं तूलिकयेव चित्रं
सूर्यांशुभिर्भिन्नमिवारविन्दम् ।
बभूव तस्याश्चतुरस्रशोभि
वपुर्विभक्तं नवयौवनेन ॥ ३२ ॥

अभ्युन्नताङ्गुष्ठनखप्रभाभिर्
निक्षेपणाद् रागमिवोद्गिरन्तौ ।
आजह्रतुस्तच्चरणौ पृथिव्यां
स्थलारविन्दश्रियमव्यवस्थाम् ॥ ३३ ॥

सा राजहंसैरिव संनताङ्गी
गतेषु लीलाञ्चितविभ्रमेषु ।
व्यनीयत प्रत्युपदेशलुब्धैर्
आदित्सुभिर्नूपुरशिञ्जितानि ॥ ३४ ॥

वृत्तानुपूर्वे च न चातिदीर्घे
जङ्घे शुभे सृष्टवतस्तदीये ।
शेषाङ्गनिर्माणविधौ विधातुर्
लावण्य उत्पाद्य इवास यत्नः ॥ ३५ ॥

31. *b* F अनासवाख्य
32. *c* Bh., P 2—रश्रशोभि, F रश्रसाभि श्र for स्र is frequent in F
33. *a* H 2 जुन्नता—with comment अनुन्नता मिता *b* I-6, I 7 निशे—
34. *a* I-5, I-8—ताङ्गा *b* F, G, Bh., T विक्रमेषु. *d* Vā 1, S, Bh. सिञ्जि—.
35. *d* H 2 लावण्यमु—with comment किंचिद लावण्यमुत्पाद्य

नागेन्द्रहस्तास्त्वचि कर्कशत्वाद्
एकान्तशैत्यात् कदलीविशेषा ।
लब्ध्वापि लोके परिणाहि रूप
जातास्तदूर्वोरुपमानवाह्या ॥ ३६ ॥
एतावता नन्वनुमेयशोभि
काञ्चीगुणस्थानमनिन्दिताया ।
आरोपित यद् गिरिशेन पश्चाद्
अनन्यनारीकमनीयमङ्कम् ॥ ३७ ॥
तस्या प्रविष्टा नतनाभिरन्ध्र
रराज तन्वी नवरोमराजि ।
नीवीमतिक्रम्य सितेतरस्य
तन्मेखलामध्यमणेरिवार्चि ॥ ३८ ॥
मध्येन सा वेदिविलग्नमध्या
वलित्रय चारु वभार वाला ।
आरोहणार्थं नवयौवनेन
कामस्य सोपानमिव प्रयुक्तम् ॥ ३९ ॥

36 *a* H 1 नगेन्द्र *c* H 2—णाहृरूप *d* P 5 तदोर्वो—

37 *a* P 5—मेयकान्ति *c* F गिरितेन

38 *b* I 5, I 6 I 7—रोमराजी, H 1 राजी *c* I 7 शिते— After 38 I 2 reads —

गभीरनाभिह्रदसनिधाने रराज नीला नवरोमराजि ।
मुखे दुभीतस्तनचक्रवाकचञ्चुच्युता शैवलमञ्जरीव ॥

Vā-1 also has it on top margin but while numbering the ślokas it does not count this This shows that Vā 1 considered this as spurious it does not occur in majority of MSS Correct Rv, XVIII, 20 उन्नत—into नत— accordingly

39 *b* F साधु व— *c* P 5—नस्य वामेन, Bharata explains it as an option but justifies our reading *d* F सौपान—

अन्योन्यमुत्पीडयदुत्पलाक्ष्या
स्तनद्वय पाण्डु तथा प्रवृद्धम् ।
मध्ये यथा श्याममुखस्य तस्य
मृणालसूत्रान्तरमप्यलभ्यम् ॥ ४० ॥
शिरीषपुष्पाधिकसौकुमार्यौ
बाहू तदीयाविति मे वितर्कः ।
पराजितेनापि कृतौ हरस्य
यौ कण्ठपाशौ मकरध्वजेन ॥ ४१ ॥
निर्भर्त्सिताशोकदलप्रभूति
पाणिद्वय चारुनख तदीयम् ।
नवोदितेन्दुप्रतिमस्य शोभा
व्योम्न प्रदोषे विफलीचकार ॥ ४२ ॥
कण्ठस्य तस्या स्तनबन्धुरस्य
मुक्ताकलापस्य च निस्तलस्य ।
अन्योन्यशोभाजननाद् बभूव
साधारणो भूषणभूष्यभाव ॥ ४३ ॥

40 *b* I 2, I-5, I-6, I 7, I-8, P 2—द्वय चारु—, P-5 चारु तथा विवृ—, not noted by commentators but cp स्तन इव मुख शेषविस्तारपाण्डु Md. I 18 where विस्तार is emphasized which is exactly the sense of वि—

41 Omitted by I 7

42 Sloka omitted by F , P-5, Bh , Vā-3, in I-8 not commented upon by Mallinatha, but explained by Bṛhaspati, Bharata and Gopāla I-3, P 2, Vā 2 have it but they read it before 41, while H 1 puts it before 39

43 *a* So Mallinatha in I-8—बन्धुरस्य नम्रस्य, Bṛhaspati—बन्धुरस्य नम्रस्य सुन्दरस्य वा, Bharata—ब—सुन्दरस्य, Gopāla—ब—सुन्दरस्य *b* I-8 Mallinatha निस्तलस्य वर्तुलस्य, with him agree Bṛhaspati Bharata and Gopala, I-5, Va-2, P 2, P-3, P-4, P-5, H 1, H 2, I-6, I 7, Bh., F निस्तुलस्य I 1 reads verse 41 after verse 43

चन्द्र गता पद्मगुणान् न भुङ्क्ते
पद्माश्रिता चान्द्रमसीमभिख्याम् ।
उमामुख तु प्रतिपद्य लोला
द्विसश्रया प्रीतिमवाप लक्ष्मी ॥ ४४ ॥
पुष्प प्रवालोपहित यदि स्यान्
मुक्ताफल वा स्फुटविद्रुमस्थम् ।
ततोऽनुकुर्याद् विशदस्य तस्यास्
ताम्रोष्ठपर्यस्तरुच स्मितस्य ॥ ४५ ॥
स्वरेण तस्याममृतस्रुतेव
प्रजल्पितायामभिजातवाचि ।
अप्यन्यपुष्टा प्रतिकूलशब्दा
श्रोतुर्वितन्त्रीरिव ताडचमाना ॥ ४६ ॥
प्रवातनीलोत्पलनिर्विशेषम्
अधीरविप्रेक्षितमायताक्ष्या ।
तया गृहीत नु मृगाङ्गनाभ्यस्
ततो गृहीत नु मृगाङ्गनाभि ॥ ४७ ॥
तस्याः शलाकाञ्जननिर्मितेव
कान्तिर्भ्रुवोरायतलेखयोर्या ।

45 *c* P 5 विशदप्रभस्य ता— *d* So Vā 1, F and Brhaspati on it in I 8, others ताम्रौष्ठ, but cp II, 30, 39, VI, 45 सकम्पोष्ठै

46 *a* Vā 3—स्या अमृत—but in comment it has तस्याम्, I 2 —मृतस्तुनेव, I 6, I 7—मृतश्रुतेव, so I 8 with all commentators F—मृतसितेव, for which cp द्रिम for द्रुम occurring in it more than five times *c* and *d*. I 6, I 7, I 8—पुष्टा प्रतिकूलशब्दा, F—पुष्टा, ताडयमाना

48 *b* F—भ्रिंवारायतरेखयोर्या, cp note on अमृतस्रुतेव *c*—चिकुराम् P 5, others—चतुराम् followed by all commentators, but *cikurām* = 'punishing others without consideration' gives better sense

ता वीक्ष्य लीलाचतुरामनङ्ग
स्वचापसौन्दर्यमद मुमोच ॥ ४८ ॥
लज्जा तिरश्चा यदि चेतसि स्याद्
असशय पर्वतराजपुत्र्या ।
त केशपाश प्रसमीक्ष्य कुर्युर्
वालप्रियत्व शिथिल चमर्य ॥ ४९ ॥
सर्वोपमाद्रव्यसमुच्चयेन
यथाप्रदेश विनिवेशितेन ।
सा निर्मिता विश्वसृजा प्रयत्नाद्
एकस्थसौन्दर्यदिदृक्षयेव ॥ ५० ॥
ता नारद कामचर कदाचित्
कन्या किल प्रेक्ष्य पितु समीपे ।
समादिदेशैकवधू भवित्री
प्रेम्णा शरीरार्धहरा हरस्य ॥ ५१ ॥
गुरु प्रगल्भेऽपि वयस्यतोऽस्यास्
तस्थौ निवृत्तान्यवराभिलाष ।
ऋते कृशानोर्न हि मन्त्रपूतम्
अर्हन्ति तेजास्यपराणि हव्यम् ॥ ५२ ॥
अयाचितार न हि देवदेवम्
अद्रि सुता ग्राहयितु शशाक ।
अभ्यर्थनाभङ्गभयेन साधुर्
माध्यस्थ्यमिष्टेऽप्यवलम्बतेऽर्थे ॥ ५३ ॥

49 a Vā 1 तिरश्चा d Vā 2, Vā 3, P 3 P 4, Bh वार—
53 a and b F—नहि दैवमद्रि सुता प्रतिग्रहि— d Majority —स्थ—, —स्थमुदासीनत्वम्, so read and explained by the four commentators in I-8, I 3 corrects —स्य— into —स्थ— which is the reading of Bh

॥ द्वितीयः सर्गः ॥

तस्मिन् विप्रकृता काले तारकेण दिवौकस ।
तुरासाहं पुरोधाय धाम स्वायंभुवं ययु ॥ १ ॥
तेषामाविरभूद् ब्रह्मा परिम्लानमुखश्रियाम् ।
सरसां सुप्तपद्मानां प्रातर्दीधितिमानिव ॥ २ ॥
अथ सर्वस्य धातारं ते सर्वे सर्वतोमुखम् ।
वागीशं वाग्भिरर्थ्याभिः प्रणिपत्योपतस्थिरे ॥ ३ ॥
नमस्त्रिमूर्तये तुभ्यं प्राक् सृष्टे केवलात्मने ।
गुणत्रयविभागाय पश्चाद् भेदमुपेयुषे ॥ ४ ॥
यदमोघमपामन्तरुप्तं बीजमज त्वया ।
अतश्चराचरं विश्वं प्रभवस्तस्य गीयसे ॥ ५ ॥
तिसृभिस्त्वमवस्थाभिर्महिमानमुदीरयन् ।
प्रलयस्थितिसर्गाणामेकः कारणतां गतः ॥ ६ ॥
स्त्रीपुंसावात्मभागौ ते भिन्नमूर्ते सिसृक्षया ।
प्रसूतिभाजः सर्गस्य तावेव पितरौ स्मृतौ ॥ ७ ॥
स्वकालपरिमाणेन व्यस्तरात्रिदिवस्य ते ।

1 *a* P 5, I 1, I 3, I 7, I 8 with four commentators—केन, cp *d* note

2 *c* F सरसा मु—

3 *d* I 8 प्रनिपत्या—, P 4 reads this śloka before 2

5 *c* I 5, I 6, I 7 अदश्च— *d* I 8 प्रसवस्तस्य गीयते with Mal अतस्तस्य विश्वस्य प्रभवस्त्यस्मादिति प्रभवं कारणं गीयते, Br अद इद चराचर जगत् प्रभवो गीयते मुनिभि, Bhar अद इद चराचर विश्व तस्य बीजाय प्रसव फल गीयते, so Gop F तस्य रीयते with गीयसे in footnotes

7 *a* I 5 I 6, I 7—*भावौ, noted by I 8 and followed by Br* Bhar and Gop

8 *a* I 5 I 6, I 7—परिणामेन, noted by I 8 on margin and followed by Br स्वकालस्य देवत्वगतस्य परिणामेन प्रमाणेन

स्वप्नावबोधौ भूतानां तावकौ प्रलयोदयौ ॥ ८ ॥
जगद्योनिरयोनिस्त्वं जगदन्तोऽप्यनन्तकः ।
जगदादिरनादिस्त्वं जगदीशोऽप्यनीश्वरः ॥ ९ ॥
आत्मानमात्मना वेत्सि सृजस्यात्मानमात्मना ।
आत्मना कृतिना च त्वमात्मन्येव प्रलीयसे ॥ १० ॥
द्रवः संघातकठिनः स्थूलः सूक्ष्मो लघुर्गुरुः ।
व्यक्तो व्यक्तेतरश्चासि प्राकाम्यं ते विभूतिषु ॥ ११ ॥
उद्घातः प्रणवो यासां न्यायैस्त्रिभिरुदीरणम् ।
कर्म यज्ञः फलं स्वर्गस् तासां त्वं प्रभवो गिराम् ॥ १२ ॥
त्वामामनन्ति प्रकृतिं पुरुषार्थप्रवर्तिनीम् ।
तद्दर्शिनमुदासीनं त्वामेव पुरुषं विदुः ॥ १३ ॥
त्वं पितॄणामपि पिता देवानामपि देवता ।

परिपाकेन वा; Bhar कालपरिणामेन क्रमपरिपाकेन, Gop. is confused स्वकालपरिणामेन ब्राह्मेण मानेन मनुष्यकृतेन परिणामेन? *b* H 2 मितरात्रि—, V-1, F व्यक्तरात्रि— *c* and *d* P-5 यौ स्वप्नबोधौ तावेव भूतानां प्रलयोदयौ, I-5, I-6, I 7, Bh., B 1 यौ तु स्वप्नावबोधौ तौ भूतानां प्रलयोदयौ, I-8 सुप्तावबोधौ भूतानां तावेव, followed by Mal.—सुप्ता— निद्राजागरौ, Br सुप्ता—या निद्राजागरौ, Gop सुप्ता—निद्राजागरणे, but cp Mal. स्वप्ना— in other editions?

9 *b* F, Bh, G —न्ता निरन्तकः *d* G, Bh, F निरीश्वरः

11 *b* I 8 स्थूलः—

12 *a* उद्गीथ Vā-1, P 2, P-3, P-4, P-5, I 1, I 2, I 3, I-4, Vā-3, B-1, B 2, H 1, H 2, H-5, उद्घात Bh., I-5, I-6, I 7, I-8 (with four commentaries), Bh., F, S, G, T Commentators cite "स्यादभ्यादानमुद्गीथ आरम्भ इति चामरः" and स्यादभ्यादानमुद्घात आरम्भ इति चामरः to suit their reading, cp Rv, I, 11, IV, 20 F has in footnote उद्धृत which may be उद्धृति

13 *a* F तामाम—

14 *d* F. विधाता वेधसा—

परतोऽपि परश्चासि विधाता वेधसामपि ॥ १४ ॥
त्वमेव हव्य होता च भोज्य भोक्ता च शाश्वत ।
वेद्य त्व वेदिता चासि ध्याता ध्येय च यत्परम् ॥ १५ ॥
इति तेभ्य स्तुती श्रुत्वा यथार्था हृदयगमा ।
प्रसादाभिमुखो वेधा प्रत्युवाच दिवौकस ॥ १६ ॥
पुराणस्य कवेस्तस्य चतुर्मुखसमीरिता ।
प्रवृत्तिरासीच्छब्दाना चरितार्था चतुष्टयी ॥ १७ ॥
स्वागत स्वानधीकारान् प्रभावैरवलम्ब्य व ।
युगपद् युगबाहुभ्य प्राप्तेभ्य प्राज्यविक्रमा ॥ १८ ॥
किमिति द्युतिमात्मीया न बिभ्रति यथा पुरा ।
हिमक्लिष्टप्रसादानि ज्योतीषीव मुखानि व ॥ १९ ॥
प्रशमादर्चिषामेतदनुद्गूर्णसुरायुधम् ।
वृत्रस्य हन्तु कुलिश कुण्ठिताश्रीव लक्ष्यते ॥ २० ॥

15 *c* F त्व वेद्य वे—, majority वेद्य च वेदिता चासि, B 1, I 8 वेद्य वेदयिता चासि with Mal वेदयिता साक्षात्कर्ता, Br वेदयिता ज्ञाता, चुरादि, Bhar वेदयिता ज्ञापक फलदातेत्यर्थ, Gop वेदयिता ध्याता but Mal in others वेदिता *d* F, I 8 तत् परम्

16 *b* So Va 2, G, Bh, I 8, Mal followed by Bhar, but Br and Gop —यद्ह— *c* I-5, I 6, I 7, Vā 3 ब्रह्मा प्रत्यु—

17 See Rv X, 36

18 *c* and *d* of 18 and the whole of 19 is omitted by I 6

19 *a* I-5 I 7, I 8 किमिमा followed by commentators G, Bh, F किमिद, so read by Mal in I 8 *c* So Vā 3 P 3, P 5, Bh, F G, S, T —प्रकाशानि, —प्रभावानि Va-1, I 8 followed by Mal Br, Bhar

20 *b* So Bhar in I 8 from उद्गुर् 'raise', F notes अनुद्गीर्णागुरा— as variant, Bṛhaspati and Gopāla in I 8 have अवगूणसु— (अवगूर्णानि आच्छादितानि) while Bharata reads अनुद्गूर्ण— (= अनुद्यत) explaining also अवगूण *d* Vā-2—तास हि ल—, P-4 corrects—नश्री—into—ताश्री—, Vā 3 P 3 I 6, H 2—तश्री—

किं चायमरिदुर्वारः पाणौ पाशः प्रचेतसः ।
मन्त्रेण हतवीर्यस्य फणिनो दैन्यमाश्रितः ॥ २१ ॥
कुबेरस्य मनःशल्यं शंसतीव पराभवम् ।
अपविद्धगदो बाहुर्भग्नशाख इव द्रुमः ॥ २२ ॥
यमोऽपि विलिखन् भूमिं दण्डेनास्तमितत्विषा ।
कुरुतेऽस्मिन्नमोघेऽपि निर्वाणालातलाघवम् ॥ २३ ॥
अमी च कथमादित्याः प्रतापक्षतिशीतलाः ।
चित्रन्यस्ता इव गताः प्रकामालोकनीयताम् ॥ २४ ॥
पर्याकुलत्वान्मरुतां वेगभङ्गोऽनुमीयते ।
अम्भसामोघसंरोधः प्रतीपगमनादिव ॥ २५ ॥
आवर्जितजटामौलिविलम्बिशशिकोटयः ।
रुद्राणामपि मूर्धानः क्षतहुंकारशंसिनः ॥ २६ ॥
लब्धप्रतिष्ठाः प्रथमं यूयं किं बलवत्तरैः ।
अपवादैरिवोत्सर्गाः कृतव्यावृत्तयः परैः ॥ २७ ॥
तद् ब्रूत वत्साः किमितः प्रार्थयध्वं समागताः ।
मयि सृष्टिर्हि लोकानां रक्षा युष्मास्ववस्थिता ॥ २८ ॥

22 *d* F द्रिम-

24 *b* F, Vā-3—नत—, Br in I 8, I-5—क्षिति—, I-6—गत—, H 2 comments क्षत नाम हत शीतला, cp XVII, 51 हृत—हत ? *c* I-5, I-8 इवाबाना- *d* I 2, I-5, I-6, I 7, I-8—दर्शिन Compare Mallinatha on these two readings In I-8 he supports—दर्शिन while in S, G, T he goes with —नीयताम्

26 *d* Vā-2, P 2, H 2, I 8—कृताहुंकार—followed by four commentators, P-3, I-5, Vā-3 (comment)—घताहुंकार—

27 *b* I-6, I 7 न खलु स्थ रणात्तरैः, न खलु स्थ बलात्तरैः I-8 followed by all commentators *c* *See* Rv V, 7

28 *b* P 2, P 3, I 2 G प्रार्थयध्वे, P-4 corrects—ध्वे into—ध्वम्, cp XII 36-37 *c* H 2 समाना *d* F—स्थिता-

ततो मन्दानिलोद्धूतकमलाकरशोभिना ।
गुरु नेत्रसहस्रेण प्रेरयामास वृत्रहा ॥ २९ ॥
स द्विनेत्र हरेश्चक्षु सहस्रनयनाधिकम् ।
वाचस्पतिरुवाचेद प्राञ्जलिर्जलजासनम् ॥ ३० ॥
एव यदात्थ भगवन्नामृष्ट न परै पदम् ।
प्रत्येक विनियुक्तात्मा कथ न ज्ञास्यसि प्रभो ॥ ३१ ॥
त्वया दत्तवरोद्गूर्णस्तारकाख्यो महासुर ।
उपप्लवाय लोकाना धूमकेतुरिवोत्थित ॥ ३२ ॥
पुरे तावन्तमेवास्य तनोति रविरातपम् ।
दीर्घिकाकमलोन्मेषो यावन्मात्रेण साध्यते ॥ ३३ ॥
सर्वाभि सर्वदा चन्द्रस्त कलाभिर्निषेवते ।
नादत्ते केवला लेखा हरचूडामणीकृताम् ॥ ३४ ॥
व्यावृत्तगतिरुद्याने कुसुमस्तेयसाध्वसात् ।
न वाति वायुस्तत्पार्श्वे तालवृन्तानिलाधिकम् ॥ ३५ ॥

29 *d* I 3, I 8 प्रेरयामास वासव noting देशयामास as a variant, G नोदयामास वृत्रहा, Bh चोदयामास वासव

30 *a* I 5, I 6, I 7, I 8 द्विनेत्रो with Mal —त्र *b* I-5, I 6, I 7 दशचक्षु शताधिकम्, I 8 notes चतुर्दशशताधिक as a variant

31 *b* I 3, I 8 समृष्ट, but Mal आमृष्टमाक्षिप्त, Br आमृष्ट विलुप्त, Bhar आकृष्ट गृहीत; I 6 आवृष्ट *d* F ज्ञास्यसे, P 5, I-5, I 6 I 7 ज्ञास्यति प्रभु, noted by I 8 and followed by Br and Bhar

32 *a* So P 2 H 2 with comment उद्गूण उदय प्राप्त, cp note on II, 20 with Mallinātha on it अनुद्गीर्ण =अनुदित Majority with F उदीर्ण, Vā 3, Bh भवल्लब्धवरोदीण, noted by I 8 B 1 भवल्लब्धत्वयादत्तवरोदीण mixture of the two variants *c* P-4 उपद्रवाय

34 *c* F रेखा

35 Śloka omitted by Vā 3, I 2

पर्यायमेवामुन्मृज्य पुष्पमभारनम्परा ।
उद्यानपाल्सामान्यमृनवम्नमुपामते ॥ ३६ ॥
तम्योपायनयोग्यानि रत्नानि मरिता पति ।
क्थमप्यम्भसामन्तरानिष्पत्ते प्रतीक्षते ॥ ३७ ॥
ज्वलन्मणिशिखाञ्चैन वामुकिप्रमुखा निनि ।
स्थिरप्रदीपनामेत्य भुजगा पर्युपासते ॥ ३८ ॥
तत्कृतानुग्रहापेक्षी त मुहुर्दूनहारितै ।
अनुकूलयतीन्द्रोऽपि कल्पद्रुमविभूपणै ॥ ३९ ॥
इत्यमाराध्यमानोऽपि क्लिश्नाति भुवनत्रयम् ।
शाम्येत् प्रत्यपकारेण नोपकारेण दुर्जन ॥ ४० ॥
तेनामरवधूहस्तमदयालूनपल्लवा ।
अभिज्ञाश्छेदपानाना क्रियन्ते नन्दनद्रुमा ॥ ४१ ॥
वीज्यते स हि समुप्त स्वाममाधारणानिले ।
चामरै सुरवन्दीना वाष्पशीकरवर्षिभि ॥ ४२ ॥
उत्पाद्य मेरुश्रृङ्गाणि क्षुण्णानि हरिता खुरै ।
आनीडपर्वतास्तेन कल्पिता स्वेपु वेश्मसु ॥ ४३ ॥

36 *b* So Vā-1, P-3 correct *c* F —नामान्यमृ— After this śloka P-4 has 39

37 *d* H 2, Va-3 समीक्षते but in comment Vā 3 has प्रतीक्षते

38 *b* I-5, I 6, I 7 वामुकिप्रहिता, noted by I 8 as a variant

39 *b* Va-3 प्रत्यह दून—, I 7 त पुनर्दूत— *d* I-5, I-6 स्वर्गद्रुम— noted by I 8 and followed by Gop

40 *c* F काम्येत् with शाम्येत् in footnotes, H 1 प्रत्युप—with comment प्रत्युपकारेण विरुपकरणेन, so H 2, H-5

41 *a* Vā-3 I-5, I 6, I 7, I 8, G, Bh, T —हस्तै

42 *a* So Vā-2, Va 3, P 2, P-5, I 1, I-4, H 2, H-5, G, S T, I 2, I 6, I 7, P 3, P-4, I 8 सनुप्त *c* P-5 सुरवन्दीभि noted by I 8 *d* F नाप्प Vā 1, S —शीकर— H 1, H 2 H 5, B 1, B 2 read this śloka before 41

43 *a* I 8—ति *b* Va 1 क्षुरै

मन्दाकिन्या पय शेप दिग्वारणमदाविलम् ।
हेमाम्भोरुहशस्याना तद्वाप्यो धाम साम्प्रतम् ।। ४४ ।।
भुवनालोकनप्रीति स्वर्गिभिर्नानुभूयते ।
खिलीभूते विमानाना तदापातभयात् पथि ।। ४५ ।।
यज्वभि सभृत हव्य विततेष्वध्वरेषु स ।
जातवेदोमुखान् मायी मिपतामाच्छिनत्ति न ।। ४६ ।।
उच्चैरुच्चै श्रवास्तेन हयरत्नमहारि च ।
देहबद्धमिवेन्द्रस्य चिरकालार्जित यश ।। ४७ ।।
तस्मिन्नुपाया न सर्वे क्रूरे प्रतिहतक्रिया ।
वीर्यवन्त्यौपधानीव विकारे सानिपातिके ।। ४८ ।।
जयाशा यत्र चास्माक प्रतिघातोत्थितार्चिपा ।
हरिचक्रेण तेनास्य कण्ठे निष्कमिवार्पितम् ।। ४९ ।।
तदीयास्तोयदेष्वद्य पुष्करावर्तकादिपु ।
अभ्यस्यन्ति तटाघात निर्जितैरावता गजा ।। ५० ।।
तदिच्छामो विभो स्रष्टु सेनान्य तस्य शान्तये ।
कर्मबन्धच्छिद धर्मं भवस्येव मुमुक्षव ।। ५१ ।।

44 *c* So Bh , I 8 followed by the four commentators, others मस्यानाम्

45 *b* H 2 नानुमीयते *d* I 5, I 6, I 7, I 8—तदापायभयात् followed by Br Bhar , Gop , Mal अपायात् समापत्ते = आपातात् समापत्ते , F तदाघातभयात्—

46 *b* Vā 2 विहितेष्व— *c* I 7—मुख मायी B 1, B 2 reverse 46-47

48 *a* So I 8 others सर्वे न *d* F —पातके

49 *b* F प्रतिघातोद्धताचिपा *d* So Vā 1, P 5, Bh , I 8 F , S , G , T , H 2 निष्कमिवार्पिता, H 5 गले निष्क इवार्पित , I 7, Vā 2 Vā 3, P 2 P 3 P-4, I 2 I 5, H 1 कण्ठे निष्क इवार्पित , followed by Br Bhar Gop in I 8

50 *a* I 8—देष्वेव *d* F , P 5—रावणा

गोप्तारं सुरसैन्यानां यं पुरस्कृत्य गोत्रभित् ।
प्रत्यानेष्यति शत्रुभ्यो बन्दीमिव जयश्रियम् ॥ ५२ ॥
वचस्यवसिते तस्मिन् ससर्ज गिरमात्मभूः ।
गर्जितानन्तरां वृष्टिं सौभाग्येन जिगाय या ॥ ५३ ॥
सम्पत्स्यते वः कामोऽयं कालः कश्चित् प्रतीक्ष्यताम् ।
न त्वस्य सिद्धये यास्यामि सर्गव्यापारमात्मना ॥ ५४ ॥
इतः स दैत्यः प्राप्तश्रीर्नेत एवार्हति क्षयम् ।
विषवृक्षोऽपि संवर्ध्य स्वयं छेत्तुमसाम्प्रतम् ॥ ५५ ॥
वृतस्तेनेदमेवाहं मया चास्मै प्रतिश्रुतम् ।
वरेण शमितं लोकानलं दग्धुं हि तत्तपः ॥ ५६ ॥
संयुगे सांयुगीनं तमुद्यन्तं प्रसहेत कः ।
अंशादृते निषिक्तस्य नीललोहितरेतसः ॥ ५७ ॥
स हि देवः परं ज्योतिस्तमःपारे प्रतिष्ठितम् ।
परिच्छिन्नप्रभावर्द्धिर्न मया न च विष्णुना ॥ ५८ ॥
उमारूपेण ते यूयं संयमस्तिमितं मनः ।
शम्भोर्यतध्वमाक्रष्टुमयस्कान्तेन लोहवत् ॥ ५९ ॥

52 *a* P-5 सेनानां *d* I 8 with comm. बन्दी—
53 *a* So Vā 1, I 5, I 6, I 7, H 2, Vā 3—स्युपरते तस्य, Bh. I-8 with Mal.—स्यवसिते तस्मिन् *d* So Vā 1, P 2, P-3, P-4, P 5 I 2, I-4, B-1, B-2, Bh., I-8 जिगाय सा
54 *b* Vā 2, P-4, I-5, I 7, Bh., H 1, T कालः कश्चित्, I 1 corrects कालः कश्चित् into कश्चित् कालः I 8 प्रतीक्ष्यता with comment *c* Bh., F, T सिद्धौ, P 2 corrects सिद्धौ into सिद्धये, cp 63 *d* F, Bh.—मात्मनः, I-4 reverses 54-55
56 *a* So I 5, I 7, I-8, Vā-1 वृतस्तेनेदमेवाहं, others वृतं तेनेदमेव प्राक् followed by Mal. *b* I 7 तस्मै प्र—, I 2 प्रतिष्ठितम् *c* I-8 शमितं with नमितुं as a variant
57. *c* P-4, P-5, I 2, I-5, H 2, H-5 निषक्तस्य
58 *b* Bh., G, T, S व्यवस्थितम्
59 *b* P-5 समाधिस्ति—, an intrusion from Mal.'s comment?

उभे एव क्षमे वोढुमुभयोर्वीर्यमाहितम् ।
सा वा शम्भोस्तदीया वा मूर्तिर्जलमयी मम ॥ ६० ॥
तस्यात्मा शितिकण्ठस्य सैनापत्यमुपेत्य व ।
मोक्ष्यते सुरबन्दीना वेणीर्वीर्यविभूतिभि ॥ ६१ ॥
इति व्याहृत्य विबुधान् विश्वयोनिस्तिरोदधे ।
मनस्याहितकर्तव्यास् तेऽपि प्रति दिव ययु ॥ ६२ ॥
तत्र निश्चित्य कदर्पमगमत् पाकशासन ।
मनसा कार्यससिद्धित्वराद्विगुणरहसा ॥ ६३ ॥
अथ स ललितयोपिद्भ्रूलताचारुशृङ्ग
रतिवलयपदाङ्के चापमासज्य कण्ठे ।
सहचरमधुहस्तन्यस्तचूताङ्कुरास्त्र
शतमखमुपतस्थे प्राञ्जलि पुष्पधन्वा ॥ ६४ ॥

इति श्रीकुमारसभवे महाकाव्ये कविकालिदासकृतौ देवागमन
नाम द्वितीय सर्ग ॥

60 *a* F उभे विपक्ष—, P 2 सोढु *b* Vā 1, G, S, T बीजमा—for which cp X, 26, वीर्य—in I 8 followed by Mal for which cp III, 16

61 *a* P 4, P 5 शितकण्ठस्य, Vā 1 सिति *b* F, Bh सैना—so G, Bh *c* P 5 मोक्ष्यति स्वर्ग—

62 *d* Vā 3, P 5 तेऽपि प्रति ययुर्दिवम्, cp III, 31c, some तेऽपि देवा दिव—

63 *c* So P 5, I 5, I 6, I 7, I 8 T, Bh, F, S कार्यससिद्धौ, कार्यसमिद्धि Noted as variant by I 8

64 *a* So F, G, S, T, P 5 and so Mallināthа on this in I 8 also, majority सुल— *b* T —पधाङ्के *c* F —चरमदहस्त— *d* F —शतमघमु—, P 5, I 5, I 7 पुष्पकेतु

Colophon Vā 3 इति श्रीकालिदासकृतौ कुमारसभवे महाकाव्ये कामागमनो नाम द्वितीय सर्ग, P 3 names the sarga as ब्रह्माभिगमन, P 4 मदनागमन, I 1 कदर्पागमन, I 4 सुरब्रह्माभिगमन, H 5 ब्रह्माभिगमन, T ब्रह्माभिगमन, so Bh, G ब्रह्मसवादवर्णनम्, S ब्रह्मसाक्षात्कार, while F has इति श्रीकालिदासकृतौ कुमारसभवे महाकाव्ये द्वितीय सर्ग ॥ श्रीरामचन्द्रार्पणमस्तु। श्रीरामचन्द्राय मङ्गलम्। श्रीवकुलेशाय मङ्गलम्

॥ तृतीयः सर्गः ॥

तस्मिन् मघोनस्त्रिदशान् विहाय
सहस्रमक्ष्णां युगपत् पपात ।
प्रयोजनापेक्षितया प्रभूणां
प्रायश्चलं गौरवमाश्रितेषु ॥ १ ॥
स वासवेनासनसन्निकृष्टम्
इतो निषीदेति विसृष्टभूमिः ।
भर्तुः प्रसादं प्रतिनन्द्य मूर्ध्ना
वक्तुं मिथः प्राक्रमतैनमेवम् ॥ २ ॥
आज्ञापय ज्ञातविशेष पुंसां
लोकेषु यत्ते करणीयमस्ति ।
अनुग्रहं संस्मरणप्रवृत्तम्
इच्छामि संवर्धितुमाज्ञया ते ॥ ३ ॥
केनाभ्यसूया पदकाङ्क्षिणा ते
नितान्तदीर्घैर्जनिता तपोभिः ।
यावद् भवत्याहितसायकस्य
मत्कार्मुकस्यास्य निदेशवर्ती ॥ ४ ॥
असंमतः कस्तव मुक्तिमार्गं
पुनर्भवक्लेशभयात् प्रपन्नः ।

1 *c* Vā 2, H 2 (with comment)—पक्षनया

2 *b* Va 2, Vā 3, P 2, P-4, H 1 निसृष्ट— *c* So F, G, P 5, S, T, Va 1, I 5, I 7 प्रतिबन्ध्य, I 8 प्रतिषिध्य *d* So Va-3 I 8, I 5—नैवमेष, I 7—नैवमेव, majority—तैवमेनम्

3 *c* So F, P 5, G, S, T, Vā 2, Vā 3, P 3, P 4, I-4, प्रवृद्धम् Va *1*, *I 1*, *I 2*, *I 3*, *I-5*, *I 6*, *I 7*, *I 8* *d* मनर्धितमा—*G*, *S*, T, Bh.

4 *a* So F, S, T, Bh., Vā 1, I 8 फल—, G मदक्ता— *c* I 5, I 6 तावद् म—

वद्धश्चिरं तिष्ठतु सुन्दरीणाम्
आरेचितभ्रूचतुरैर्विलासैः ॥ ५ ॥
अध्यापितस्योशनसापि नीतिं
प्रयुक्तरागप्रणिधिर्द्विषस्ते ।
कस्यार्थधर्मौ वद पीडयामि
सिन्धोस्तटावोघ इव प्रवृद्धः ॥ ६ ॥
कामेकपत्नीव्रतदुःखशीलां
लोलं मनश्चारुतया प्रविष्टाम् ।
नितम्बिनीमिच्छसि मुक्तलज्जां
कण्ठे स्वयंग्राहनिषक्तबाहुम् ॥ ७ ॥
कयासि कामिन् सुरतापराद्धः
पादानतः कोपनयावधूतः ।
तस्याः करिष्यामि दृढानुतापं
प्रवालशय्याशरणं शरीरम् ॥ ८ ॥
प्रसीद विश्राम्यतु वीर वज्रं
शरैर्मदीयैः कतमः सुरारिः ।
बिभेतु मोघीकृतबाहुवीर्यः
स्त्रीभ्योऽपि कोपस्फुरिताधराभ्यः ॥ ९ ॥

5 a H 2 आरोपितभ्रू—, F, G, S, T, Bh आरेचितभ्रूचतुरैः कटाक्षैः, B 1 आरेचितभ्रूचटुलैः कटाक्षैः, P 4 P 5 आरेचितभ्रूललितैः कटाक्षैः

6 b Vā 1—प्रणिधे c H 2—र्थकामौ, F—र्थधर्मौ पद पीड—(वद ?)

7 a I 5, I 6 I 8—मेकपत्नीं followed by Br Bhar, Gop b F प्रविष्टा c P 5 विलासिनीमि—, I 5 corrects विलासिनीं into नित—

8 a H 2 सरसापराध, F G, S, T, Bh सुरतापराधात्, Vā 1 सुरतापराद्धे, P 3 सहसापराद्ध, I 2 सहसापराध, P 2 सहसापराध but on margin सुरतापराधात् followed by Mal cp कस्मिन्नपि पूजार्हेऽपराद्धा *Aś* IV 1 Rv VIII 48

तव प्रसादात् कुसुमायुधोऽपि
सहायमेकं मधुमेव लब्ध्वा ।
कुर्यां हरस्यापि पिनाकपाणेर्
धैर्यच्युतिं के मम धन्विनोऽन्ये ॥ १० ॥
अथोरुदेशादवतार्य पादम्
आक्रान्तिसंभावितपादपीठम् ।
सङ्कल्पितेऽर्थे विवृतात्मशक्तिम्
आखण्डलः काममिदं बभाषे ॥ ११ ॥
सर्वं सखे त्वय्युपपन्नमेतद्
उभे ममास्त्रे कुलिशं भवांश्च ।
वज्रं तपोवीर्यमहत्सु कुण्ठं
त्वं सर्वतोगामि च साधकं च ॥ १२ ॥
अवैमि ते सारमतः खलु त्वां
कार्ये गुरुण्यात्मसमं नियोक्ष्ये ।
व्यादिश्यते भूधरतामवेक्ष्य
कृष्णेन देहोद्वहनाय शेषः ॥ १३ ॥
आशंसता बाणगतिं वृषाङ्के
कार्यं त्वया नः प्रतिपन्नकल्पम् ।
निबोध यज्ञांशभुजामिदानीम्
उच्चैर्द्विषामीप्सितमेतदेव ॥ १४ ॥

10 *a* भवत्प्रसादात् P-5 *c* पिनाकपाणि F

11 *a* F. ऊरा—, I-5 अवतीर्य *b* I 1, I-3 आक्रान्त— I-5 —पाद-पीठ, but in comment —पीठ, H 2 —पीठ *c* F, Bh., I-8 सङ्कल्पितार्थे with four commentators —तेऽर्थे P-4 विवृतात्म—

12 *a* I-5, I-6 पूर्वं सखे *c* F कुण्ण (=भुग्न?) *d* H 2 साधक च *with comment* साधक चास्म

13 *d* Va-2 देहोद्धरणाय, cp Rv XIII. 8

14. *a* So F, I-8 with four commentators, Va 1 —शशाङ्क *c* I-8 विनाश recording अवेहि as variant, cp विचिन्वन् for निचिन्वन्, I-8 यज्ञाङ्गभुजा— *d* F —तमनदत्र, G, S, T, Bh तमतदेव

अमी हि वीर्यप्रभव भवस्य
जयाय सेनान्यमुशन्ति देवा ।
स च त्वदेकेपुनिपातसाध्यो
ब्रह्माङ्गभूर्ब्रह्मनियोजितात्मा ॥ १५ ॥

तस्मै हिमाद्रे प्रयता तनूजा
जितात्मने रोचयितु यतस्व ।
योपित्सु तद्वीर्यनिपेकभूमि
सैव क्षमेत्यात्मभुवोपदिष्टम् ॥ १६ ॥

गुरोर्नियोगाच्च नगेन्द्रकन्या
स्थाणु तपस्यन्तमधित्यकायाम् ।
अन्वास्त इत्यप्सरसा मुखेभ्य
श्रुत मया मत्प्रणिधि स वर्ग ॥ १७ ॥

तद् गच्छ सिद्धयै कुरु देवकार्यम्
अर्थोऽयमर्थान्तिरभव्य एव ।
अपेक्षते प्रत्ययमुत्तम त्वा
बीजाङ्कुर प्रागुदयादिवाम्भ ॥ १८ ॥

अस्मिन् सुराणा विजयाभ्युपाये
तवैव कामास्त्रगति कृती त्वम् ।
अपि प्रसिद्ध यशसे हि पुसाम्
अनन्यसाधारणमेव कर्म ॥ १९ ॥

15 *a* F, T, S, P-4, H 2, H 5, Bh ब्रह्मणि यो—

16 *a* P 5 प्रथिना त— *b* F, P 2 P 5, I 1, I 6, I 5, T, S, G Bh यतात्मने, I 5 I 6 योजयितु यतस्व *c* F निपिक्तभूमि, cp II, 60

17 *c* I 5, I 6, I 8 (with four commentators) अध्यास्त, Vā 3 उपास्त

18 *b* Vā 2 I 8, Vā 3 P 4, I 1, I 3, I 5, I 6, H 1, H 2, H-5, B 1—रम्य, F, G, S, T, Bh—भाव्य *c* H 2 अवेक्षते, P 5 अपेक्षा प्रत्ययमङ्ग कर्व्यं

19 *a* F Bh—नस्मिन् *b* F, G, S, T, I 8, Bh नामास्त्र— *c* So P 5 others अप्यप्र—with commentators

सुराः समभ्यर्थयितार एते
कार्यं त्रयाणामपि विष्टपानाम् ।
चापेन ते कर्म न चातिहिंस्रम्
अहो बतासि स्पृहणीयवीर्यः ॥ २० ॥
मधुश्च ते मन्मथ साहचर्याद्
असावनुक्तोऽपि सहाय एव ।
समीरणः प्रेरयिता भवेति
व्यादिश्यते केन हुताशनस्य ॥ २१ ॥
तथेति शेषामिव भर्तुराज्ञाम्
आदाय मूर्ध्ना मदनः प्रतस्थे ।
दिग्वारणास्फालनकर्कशेन
हस्तेन पस्पर्श तदङ्गमिन्द्रः ॥ २२ ॥
स माधवेनाभिमतेन सख्या
रत्या च साशङ्कमनुप्रयातः ।
स्वाङ्गव्ययप्रार्थितकर्मसिद्धिः
स्थाण्वाश्रमं हैमवतं जगाम ॥ २३ ॥

20 *d* I-5 सखे वयासि (=सखे? सखे गुरुत्वये?), I-8 अहो वयासि After this F notes

ततः स्फुरत्केसरलग्नभृङ्गं सौरभ्यमत्तालिदिगन्तरालम् ।
ददौ हरिः सादरमीक्षमाणो मन्दारमालां मकरध्वजस्य ॥

Not found in our manuscripts

21 *c* F, G, Bh.—णश्चादयिता, P-5, T, S—रणो नोदयिता, Vā 2, Vā 3, P 2, P-3, P-4, I 1, I 2, I-3 I-4, I-6, I 8 (with four commentators), H-1—रण प्रेरयिता

22 *a* I-8 माल्यमिव followed by Br, Bhar and Gop obviously from comment—शेषां=माल्याम् *c* F ऐरावतास्फाल—, Vā-3 दिग्वारणा, but comm ऐरावता—o I-8, obviously ऐरावता an intrusion from comment cp Rv III. 55

23 *b* Vā 2—ङ्गमभिप्र— *c* So I 1, P 2, I-5, I-6, I-8, others अङ्गव्यय, but cp Rv II 55 मेय स्वदेहार्पणनिष्क्रयेण; Vā-1 I-8 कर्मसिद्धि

तस्मिन् वने संयमिनां मुनीनां
तपः समाधेः प्रतिकूलवर्ती ।
संकल्पयोनेरभिमानभूतम्
आत्मानमाधाय मधुर्जजृम्भे ॥ २४ ॥
कुबेरगुप्तां दिशमुष्णरश्मौ
गन्तुं प्रवृत्ते समयं विलङ्घ्य ।
दिग् दक्षिणा गन्धवहं मुखेन
व्यलीकनिःश्वासमिवोत्ससर्ज ॥ २५ ॥
असूत सद्यः कुसुमान्यशोकः
स्कन्धात् प्रभृत्येव सपल्लवानि ।
पादेन नापैक्षत सुन्दरीणां
संपर्कमाशिञ्जितनूपुरेण ॥ २६ ॥
सद्यः प्रवालोद्गमचारुपत्रे
नीते समाप्तिं नवचूतबाणे ।
निवेशयामास मधुर्द्विरेफान्
नामाक्षराणीव मनोभवस्य ॥ २७ ॥
वर्णप्रकर्षे सति कर्णिकारं
दुनोति निर्गन्धतया स्म चेतः ।
प्रायेण सामग्र्यविधौ गुणानां
पराङ्मुखी विश्वसृजः प्रवृत्तिः ॥ २८ ॥

24 *d* F, P 5 आदाय, H 2 जिजृम्भे
25 Omitted by I 2 *d* So I 8, others निश्वास—.
26 *c* F नापेक्षत *d* S, Va 1—सिञ्जित—, Vā 1, I 2 read this śloka before कुबेरगुप्ता (25)
27 *a* So I 8 followed by comments, others सद्य *c* F मधुद्विरेभान्
28 *b* P 5 निर्गन्धमिति स्म—, I 8 records निर्गन्धितया as a variant *c* Vā 3 मामस्त्यविधौ, for सामग्र्य cp Rv XVII, 30 *d* I 6, P-5 अवाङ्मुखी

बालेन्दुवक्राण्यविकासभावाद्
बभुः पलाशान्यतिलोहितानि ।
सद्यो वसन्तेन समागतानां
नखक्षतानीव वनस्थलीनाम् ॥ २९ ॥
लग्नद्विरेफाञ्जनभक्तिचित्रं
मुखे मधुश्रीस्तिलकं निवेश्य ।
रागेण बालारुणकोमलेन
चूतप्रवालोष्ठमलंचकार ॥ ३० ॥
मृगाः प्रियालद्रुममञ्जरीणां
रजःकणैर्विघ्नितदृष्टिपाताः ।
मदोद्धताः प्रत्यनिलं विचेरुर्
वनस्थलीर्मर्मरपत्रमोक्षाः ॥ ३१ ॥
चूताङ्कुरास्वादकषायकण्ठः
पुंस्कोकिलो यन् मधुरं चुकूज ।
मनस्विनीमानविघातदक्षं
तदेव जातं वचनं स्मरस्य ॥ ३२ ॥
हिमव्यपायाद् विशदाधराणाम्
आपाण्डुरीभूतमुखच्छवीनाम् ।
स्वेदोद्गमः किंपुरुषाङ्गनानां
चक्रे पदं पत्रविशेषकेषु ॥ ३३ ॥

29 *a* So F, Bh., I-8, others—वक्त्राण्—, V, P-5—ण्यविकाशभावात्, I-6—ण्यविकाशितभावात्, F—ण्यविकास— *d* P-5—गतान्येव, F—तानीव वन—

30 *a* I-1 corrects चित्रे into चित्र, I-5, I-6, Vā-1—चित्रे, F लग्नद्विरेफा—, cp VII, 16 *b* So P-5 others प्रकाश्य

31 *a* F प्रवालद्रु, I-8 (with comments), T., Bh. पियाल—

32 *b* F—विघातरक्ष, for a similar confusion of र and द cp VII, 73

33 *a* Vā 3—व्यपायान्मधुरा—but in comment विशदा नीरसा अधरा यासां *b* I-8, Bh.—पाण्डरीभूत— *c* P-5 स्वेदो नव

तपस्विन स्थाणुवनौकसस्ताम्
आकालिकी वीक्ष्य मधुप्रवृत्तिम् ।
प्रयत्नसस्तम्भितविक्रियाणा
कथचिदीशा मनसा बभूवु ॥ ३४ ॥
स देशमारोपितपुष्पचापे
रतिद्वितीये मदने प्रपन्ने ।
काष्ठागतस्नेहरसानुविद्ध
द्वन्द्वानि भाव क्रियया विवव्रु ॥ ३५ ॥
मधु द्विरेफ कुसुमैकपात्रे
पपौ प्रिया स्वामनुवर्तमान ।
शृङ्गेण सस्पर्शनिमीलिताक्षी
मृगीमकण्डूयत कृष्णसार ॥ ३६ ॥
ददौ रसात् पङ्कजरेणुगन्धि
गजाय गण्डूषजल करेणु ।
अर्धोपभुक्तेन बिसेन जाया
सभावयामास रथाङ्गनामा ॥ ३७ ॥
गीतान्तरेषु श्रमवारिलेशै
किंचित्समुच्छ्वासितपत्रलेखम् ।
पुष्पासवाघूर्णितनेत्रशोभि
प्रियामुख किंपुरुषश्चुचुम्ब ॥ ३८ ॥

34 *b* H 2, H-5 अकालिनी

36 *a* F द्विरेभ *c* F—ताक्षि, P-5 I 5, I 6, S, G, T, Bh—ण च स्पर्शनि—, cp V, 79 = VII, 80 अन्यान्यसस्पर्शनिमीलिताक्षी *d* Bh—कृष्णसार

37 *a* V ā-1, P-5 ददौ सरपङ्कज— *b* H 2 करेण *c* V ā-2 P 3, P-4, I 8 विनेन, Bh विमेन

38 *a* H-5—गु श्रमवारि—with comm श्रमस्य धर्मस्य वारि *d* F, I 1, I-5, I 6, Bh, I 8, B 1, B 2 चुचुम्बे, I 8 notes—रपैश्चुचुम्बे

पर्याप्तपुष्पस्तबकस्तनीभ्यः
स्फुरत्प्रवालोष्ठमनोहराभ्यः ।
लतावधूभ्यस्तरवोऽप्यवापुर्
विनम्रशाखाभुजबन्धनानि ॥ ३९ ॥

श्रुताप्सरोगीतिरपि क्षणेऽस्मिन्
हरः प्रसंख्यानपरो बभूव ।
आत्मेश्वराणां न हि जातु विघ्नाः
समाधिभेदप्रभवो भवन्ति ॥ ४० ॥

लतागृहद्वारगतोऽथ नन्दी
वामप्रकोष्ठार्पितहेमवेत्रः ।
मुखार्पितैकाङ्गुलिसंज्ञयैव
मा चापलायेति गणान् व्यनैषीत् ॥ ४१ ॥

निष्कम्पवृक्षं निभृतद्विरेफं
मूकाण्डजं शान्तमृगप्रचारम् ।
तच्छासनात् काननमेव सर्वं
चित्रार्पितारम्भमिवावतस्थे ॥ ४२ ॥

39 *a* F, H 1, Bh —स्तनाभ्य-

40 *d* F —भेदप्रभवा न—.

41 *a* Vā 1, I-8, Vā 2, Va-3, P-3, I 1, I 2, I-4, I-5, I-6, H 1— गृहद्वारि गतो—, cp I, 14 (दरीगृहद्वारविलम्बि—) *b* Vā 1 corrects हैम into हेम— I 1, I-3, I-8 हेमदण्ड, I-5 हैम— *c* I-6 नासार्पितैका—may be आस्यार्पितैकाङ्गुलि—which was changed into नासार्पि— *d* F व्यनैषित् with व्यनैषत, व्यनैषन् as variants, Va-2, Vā-3 व्यपेषीत् (=व्यपैषीत्?)

42 *a* Vā 2, Va-3, I 1, I-3, I-6, B-1 निष्कम्प—, F निभृतद्विरेफ *d* F —र्पितारम्भमिवावतस्थे, commentators have differed in the interpretation of आरम्भ, Brhaspati Bharata and Gopala (in I-8)—आरम्भ इवा—perhaps under the impression of Rv II, 31 सक्ताङ्गुलिः सायकपुङ्ख एव चित्रार्पितारम्भ इवावतस्थे ।

दृष्टिप्रपात परिहृत्य तस्य
काम पुर शुक्रमिव प्रयाणे ।
प्रान्तेपु ससक्तनमेरुशाख
ध्यानास्पद भूतपतेर्विवेश ॥ ४३ ॥
स देवदारुद्रुमवेदिकाया
शार्दूलचर्मव्यवधानवत्याम् ।
आसीनमासन्नशरीरपातस्
त्रियम्बक सयमिन ददर्श ॥ ४४ ॥
पर्यङ्कबन्धस्थिरपूर्वकायम्
ऋज्वायत सनमितोभयासम् ।
उत्तानपाणिद्वयसनिवेशात्
प्रफुल्लराजीवमिवाङ्कमध्ये ॥ ४५ ॥
भुजगमोद्बद्धजटाकलाप
कर्णावसक्तद्विगुणाक्षसूत्रम् ।
कण्ठप्रभाभिन्नविशेषनीला
मृगत्वच ग्रन्थिमती दधानम् ॥ ४६ ॥

43 *a* F दृष्टिप्रतीप, P 2, I 5 दृष्टे प्रदीप, I 8 दृष्टिप्रपाल, Vā 1, G S, T Bh दृष्टिप्रपात for which cp XVII, 7*a*, P 5 दृष्टिप्रदीप

44 *d* So F, G, T, Bh, S, P 5 त्रैयम्बक (with comment त्रैयम्बक त्रिनेत्रम्), I 5, I 6—पातस्त्र त्र्यम्बक स—, this was perhaps to avoid the difficulty (of त्रियम्बक) which later on led to its substitution by त्रिलोचन in the majority of MSS

45 *b* Vā 1 ऋज्वायतनासन—, I 5, I 8—भयांशम्, cp 70 *c* H 5 उत्तानपाणिद्वयम निवेशात् with comment निवेशात् स्थानात् उत्तानपाणिद्वयसम् उत्तानमुद्गत पाणिद्वयस करयुग्म यस्य तम्

46 *a* Commentators on I 8—गाव—, P 5, F, G, S, T, Bh —गमान्नद्धजटा—, B 1—गमो वद्ध—an illustration of the confusion of the two variants—मो—of भुजगमोन्नद्ध and वद्ध of—गमानद्ध— *c* So P 5, others—प्रभासङ्ग— *d* P 5—मनी वमानम्, cp I, 56*b*

किंचित्प्रकाशस्तिमितोग्रतारैर्
भ्रूविक्रियायां विरतप्रसङ्गैः ।
नेत्रैरविस्पन्दितपक्ष्ममालैर्
लक्ष्यीकृतघ्राणमधोमयूखैः ॥ ४७ ॥
अवृष्टिसंरम्भमिवाम्बुवाहम्
अपामिवाधारमनुत्तरङ्गम् ।
अन्तश्चराणां मरुतां निरोधान्
निवातनिष्कम्पमिव प्रदीपम् ॥ ४८ ॥
कपालनेत्रान्तरलब्धमार्गैर्
ज्योतिःप्ररोहैरुदितैः शिरस्तः ।
मृणालसूत्राधिकसौकुमार्यां
बालस्य लक्ष्मीं ग्लपयन्तमिन्दोः ॥ ४९ ॥
मनो नवद्वारनिषिद्धवृत्ति
हृदि व्यवस्थाप्य समाधिवश्यम् ।
यमक्षरं वेदविदो विदुस्तम्
आत्मानमात्मन्यवलोकयन्तम् ॥ ५० ॥

47 *a* Va-1—स्तिमितान्यतारैः *b*—यायां स्तिमितप्रसङ्गैः H 1, but in comment विरत—, F विरलप्रसङ्गैः with विरल—in notes H 2 विरतिप्रसङ्गैः. *c* H-5—स्वस्पन्दितपक्ष्म—with comment अवस्पन्दितानि निश्चलानि Va 1 अवस्पन्दित (=अवस्पन्दित?) *d* F P-4, I-3, I-8 लक्ष्यीकृत—, Va 2 puts 34 (तपस्विन etc) after 47

48 *a* H-5 अदृष्टसंरम्भ—with comment अविद्यमानसंरम्भ— *d* I 1, I-5 I-6 H 1, H-5 निर्वात—, I-3 निवातनिष्कम्प— cp Rv III, 17 निवातस्थ—

49 *a* and *b* Bh —लब्धमार्गज्योतिः—, I-8 लग्न—as variant *c* मृणाल—H 2

50 *a* मनो भवद्वार—H 1, a significant variant I-5 I 6—द्वारि *c* I-5 I-6 ब्रह्मविदो, F G S, T Bh क्षत्रविदो

स्मरस्तथाभूतमयुग्मनेत्र
पश्यन्नदूरान् मनसाप्यधृष्यम् ।
नालक्षयत् साध्वससन्नहस्त
स्रस्त शर चापमपि स्वहस्तात् ॥ ५१ ॥

निर्वाणभूयिष्ठमथास्य वीर्यं
सघुक्षयन्तीव वपुर्गुणेन ।
अनुप्रयाता वनदेवताभ्याम्
अदृश्यत स्थावरराजकन्या ॥ ५२ ॥

अशोकनिर्भर्त्सितपद्मरागम्
आकृष्टहेमद्युतिकर्णिकारम् ।
मुक्ताकलापीकृतसिन्धुवार
वसन्तपुष्पाभरण वहन्ती ॥ ५३ ॥

आवर्जिता किचिदिव स्तनाभ्या
वासो वसाना तरुणार्करागम् ।
सुजातपुष्पस्तबकावनम्रा
सचारिणी पल्लविनी लतेव ॥ ५४ ॥

स्रस्ता नितम्बादवलम्बमाना
पुन पुन केसरपुष्पकाञ्चीम् ।
न्यासीकृता स्थानविदा स्मरेण
मौर्वीं द्वितीयामिव कार्मुकस्य ॥ ५५ ॥

b—सोऽप्य—Vā 3, —साप्यदृश्यम् P 5, I 2 *c*—सखिन्न— (=सस्विन्न ?)

53 *c* सिन्दुवार P 2, P 3, I 1, I 3, I 4, I 8, H 1, H 2, H 5

54 *c* Bh, F पर्याप्तपुष्प—, cp VII, 20 सुजातोत्पल—, सजातपुष्प— P 5, I 5, I 6, I 8, for which cp सा सभवद्भि कुसुमैर्लतेव VII, 21 Confusion of सु and सम् is frequent

55 *a*—दवरोधयन्ती I 5, I 6, —रोहयन्ती a variant in I 8 *b* केसरदामका—F, Bh, I 5 *d* द्वितीयमौर्वीमिव कार्मुकस्य F, Vā-3, P 2 P 5, I 1, I 3, I 5, I 8 noting our reading as variant

सुगन्धिनि श्वासविवृद्धतृष्णं
बिम्बाधरासन्नचरं द्विरेफम् ।
प्रतिक्षणं सम्भ्रमलोलदृष्टिर्
लीलारविन्देन निवारयन्ती ॥ ५६ ॥

तां वीक्ष्य सर्वावयवानवद्यां
रतेरपि ह्रीपदमादधानाम् ।
जितेन्द्रिये शूलिनि पुष्पकेतुः
स्वकर्मसिद्धिं पुनराशशंस ॥ ५७ ॥

भविष्यतः पत्युरुमापि शम्भोः
समाससाद प्रतिहारभूमिम् ।
योगात् स चान्तः परमात्मसंज्ञं
दृष्ट्वा परं ज्योतिरुपारराम ॥ ५८ ॥

ततो भुजङ्गाधिपतेः फणाग्रैर्
अधः कथंचिद् धृतभूमिभागम् ।
शनैः कृतप्राणविमुक्तिरीशः
पर्यङ्कबन्धं निविडं बिभेद ॥ ५९ ॥

तस्मै शशंस प्रणिपत्य नन्दी
शुश्रूषया शैलसुतामुपेताम् ।

56 *a* सुगन्धनि—P-3, सुगन्धिनिश्वास Bh. *b* F द्विरेनम् *d* F निवारयन्ति

57. *c* यतेन्द्रिये P-4, यतीन्द्रिये H 1 पुष्पधन्वा P-3 after scoring—केतुः, so B-1, F, G, Bh—चाप, I-8 पुष्पकेतुः recording—चाप as a variant *d* स्वकार्यसिद्धिं F, G, cp II, 63*c*

58 *a* So I-8, समाच Vā 1, I-5 उमायंसा—, Vā 2 reads —उपासितु मापि पिनाकपाणि समा—while P-5 has —उपासितु माय पिनाकपाणि समा— *c*—परमार्थतत्त्व I-5 *d* दृष्ट्वा चिर—I-5, I-6, P-4 omits *c* and *d* (cf. 58) and *a* and *b* of 59

59. *a* फणाभिः P-5 *b* So Vā 1, I-8 followed by Br, Bhar, Gop; P-2, G, S, T—भाग; so Mal in I-8, F धृतभूमिभाग with धृत in footnotes.

प्रवेशयामास च भर्तुरेना
भ्रूक्षेपमात्रानुमतप्रवेशाम् ॥ ६० ॥
तस्या सखीभ्या प्रणिपातपूर्वं
स्वहस्तलून शिशिरात्ययस्य ।
व्यकीर्यत त्र्यम्बकपादमूले
पुष्पोच्चय पल्लवभङ्गभिन्न ॥ ६१ ॥
उमापि नीलालकमध्यशोभि
विस्रसयन्ती नवकर्णिकारम् ।
चकार कर्णच्युतपल्लवेन
मूर्ध्ना प्रणाम वृषभध्वजाय ॥ ६२ ॥
अनन्यभाज पतिमाप्नुहीति
सा तथ्यमेवाभिहिता भवेन ।
न हीश्वरव्याहृतय कदाचित्
पुष्णन्ति पाके विपरीतमर्थम् ॥ ६३ ॥
कामस्तु बाणावसर प्रतीक्ष्य
पतङ्गवद् वह्निमुख विविक्षु ।
उमासमक्ष हरबद्धलक्ष्य
शरासनज्या मुहुराममर्श ॥ ६४ ॥

60 *c* P 4 निवेश— *d* So Vā 1, G , S , T , for which cp I, 59, but F H 1, H 5 I 8 (comment)—नुमित—with P 5 (comment), I 1, I 2 I 5, I 6

61 *a* सखिभ्या F , प्रणिपत्यमूर्ध्ना I 3, I 8 *b* P 5 स्वहस्तमूत (comment पाणिनिभ), मूत a variant in I 8 *c* I 5—पादपद्मे

62 *a* So P 5, majority with F and Bh , however, have नीलालक *b* विश्रम—Vā 2

63 *b* F सत्यमेवा—, I 8 भव्यमे—as a variant *d* So P 5 with comment पाके=फलपाके, others पुष्णाति लोके

64 *a* P 5—वमरप्रतीक्ष , Vā 2—वमरो प्रतीक्ष्य, I 8 समीक्ष्य as a variant for प्रतीक्ष्य *d* I 8—ममर्ष

अथोपनिन्ये गिरिशाय गौरी
तपस्विने ताम्ररुचा करेण ।
विशेषिणा भानुमतो मयूखैर्
मन्दाकिनीपुष्करबीजमालाम् ॥ ६५ ॥
प्रतिग्रहीतुं प्रणयिप्रियत्वात्
त्रिलोचनस्तामुपचक्रमे च ।
संमोहनं नाम च पुष्पधन्वा
धनुष्यमोघं समधत्त बाणम् ॥ ६६ ॥
हरस्तु किंचित् परिवृत्तधैर्यश्
चन्द्रोदयारम्भ इवाम्बुराशिः ।
उमामुखे बिम्बफलाधरोष्ठे
व्यापारयामास विलोचनानि ॥ ६७ ॥
विवृण्वती शैलसुतापि भावम्
अङ्गैः स्फुटद्बालकदम्बकल्पैः ।
साचीकृता चारुतरेण तस्थौ
मुखेन पर्यस्तविलोचनेन ॥ ६८ ॥
अथेन्द्रियक्षोभमयुग्मनेत्रः
पुनर्वशित्वाद् बलवन्निगृह्य ।

65 *c* So Vā-2, H-5 with comment विशेषिणा विशेषतां प्राप्ता, F विश्लेषिणा in footnotes but विशोषिणा in text with majority, cp I, 25

66 *a* —गृहीतुं P-3, P-4, I 2, प्रणतप्रिय—F *d* —धत्त सायकम् H 1

67 *a* परिलुप्तधैर्यं Bh., F (with no variants), S, for the use of √vṛt cp XV, 41 *d* I-8, Mal. alone विलोकनानि

68 *b* स्फुरद्—H 2, I-8, F, T, S, (*comm* विकसत्कोमलनीपतुल्यैः clearly showing स्फुटत् to be original), I 8 क्वचित् on margin for स्फुरद् followed by Br, Bhar, Gop, P-5 कदम्बतुल्यैः

हेतुं स्वचेतोविकृतेर्दिदृक्षुर्
दिशामुपान्तेषु ससर्ज दृष्टिम् ॥ ६९ ॥

स दक्षिणापाङ्गनिविष्टमुष्टिं
नतांसमाकुञ्चितसव्यजानुम् ।
ददर्श चक्रीकृतचारुचापं
प्रहर्तुमभ्युद्यतमात्मयोनिम् ॥ ७० ॥

तपःपरामर्शविवृद्धमन्योर्
भ्रूभङ्गदुष्प्रेक्ष्यमुखस्य तस्य ।
स्फुरन्नुदर्चिः सहसा तृतीयाद्
अक्ष्णः कृशानुः किल निष्पपात ॥ ७१ ॥

क्रोधं प्रभो संहर संहरेति
यावद् गिरः खे मरुतां चरन्ति ।
तावत् स वह्निर्भवनेत्रजन्मा
भस्मावशेषं मदनं चकार ॥ ७२ ॥

तमाशु विघ्नं तपसस्तपस्वी
वनस्पतिं वज्र इवावभज्य ।
स्त्रीसंनिकर्षं परिहर्तुमिच्छन्
अन्तर्दधे भूतपतिः सभूतः ॥ ७३ ॥

69 *a* H 2—द्रियाक्षोभ with comment आक्षाम चाञ्चल्य, cp पर्याक्षिपत् and पर्यक्षिपत् VII, 14 *d* P 5 विसृज्य दृष्टिम्

70 *a* निपक्तमुष्टि I 5, I 6 noted in I 8 as a variant and followed by Br, Bhar, Gop *b* Va 1 नितान्त—, I 8 नतांश—followed by Br, Bhar Gop, Vā 1, H 1, G—सव्यपादम् *c* I 2 H 2, H 5, I 8 वक्री—

71 *b* दुष्प्रेक्ष्य Va 1, I 1, I 2, I 3, H 1, B 1, for दुष्प्रेक्ष्य cp XIII, 34, XVII, 10 *d* नि पपात P 3, P 4 P 5, H 2

72 *a* I 5 विमो संहर.

73 *b* वज्रमिवा—P 4 I 1, I 2, I 3, I 8 (Br Bhar, Gop), H 2, वज्र इवावरुज्य I 5,—वदह्य I 8, Br,—वरुह्य Bhar, Gop =दग्ध्वा *c* F स्त्रीसंनिधान, P 5 हर्तुकाम सोन्तर्दधे Order

तीव्राभिषङ्गप्रभवेण वृत्तिं
मोहेन संस्तम्भयतेन्द्रियाणाम् ।
अज्ञातभर्तृव्यसना मुहूर्तं
कृतोपकारेव रतिर्बभूव ॥ ७४ ॥

शैलात्मजापि पितुरुच्छिरसोऽभिलाषं
व्यर्थं समर्थ्य ललितं वपुरात्मनश्च ।
सख्योः समक्षमिति चाधिकजातलज्जा
शून्या जगाम भवनाभिमुखी कथंचित् ॥ ७५ ॥

सपदि मुकुलिताक्षीं रुद्रसंरम्भभीत्या
दुहितरमनुकम्प्यामद्रिरादाय दोर्भ्याम् ।
सुरगज इव बिभ्रत् पद्मिनीं दन्तलग्नां
प्रतिपथगतिरासीद् वेगदीर्घीकृताङ्गः ॥ ७६ ॥

इति श्रीकुमारसंभवे महाकाव्ये कविकालिदासकृतौ कामदहनं नाम तृतीयः सर्गः ॥

of 73-74 is reversed in F, Bh., Va-2, Va-3, P-3, P-4, P-5, I 3, I-8, G

74 *a*—प्रभवेन F, Va 1, P 3, P-4, P-5, I-6, H-5, B-1 *b* P-5 —स्तम्भयतीन्द्रि—

75 *b* समीक्ष्य F, Va 2, I 1, I-3, I-4, I-8 followed by Mal. alone *d* भुवना—Va 2, I 3 भवनाभिमुखा, I-8 notes—मुख *on* margin followed by Mal. and Br

76 *a* जय स मुकु—P-5, H 1 *d* प्रतिपदा—H 2 वेगदीर्घीकृताङ्ग F, Bh., H 1, G, I-8 (text alone) T, S, I-8 Br, Bhar, Gop—कृताभ्र, Mal.—कृतात्मा

Colophon varies Va-2—कामवधो नाम—, P-3—मदनदहनो नाम, P-4 कन्दर्पदहनो नाम—, P-5 इति श्रीकुमारसंभवे महाकाव्ये सटीकस्तृतीय सर्गः, I 1, Bh.—मदनदहनो—, I 2, I-4, Bh—कामदहनो—, I-8—कामदेवदहनो—, I-3—मदनदमनो—, I-5—कामस्वदहनो—, I-6—कामनिग्रहो—, F इति श्रीकालिदासस्य कृतौ कुमारसंभवे महाकाव्ये तृतीय सर्गः, S, G —मदनदहनो—.

॥ चतुर्थ सर्ग ॥

अथ मोहपरायणा सती
विवशा कामवधूविबोधिता ।
विधिना प्रतिपादयिष्यता
नववैधव्यमसह्यवेदनम् ॥ १ ॥
अवधानपरे चकार सा
प्रलयान्तोन्मिषिते विलोचने ।
न विवेद तयोरतृप्तयो
प्रियमत्यन्तनिमग्नदर्शनम् ॥ २ ॥
अयि जीवितनाथ जीवसीत्य्
अभिधायोत्थितया तया पुर ।
ददृशे पुरुषाकृति क्षितौ
हरकोपानलभस्म केवलम् ॥ ३ ॥
अथ सा पुनरेव विह्वला
वसुधालिङ्गनधूसरस्तनी ।
विललाप विकीर्णमूर्धजा
समदु खामिव कुर्वती स्थलीम् ॥ ४ ॥
उपमानमभूद् विलासिना
करण यत्तव कान्तिमत्तया ।
तदिद गतमीदृशी दशा
न विदीर्ये कठिना खलु स्त्रिय ॥ ५ ॥

1 Four comm प्रतिपादयिष्यता अनुभावयिष्यता but cp 10 16 प्रतिपद्य=प्राप्य, Bhar omits this śloka

2 *d* P-4—मनित्य—, G Bh विलुप्त—, I 8 Bhar विलग्न नष्ट ?

3 [illegible] त्या; [illegible] पुन *a* [illegible]—हरमस्मावल्मे—

4 *a* I 8 Mal alone विक्लवा = विह्वला, cp घनशब्दविक्लवा in 11

क्व नु मा त्वदधीनजीविता
विनिकीर्य क्षणभिन्नसौहृद ।
नलिनी क्षतसेतुबन्धनो
जलसघात इवासि विद्रुत ॥ ६ ॥
कृतवानसि विप्रिय न मे
प्रतिकूल न च ते मया कृतम् ।
किमकारणमेव दर्शन
विलपन्त्यै रतये न दीयते ॥ ७ ॥
स्मरसि स्मर मेखलागुणैर्
उत गोत्रस्खलितेषु बन्धनम् ।
च्युतकेसरदूषितेक्षणान्य्
अवतसोत्पलताडितानि वा ॥ ८ ॥
हृदये वससीति मत्प्रिय
यदवोचस्तदवैमि कैतवम् ।
उपचारपद न चेदिद
त्वमनङ्ग. कथमक्षता रति ॥ ९ ॥
परलोकनवप्रवासिन
प्रतिपत्स्ये पदवीमह तव ।
विधिना जन एष वञ्चितस्
त्वदधीन खलु देहिना सुखम् ॥ १० ॥

6 *c* I-8—बन्धना with Mal. क्षतसेतुबन्धा यस्यास्ता, Bhar क्षतसेतुबन्धना भग्नसेतुबन्धना *d* F विद्रित
8 *c* P-5 च्युति, Bh, P 2, I-8—केशर, F च्युतकेसरदूषितक्षितान्य— *d* Va 1 ताडनानि च, F, Bh ताडनानि वा
10 After this I 2 has this stray verse

क्व प्रस्थितासि करभोरु घने निशीथे
प्राणाधिपो वसति यत्र मन प्रियो मे ।
एकाकिनी वद कथ न बिभेषि बाले
नन्वस्ति पुङ्खितशरो मदन सहाय ॥

रजनीतिमिरावगुण्ठिते
पुरमार्गे घनशब्दविक्लवा ।
वसतिं प्रिय कामिनां प्रियास्
त्वदृते प्रापयितुं क ईश्वरः ॥ ११ ॥
नयनान्यरुणानि घूर्णयन्
वचनानि स्खलयन् पदे पदे ।
असति त्वयि वारुणीमदः
प्रमदानामधुना विडम्बना ॥ १२ ॥
अवगम्य कथीकृतं वपुः
प्रियबन्धोस्तव निष्फलोदयः ।
बहुलेऽपि गते निशाकरस्
तनुतां दुःखमनङ्ग मोक्ष्यति ॥ १३ ॥
हरितारुणचारुबन्धनः
कलपुंस्कोकिलशब्दसूचितः ।
वद संप्रति कस्य बाणतां
नवचूतप्रसवो गमिष्यति ॥ १४ ॥
अलिपङ्क्तिरनेकशस्त्वया
गुणकृत्ये धनुषो नियोजिता ।
विरुतैः करुणस्वनैरियं
गुरुशोकामनुरोदितीव माम् ॥ १५ ॥

11 a F —वगुण्ठिते b I 8 Cop —शब्दविह्वला , cp note on 4
13 b P-4 निःफलोदय
14 a So F , G Vā 1 , Vā 1 , on margin—पल्लव which is the reading of I 6, I 8 (Br , Bhar , Gop), Vā 3 d P 5 प्रिय चूतप्रसवो under influence of IV 38
15 b—हृदये Vā 1, P 5, Vā-3, G , F , Bh , S , T , —हृदयैः (dative of kyth) P 2 P 3, P-4, I 2, I 8 (with four commentators= व्याकरणाय), I 5, I 6 c Vā 1, P 5 विततैः , so P 3, P-4, I 2, I 8 (with four commentators), P 5 , others—स्वरैः

प्रतिपद्य मनोहरं वपुः
पुनरप्यादिश तावदुत्थितः ।
रतिदूतिपदेषु कोकिलान्
मधुरालापनिसर्गपण्डितान् ॥ १६ ॥

शिरसा प्रणिपत्य याचितान्य्
उपगूढानि सवेपथूनि च ।
सुरतानि च तानि ते रहः
स्मर संस्मृत्य न शान्तिरस्ति मे ॥ १७ ॥

रचितं रतिपण्डित त्वया
स्वयमङ्गेषु ममेदमार्तवम् ।
ध्रियते कुसुमप्रसाधनं
तव तच्चारु वपुर्न दृश्यते ॥ १८ ॥

विबुधैरसि यस्य दारुणैर्
असमाप्ते परिकर्मणि स्मृतः ।
तमिमं कुरु दक्षिणेतरं
चरणं निर्मितरागमेहि मे ॥ १९ ॥

अहमेत्य पतङ्गवर्त्मना
पुनरङ्काश्रयिणी भवामि ते ।

16 *c* So P-4, P-5, F, G, Bh, S, T, Vā-1 corrects—दूत—into —दूति—which is also the reading of Vā-3 which adds in comment दूतीशब्दस्य छन्दोभङ्गभयात् ह्रस्वत्वम्, I-8 Br, Bhar Gop—दूत— *d* P-4—लापदिनां—, so I-8 with Br, Bhar, Gop, others—ला—ता, cp III, 32*b*, IV, 14*b* After 16th Va 1 has क्व प्रस्थितानि etc (cp note on 10) not found in majority of MSS

17 *c* P-5 स्मर for रह, F सुरतानि च ते रह पुरास्मर—, सुरतानि च तानि तानि त I-8

19 *a* I-5—धैरपि य सुदारुणै—, F—धैरपि यस्य दा—, I-8 —धैरपि यत्सुदा—with Br, Bhar, Gop *b* प्रतिकर्मणि P-5, cp VII, 6 *c* F, I 8, P-5 तदिद followed by Br., Bhar, Gop

चतुरैः सुरकामिनीजनैः
प्रिय यावन्न विलुप्यसे दिवि ॥ २० ॥
मदनेन विना क्षिता रतिः
क्षणमात्रं किल जीवतीति मे ।
वचनीयमिदं व्यवस्थितं
रमण त्वामनुयामि यद्यपि ॥ २१ ॥
क्रियतां कथमन्त्यमण्डनं
परलोकान्तरितस्य ते मया ।
सममेव गतोऽस्यतर्किता
गतिमङ्गेन च जीवितेन च ॥ २२ ॥
ऋजुतां नयतः स्मरामि ते
शरमुत्सङ्गनिषण्णधन्वनः ।
मधुना सह सस्मिता कथा
नयनोपान्तविलोकितानि च ॥ २३ ॥

20 *a* Majority—श्रयणी, Va 1 corrects—श्रयणी—into श्रयिणी, but I 8 does reverse, P 5 श्रयिनी but F श्रयणी, for श्रयिणी cp *Vikramorvaśiya*, III, 10 *d* So Va 2, P 4, I 2, I 5, I 6, I 8 with Mallinātha (न विलुप्यसे न प्रलोभिष्यसे), Bṛhaspati (विलुप्यसे = विलोभ्यसे), Bharata (विलुप्यसे पतित्वेन गृह्यसे) and Gopāla (विलुप्यसे अपह्रियसे) supporting it Other MSS and printed editions विलोभ्यसे

21 *a* So P 3 alone but good, क्षिता 'accursed, miserable, wasted', cp V, 54 अक्षिणोत्, I 8, I 6, I 8 क्व रतिः *b* Vā 1, Bh, G, T, S, G जीवितेति मे

22 *a* क्रियते क्वमद्य—I 6, I 8 ध्रियते क्वमद्य—(Gop), P 5 क्रियतां क्वमन्तम— *c* I 8 स्वयमेव गतोऽस्यतर्किता but all its commentators गतोऽस्य—, śloka omitted by P-4

23 *b*—निषक्तध—I 8 B 1, B 2,—निषङ्गध—P 5 *d* F, Bh, G, I 8 विलोकितं च यत्, Br, Bhar विलोकनं—, Vā 3—विलोचनानि च, P 5—विलोकनानि च

क्व नु ते हृदयंगमः सखा
कुसुमायोजितकार्मुको मधुः ।
न खलूग्ररुषा पिनाकिना
गमितः सोऽपि सुहृद्गतां गतिम् ॥ २४ ॥
अथ तैः परिदेविताक्षरैर्
हृदये दिग्धफलैरिवार्दितः ।
रतिमभ्युपपत्तुमातुरां
मधुरात्मानमदर्शयत् पुरः ॥ २५ ॥
तमवेक्ष्य रुरोद सा भृशं
स्तनसंबाधमुरो जघान च ।
स्वजनस्य हि दुःखमग्रतो
विवृतद्वारमिवोपजायते ॥ २६ ॥
इति चैनमुवाच दुःखिता
सुहृदः पश्य वसन्त किं स्थितम् ।
यदिदं कणशो विकीर्यते
पवनैर्भस्म कपोतकर्बुरम् ॥ २७ ॥
अयि संप्रति देहि दर्शनं
स्मर पर्युत्सुक एष माधवः ।
दयितास्वनवस्थितं नृणां
न खलु प्रेम चलं सुहृज्जने ॥ २८ ॥

25 *a* परिदेवना—F, Va 2, Va-3, P 2, I 2 *b* F दिग्धफलैरिवाहतः, I-5, I-6, I-8 दिग्धशरैरिवार्दितः, Bh दिग्धशरैरिवाहतः. *d* I-8 notes—यत् कृतौ as variant followed by Gop

27 *b* F सुहृदः पश्यसि किं मया स्थितम् *c* I-8—कणशः प्रकीर्यते, G., Bh. तदिदं कणशो वि—, F तदिदं कणशः प्रकीर्यते, cp note on I-40 *d* Va-1—कपोतपाण्डुरम् P-4 adds after स्थितम् a stanza too obscene to be quoted

28 *c* प्रमदास्वन—P 2

अमुना ननु पार्श्ववर्तिना
जगदाज्ञा ससुरासुर तव ।
विसतन्तुगुणस्य कारित
धनुष पेलवपुष्पपत्रिण ॥ २९ ॥
गत एव न ते निवर्तते
स सखा दीप इवानिलाहत ।
अहमस्य दशेव पश्य माम्
अविषह्यव्यसनप्रधूमिताम् ॥ ३० ॥
विधिना कृतमर्धवैशस
ननु मा कामवधे विमुञ्चता ।
अनघापि हि सश्रिता द्रुमे
गजभग्ने पतनाय वल्लरी ॥ ३१ ॥
तदिद क्रियतामनन्तर
भवता बन्धुजनप्रयोजनम् ।
विधुरा ज्वलनातिसर्जनान्
ननु मा प्रापय पत्युरन्तिकम् ॥ ३२ ॥
शशिना सह याति कौमुदी
सह मेघेन तडित् प्रलीयते ।
प्रमदा पतिवर्त्मगा इति
प्रतिपन्न हि विचेतनैरपि ॥ ३३ ॥

29 c Vā 1, I 8 विश—, Bh विम— d Vā 1 कोमलपुष्प—with I 2

30 d So F, P 2, P 3, P 4, I 2 B 1, B 2, Bh, —व्यसनेन धूमिताम् G, S, T, —व्यसनप्रदूपिताम् Vā 2, P 5, I 8 with Brhaspati, Bharata and Gopāla—व्यसनप्रधूपिताम् (=सतप्ताम्)

31 a So Vā-1, G, S, T, —अर्थवैशस Bh F (र्थ=र्ध) supports it, I 5, I 6—मत्यवैशस, I 8 कृतमद्य वै— b F कामपथे— c F, G, Vā 3, Bh अनपायिनि सश्रयद्रुमे, P-4 अनवद्यापि हि सश्रिता द्रुमे, P-5 अनवद्यापि हि सश्रयद्रुमे

32 d भर्तुरन्तिकम् Vā 1

33 b F तटित् प्रली—, I 8—दृविली—followed by four comments

अमुनैव कषायितस्तनी
सुभगेन प्रियगात्रभस्मना ।
नवपल्लवसंस्तरे यथा
रचयिष्यामि तनुं विभावसौ ॥ ३४ ॥
कुसुमास्तरणे सहायता
बहुशः सौम्य गतस्त्वमावयोः ।
कुरु सम्प्रति तावदाशु मे
प्रणिपाताञ्जलियाचितश्चिताम् ॥ ३५ ॥
तदनु ज्वलनं मदर्पितं
त्वरयेर्दक्षिणवातवीजनैः ।
विदितं खलु ते यथा स्मरः
क्षणमप्युत्सहते न मां विना ॥ ३६ ॥
इति चापि विधाय दीयतां
सलिलस्याञ्जलिरेक एव नौ ।
अविभज्य परत्र तं मया
सहितः पास्यति ते स बान्धवः ॥ ३७ ॥
परलोकविधौ च माधव
स्मरमुद्दिश्य विलोलपल्लवाः ।
निवपेः सहकारमञ्जरीः
प्रियचूतप्रसवो हि ते सखा ॥ ३८ ॥
इति देहविमुक्तये स्थितां
रतिमाकाशभवा सरस्वती ।

35. *b* सौम्य P-5 *d*—याचिता चिताम् I-5, I-6, I-8, followed by Br, Bhar, Gop
36 *a* समर्पित P-5
37. *d* So F, I-8 followed by four comments, Vā 1, Vā 2 and others स माधव

शफरी ह्रदशोषविह्वला
प्रथमा वृष्टिरिवान्वकम्पयत् ॥ ३९ ॥
कुसुमायुधपत्नि दुर्लभस्
तव भर्ता न चिराद् भविष्यति ।
शृणु येन स कर्मणा गतः
शलभत्वं हरलोचनार्चिषि ॥ ४० ॥
अभिलाषमुदीरितेन्द्रियः
स्वसुतायामकरोत्प्रजापतिः ।
अथ तेन निगृह्य विक्रियाम्
अभिशप्तः फलमेतदन्वभूत् ॥ ४१ ॥
परिणेष्यति पार्वती यदा
तपसा तत्प्रवणीकृतो हरः ।
उपलब्धसुखस्तदा स्मरं
वपुषा स्वेन नियोजयिष्यति ॥ ४२ ॥
इति चाह स धर्मयाचितः
स्मरशापान्तभवा सरस्वतीम् ।
अशनेरमृतस्य चोभयोर्
वशिनश्चाम्बुधराश्च योनयः ॥ ४३ ॥

39 *a* P 5 देहविसर्जनोद्यता *c* Bh, G—पविकलवा *d* P 5—वान्वकम्पत, I 8—नुकम्पयन् followed by commentators

40 c P 5 येन गत स कर्मणा *d* So F with which agree G, I 8, P 2, P 5, I 5 I 6, —चिषाम् Vā 1, P 3, P-4, I 2

42 *b* F—तो परः *d* So Vā 1, P 5, F, स्वेन स योज—P 2 —स्वेन समग्रयिष्यति, I 5, I 6, I 8 followed by commentaries

43 *a* and *b* So Vā 1, F, P-5, इति चाह स धर्मचारिणी स्मरशापान्तभवा सरस्वती I 5 I 6, I 8 (*with Br, Bhar, Gop who explain our reading as a variant*), P 2 (with वाच on margin) but with—याचित on the opposite margin), B 2, G agree with ours but have—शापावधिदा read by Bh

तदिद परिरक्ष शोभने
भवितव्यप्रियसगम वपु· ।
रविपीतजला तपात्यये
पुनरोघेन हि पूर्यते नदी ॥ ४४ ॥

इत्थ रते किमपि भूतमदृश्यरूप
मन्दीचकार मरणव्यवसायबुद्धिम् ।
तत्प्रत्ययाच्च कुसुमायुधबन्धुरेनाम्
आश्वासयन् सुचरितार्थपदैर्वचोभि ॥ ४५ ॥

अथ मदनवधूरुपप्लवान्त
व्यसनकृशा परिपालयाबभूव ।
शशिन इव दिवातनस्य रेखा
किरणपरिक्षयधूसरा प्रदोषम् ॥ ४६ ॥

॥ इति श्रीकुमारसंभवे महाकाव्ये कविकालिदासकृतौ रतिविलापो नाम चतुर्थः सर्ग. ॥

44 *d* B 1, B 2, F , Bh. न हि युज्यते—,

45 *d* I 5, I 6, I-8—थंपरे—, I-8—यद्बहुभिरर्थपरै—.

46 *b* P-4 परिपालया—, P-5 प्रतिपाल्या—. *c* So I-8, F , others लेखा, cp 40 with शरमत्व in a number of MSS

Colophon P-3—रतिप्रलापवर्णना नाम, others agree with ours

।। पञ्चमः सर्गः ।।

तथा समक्ष दहता मनोभव
पिनाकिना भग्नमनोरथा सती ।
निनिन्द रूप हृदयेन पार्वती
प्रियेषु सौभाग्यफला हि चारुता ।। १ ।।
इयेष सा कर्तुमवन्ध्यरूपता
समाधिमास्थाय तपोभिरात्मन ।
अवाप्यते वा कथमन्यथा द्वय
तथाविध प्रेम पतिश्च तादृश ।। २ ।।
निशम्य चैना तपसे कृतोद्यमा
सुता गिरीश प्रति सक्तमानसाम् ।
उवाच मेना परिरभ्य वक्षसा
निवारयन्ती महतो मुनिव्रतात् ।। ३ ।।
मनीषिता सन्ति गृहेऽपि देवतास्
तप क्व वत्से क्व च तावक वपु ।
पद सहेत भ्रमरस्य पेलव
शिरीषपुष्प न पुन पतत्रिण ।। ४ ।।
इति ध्रुवेच्छामनुशासती सुता
शशाक मेना न नियन्तुमुद्यमात् ।

1 *d* F —फलो हि

2 *c* F —प्यते तन् कथ—

3 *a* I 8 कृतोद्यता *b* So Vā 1, F , I 6 गिरीश प्रतिबद्धमानसाम्, P 4 गिरीश प्रतिशक्तमानसी, H 1 त्रिनेत्रप्रतिसक्तमा—, गिरीशप्रतिसक्तमानसाम् I 8 (but comments—श प्रति—) with G , S T , Bh Śloka omitted by P-5

4 *a* I 8 मनीषितामच गृहेषु देवता, followed by Br , Bhar , Gop , I 5—मध्यगृहेषु, सन्ति गृहेषु दे—Vā 3, F Bh *c* Vā 1 कोमल, P 2, P 3, I 1, I 2, I 3 पेशल

क ईप्सितार्थे स्थिरनिश्चयं मनः
पयश्च निम्नाभिमुखं प्रतीपयेत् ॥ ५ ॥
कदाचिदासन्नसखीमुखेन सा
मनोरथज्ञं पितरं मनस्विनी ।
अयाचतारण्यनिवासमात्मनः
फलोदयान्ताय तपःसमाधये ॥ ६ ॥
अथानुरूपाभिनिवेशतोषिणा
कृताभ्यनुज्ञा गुरुणा गरीयसा ।
प्रजासु पश्चात् प्रथितं तदाख्यया
जगाम गौरीशिखरं शिखण्डिमत् ॥ ७ ॥
विमुच्य सा हारमहार्यनिश्चया
विलोलयष्टिप्रविलुप्तचन्दनम् ।
बबन्ध बालारुणबभ्रु वल्कलं
पयोधरोत्सेधविशीर्णसंहति ॥ ८ ॥
यथा प्रसिद्धैर्मधुरं शिरोरुहैर्
जटाभिरप्येवमभूत्तदाननम् ।
न षट्पदश्रेणिभिरेव पङ्कजं
सशैवलासङ्गमपि प्रकाशते ॥ ९ ॥
प्रतिक्षणं सा कृतरोमविक्रियां
व्रताय मौञ्जीं त्रिगुणां बभार याम् ।
अकारि तत्पूर्वनिबद्धया तया
सरागमस्या रशनागुणास्पदम् ॥ १० ॥

5 a F धिवेच्छा—. c So B 1, F Majority—नार्थस्थिरनि—, cp गिरीश प्रति—गिरीशप्रति—in 3

8 b I-5, I-8 (अ) विलोन्दृष्टि प्रविलुप्तचन्दना, followed by Brhaspati, Bharata and Gopala

9 a I-8 notes प्रसिद्ध मधुरं as a variant found in I-5, I-6 and followed by Brhaspati, Bharata and Gopala

10 d Va-1, Vā 3, P 2, P-3, P-4, I-8, H 1 —[illegible]ना—

विसृष्टरागादधरान्निवर्तित
स्तनाङ्गरागारुणिताच्च कन्चुकात् ।
कुशाङ्कुरादानपरिक्षताङ्गुलि
कृतोऽक्षसूत्रप्रणयी तया कर ॥ ११ ॥
महार्हशय्यापरिवर्तनच्युतै
स्वकेशपुष्पैरपि या स्म दूयते ।
अशेत सा बाहुलतोपधायिनी
निषेदुषी स्थण्डिल एव केवले ॥ १२ ॥
पुनर्ग्रहीतु नियमस्थया तया
द्वयीपु निक्षेप इवार्पित द्वयम् ।
लतासु तन्वीषु विलासचेष्टित
विलोलदृष्ट हरिणाङ्गनासु च ॥ १३ ॥
अतन्द्रिता सा स्वयमेव वृक्षकान्
घटस्तनप्रस्रवणैर्व्यवर्धयत् ।

11 *a* I 8 records निसृष्ट—as a variant *b* F —रुणिताश्च क दुकात्, —रुणिताच्च कन्दुकात in majority followed by I 8 with com mentators We accept H 1 कन्चुकात् (comment —कन्चुकात् कर्पासकात a bodice or jacket) implying that she no longer busied her hands with adorning her lips and breasts *d* F —सूत्रप्रणया

13 *a* Va 1 गृहीतु *b* So I 8 with all commentators, read by P 2, P 3 P-4, I 2, I 6 Vā 1, P 5 द्वयेषु निक्षेपमिवा—with comment निक्षपमिव न्यासभूतमिव justifying 'द्वयेषु बहुवचनत्वम्', so is H 1, I 5 द्वयीपु निक्षेपमिवा—, G, S, T द्वयेऽपि निक्षेप इवार्पित द्वयम्, I 3, F द्वयेऽपि निक्षेपमिवार्पित द्वयम् *d* So Vā 1, G, S, T, Bh I 8 F, Vā 2, P 2, P-4, P 5, I 1, I 3, I 5 I 6, others—दृष्टि, cp *c* चेष्टित, with note on 65, cp Rv VIII 69*c*

गुहोऽपि येषा प्रथमात्तजन्मना
न पुत्रवात्सल्यमपाकरिष्यति ॥ १४ ॥
अरण्यबीजाञ्जलिदानलालिताम्
तथा च तस्या हरिणा विशश्वमु ।
यथा तदीयैर्नयने कुतूहलात्
पुर सखीनाममिमीत लोचने ॥ १५ ॥
कृताभिपेका हुतजातवेदस
त्वगुत्तरासङ्गवती निवीतिनीम् ।
दिदृक्षवस्ता मुनयोऽभ्युपागमन्
न धर्मवृद्धेषु वय समीक्ष्यते ॥ १६ ॥
विरोधिसत्त्वोज्झितपूर्वमत्सर
द्रुमैरपीप्टप्रसवार्चितातिथि ।
नवोटजाभ्यन्तरसभृतानल
तपोवन तच्च बभूव पावनम् ॥ १७ ॥
यदा फल पूर्वतप समाधिना
न तावता लभ्यममस्त काङक्षितम् ।

14 *b* So F, Bh., I-8 others—वर्णैरवर्धयत्, cp 56 व्यरोदयत्; I-8 records—प्रस्रविणोर—as variant with Br —प्रस्रवणी 'प्रस्रवणा- पय:सरण यस्या, but Bhar, Gop —विणी प्रस्रवितु शील यस्या' *c* So F others प्रथमाप्तजन्मना *d* F —करिष्यत्

16 *b* So I-5, I-8 with Brhaspati, Bharata and Gopala "कण्ठे लम्बितसूत्रयुक्ता, निवीत कण्ठलम्बित यज्ञसूत्र विद्यतेऽस्या, यतिव्रते स्त्रिया अपि कण्ठविलम्बियज्ञसूत्र ध्रियत, निवीत कण्ठलम्बितमित्यमर ", others अवीतिनीम् *c* So F, P-5, others ऋषयोऽभ्यु—; F —पु दय: सर्गो—

17 *b* F द्रिमैरमीप्ट—, Bh , I 8 द्रुमैरमीप्ट—followed by the four commentators , so also I 1, I-5, I-6, G , T , S , P-4—रपीप्टप्रसवार्चितातिथि, P-5, H I—रपीप्टप्रसवार्चितातिथि.

तदानवेक्ष्य स्वशरीरमार्दवं
तपो महत् सा चरितुं प्रचक्रमे ॥ १८ ॥
क्लमं ययौ कन्दुकलीलयापि या
तया मुनीनां चरितं व्यगाह्यत ।
ध्रुवं वपुः काञ्चनपद्मनिर्मितं
मृदु प्रकृत्यापि ससारमेव तत् ॥ १९ ॥
शुचौ चतुर्णां ज्वलतां शुचिस्मिता
हविर्भुजां मध्यगता सुमध्यमा ।
विजित्य नेत्रप्रतिघातिनीं प्रभाम्
अनन्यदृष्टिः सवितारमैक्षत ॥ २० ॥
तथाभितप्तं सवितुर्गभस्तिभिर्
मुखं तदीयं कमलश्रियं दधौ ।
अपाङ्गयोः केवलमस्य दीर्घयोः
शनैः शनैः श्यामिकया पदं कृतम् ॥ २१ ॥
अयाचितोपस्थितमम्बु केवलं
रसात्मकस्योडुपतेश्च रश्मयः ।

18 *a* P 5 क्लमं सर्वसमाधिसाधनं *c* So F, others (with Bh) तदानपेक्ष्य, cp note on 83 *d* P-4 F साधयितुं

19 *c* F ध्रुवं, I-5, I 6—काञ्चनधर्मि तनु— *d* So F, B 1, I 1, I 3, Vā 3, G, S, T, I 8 मृदु प्रकृत्या च ससारमेव च (with two चs), Vā 1, P 1, P 5 मृदु प्रकृत्या च सुसारमेव च, P 2 corrects सुसार into ससार—which is the reading of Bh

20 *a* T has शुचौ चतुर्णां ज्वलतां हविर्भुजां शुचिस्मिता मध्य—so G, S, majority accept our reading which is also found in F, Bh, I 8 with commentators, cp Rv XII, 41 *c* P-4—प्रतिघातिना

21. *a* So F, Bh, I 8 with Mallinātha, Bṛhaspati, Bharata and Gopāla Vā-1 तथापि तप्तं, I 5, T तथातितप्तं *b* I 8 records कमलाश्रियं as a variant, cp VII, 62 कोमल्यापि तप्तम् with अपि used in its proper sense

बभूव तस्या किल पारणाविधिर्
न वृक्षवृत्तिव्यतिरिक्तसाधन ॥ २२ ॥
निकामतप्ता द्विविधेन वह्निना
नभश्चरेणेन्धनसंभृतेन च ।
तपात्यये वारिभिरुक्षिता नवैर्
भुवा सहोष्माणममुञ्चदूर्ध्वगम् ॥ २३ ॥
स्थिता क्षण पक्ष्मसु ताडिताधरा
पयोधरोत्सेधनिपातचूर्णिता ।
वलीषु तस्या स्खलिता प्रपेदिरे
चिरेण नाभि प्रथमोदबिन्दव ॥ २४ ॥
शिलाशया तामनिकेतवासिनी
निरन्तरास्वन्तरवातवृष्टिषु ।
व्यलोकयन्नुन्मिषितैस्तडिन्मयैर्
महातप साक्ष्य इव स्थिता क्षपा ॥ २५ ॥
निनाय सात्यर्थहिमोत्किरानिला
सहस्यरात्रीरुदवासतत्परा ।
परस्पराक्रन्दिनि चक्रवाकयो
पुरो वियुक्ते मिथुने कृपावती ॥ २६ ॥

23 a I 1 प्रकामतप्ता, द्विविधेन Bh., P-5, P-3, I 2, I-S (correcting वि into द्वि) with Mallinatha, Brhaspati, Bharata and Gopala, H 1, F, G P 2 (correcting द्वि into वि), S, T विविधेन (=पञ्चविधेन) b Bh.—संभृतेन सा
24 d I-S नत, followed by Br, Bhar, Gop
25 b—रान्दन्तर—I 1, I-3, I-5, I-S (but here too Mallinātha रास्वन्तर—) P-5—वातवर्षेषु c F—तडित्त्वै—
26 a So I-S, P 2, Va 1, I-5, I-6 सात्यर्थहिमानरानिला with which agree P-3, P-4, I 1, I-3, H 1, सात्यन्तहिमानिरानिला G, S T F P-5 Bh

मुखेन सा पद्मसुगन्धिना निशि
प्रवेपमानाधरपत्रशोभिना ।
तुषारवृष्टिक्षतपद्मसम्पदां
सरोजसंधानमिवाकरोदपाम् ॥ २७ ॥
स्वयंविशीर्णद्रुमपर्णवृत्तिता
परा हि काष्ठा तपसस्तया पुनः ।
तदप्यपाकीर्णमतः प्रियंवदां
वदन्त्यपर्णेति च तां पुराविदः ॥ २८ ॥
मृणालिकाकोमलमेवमादिभिर्
व्रतैः स्वमङ्गं ग्लपयन्त्यहर्निशम् ।
तपः शरीरैः कठिनैरुपार्जितं
तपस्विनां दूरमधश्चकार सा ॥ २९ ॥
अथाजिनाषाढधरः प्रगल्भवाग्
ज्वलन्निव ब्रह्ममयेन तेजसा ।
विवेश कश्चिज्जटिलस्तपोवनं
शरीरबद्धः प्रथमाश्रमो यथा ॥ ३० ॥
तमातिथेयी बहुमानपूर्वया
सपर्यया प्रत्युदियाय पार्वती ।

28 *d* So F, G, S, T, Bh, I 8, Vā 3, but Vā 1, P 2 P 3, P 4, P 5, I 1, I 2, I 3, I 5 H 1, B 1—न्त्यपर्णामिति ता, noted by I 8 as a variant and justified by Br, Bhar, Gop

29 *a* Bh, F, P 5—णिकापेलवमेव— *b* P 5 व्रतैस्तदङ्गं क्षपयन्त्य— but on margin ग्लपय— After this Vā 1 reads

सुरास्तदुद्वीक्ष्य नगेन्द्रकन्यया
धृतं तपः शम्भुवशक्रियाश्रमम् ।
ययाचिरे तं प्रणिपत्य दुःखिता
पतिं पशूनां सुतमाजिहेतवे ॥ ३० ॥

This is not found in F, P 5, Vā 3, G S T I 8

भवन्ति साम्येऽपि निविष्टचेतसा
वपुर्विशेषेष्वतिगौरवा क्रिया ॥ ३१ ॥
विधिप्रयुक्तां प्रतिगृह्य सत्क्रियां
परिश्रमं नाम विनीय च क्षणम् ।
उमां स पश्यन्नृजुनैव चक्षुषा
प्रचक्रमे वक्तुमनुज्झितक्रम ॥ ३२ ॥
अपि क्रियार्थं सुलभं समित्कुशं
जलान्यपि स्नानविधिक्षमाणि ते ।
अपि स्वशक्त्या तपसि प्रवर्तसे
शरीरमाद्यं खलु धर्मसाधनम् ॥ ३३ ॥
अपि त्वदावर्जितवारिसंभृतं
प्रवालमासामनुबन्धि वीरुधाम् ।
चिरोज्झितालक्तकपाटलेन ते
तुलां यदारोहति दन्तवाससा ॥ ३४ ॥
अपि प्रसन्नं हरिणेषु ते मनः
करस्थदर्भप्रणयापहारिषु ।

31. *a* P-5 बहुमानस्पया *d* So Va 1, P 2, P-3, P-4, P-5, I 2, I-5, I-6, I-8 with Brhaspati, Bharata and Gopāla,—विशेषेष्वतिगौ—Bh., F, G, S, T, I 8 (with Mallinatha) I 1, I-3, Va-3, cp 53 अधिश्रिय

32 *a* Bh., G परिगृह्य *d* Cp Rv VI, 70 प्रचक्रमे वक्तुमनुक्रमज्ञा

33 *a* So Va 1, P-5, F, I 1, I 2, S, G, T, अयि Vā-3, P 2, P-3, P-4, I-8, H 1, I-5, I-6, but जलान्यपि uniformly in all, I-8 अयि क्रियार्थं—, cp Rv V, 4 अप्यग्रणी , 10 अपि प्रसन्नेन , 11 अप्यात्रया exactly in a similar context and where अयि will make the reading awkward, confusion of अपि and अयि may be noted in the succeeding ślokas *b* P-4, I 1, I 2, I-3, H 1, B I विधौ क्षमाणि ते, followed by four commentators

य उत्पलाक्षि प्रचलैर्विलोचनैस्
तवाक्षिसापत्न्यमिव प्रयुञ्जते ॥ ३५ ॥
यदुच्यते पार्वति पापवृत्तये
न रूपमित्यव्यभिचारि तद्वचः ।
तथा हि ते शीलमुदारदर्शने
तपस्विनामप्युपदेशतां गतम् ॥ ३६ ॥
विकीर्णसप्तर्षिबलिप्रहासिभिस्
तथा न गाङ्गैः सलिलैर्दिवश्च्युतैः ।
यथा त्वदीयैश्चरितैरनाविलैर्
महीधरः पावित एष सान्वयः ॥ ३७ ॥
अनेन धर्मः सविशेषमद्य मे
त्रिवर्गसारः प्रतिभाति भाविनि ।
त्वया मनो निर्विषयार्थकामया
यदेक एव प्रतिगृह्य सेव्यते ॥ ३८ ॥
प्रयुक्तसत्कारविशेषमात्मना
न मां परं सम्प्रतिपत्तुमर्हसि ।
यतः सतां संनतगात्रि संगतं
मनीषिभिः साप्तपदीनमुच्यते ॥ ३९ ॥

35 *c* H 1 यदुत्पलाक्षि— *d* I 1, G, F, Bh, I 8 क्षिमादृश्य—, followed by Mal, Br, Bhar, but Gop सापत्न्य

37 *a* Vā 2 विशीर्ण—, I 6 प्रकीर्ण—, Vā 3 विशीर्णसप्तर्षि with comment विशीर्णैः पतितैः, Vā 1, H 1—बलिप्रग्राहिभिः, I 5, I 8, बलिप्रकाशिभिः with Brhaspati, Bharata प्रभासिभिः recording प्रकाशिभिः as a variant, Gopala however—बलिप्रभाभिः We follow F, P 5 and Mallinātha in I 8

38 *a* F —ऐतम्नत्वये— *b* F भाविनी, Vā 1 भामिनि

39 *a* P 5 प्रयुक्तसत्कार— *d* P 4, I 3 सप्तपदीन—, P 3 साप्तपदीनमिष्यते

अतोऽत्र किंचिद् भवतीं बहुक्षमां
द्विजातिभावादुपपन्नचापल ।
अयं जन प्रष्टुमनास्तपोधने
न चेद् रहस्य प्रतिवक्तुमर्हसि ॥ ४० ॥
कुले प्रसूति प्रथमस्य वेधस
त्रिलोकसौन्दर्यमिवोदितं वपु ।
अमृग्यमैश्वर्यसुखं नवं वयस्
तप फलं स्यात् किमत परं वद ॥ ४१ ॥
किमित्यपास्याभरणानि यौवने
धृतं त्वया वार्धकशोभि वल्कलम् ।
वद प्रदोषे स्फुटचन्द्रतारका
विभावरी यद्यरुणाय कल्पते ॥ ४२ ॥
भवत्यनिष्टादपि नाम दु सहान्
मनस्विनीनां प्रतिपत्तिरीदृशी ।

40 *a* P-5 रहस्य— *d* So F, P-5, G, S, T, Bh., Mallinātha in I-8, प्रतिगोप्तुमर्हसि Va 1, P 2, P-3, P-4, I 1, I 2, I-3, H 1, I-5 प्रतिगोप्तुमिच्छसि, Bṛhaspati and Bharata प्रतिपादयिष्यसि in I-8, *left out by Gop*

41 *d* I 1, Va 1, I-6, I-8, B-1 परं वद

42 Śloka omitted by Va-3 It is read after अलम्नमाना— (44) by Bh, F, I-8, P 3, P-4, P 5 I 1, I 2, I 3, I-5, I 6 G, S, T, S agrees with our order *b* त्वया धृतं I 6 *c* I 5 I 6 विनिकीर्णतारका, I-8 Bṛhaspati, Bharata and Gopala विनिकीर्ण तारका (=सत्यपि, स्वयत्वा), others स्फुटचन्द्रतारका, followed by Mallinātha in I-8, but in G, S, T, Mallinātha's commentary concludes "दीप्यमानचन्द्राढ्यतारके प्रदोषे यद्यरुण वर्धेत तदा विभूषणपरिहारेण तव वल्कलधारण संघटते इति भाव" This may imply—तारके in the text I-8 omits this portion

विचारमार्गप्रहितेन चेतसा
न दृश्यते तच्च तनूदरि त्वयि ॥ ४३ ॥
अनन्यशोभाभिभवेयमाकृतिर्
विमानना सुभ्रु कुत पितुर्गृहे ।
पराभिमर्शो न तवास्ति क कर
प्रसारयेत् पन्नगरत्नसूचये ॥ ४४ ॥
दिव यदि प्रार्थयसे वृथा श्रम
पितु प्रदेशास्तव देवभूमय ।
अथोपयन्तारमल समाधिना
न रत्नमन्विष्यति मृग्यते हि तत् ॥ ४५ ॥
निवेदित निश्वसितेन सोष्मणा
मनस्तु मे सशयमेव गाहते ।
न दृश्यते प्रार्थयितव्य एव ते
भविष्यति प्रार्थितदुर्लभ कथम् ॥ ४६ ॥
अहो स्थिर कोऽपि तवेप्सितो युवा
चिराय कर्णोत्पलशून्यता गते ।
उपेक्षते य श्लथलम्बिनीरिमा
जटा कपोले कलमाग्रपिङ्गला ॥ ४७ ॥

43 *d* So P 5, H 1 others कृशोदरि, followed by commentators

44 So I 5, I 6, I 7, I 8 in Br Bhar, Gop, majority अन्यशोकाभि—, found also in F, Bh *c* P 5 परावमर्शो, I 8 पराभिमर्षो *d* I 5, I 6—सूचिर् noted by I 8

46 *a* P 2, P-4, I 8 नि श्व—

47 *c* and *d* P-4 अपेक्षते, I 8 उपेक्षते but cp Gopāla उपेक्षते अङ्गीकरोति implying अपेक्षते, we follow F which gives in footnotes "उपेक्षते य कलमाग्रपिङ्गला जटा कपोले श्लथलम्बिनीरिमा ।' Vā 3, P 5 उपेक्षते य श्लथबन्धलम्बिनीर्जटा कपोले । I 8 उपेक्षते य श्लथबन्धना जटा कपोलदेशे कलमा—, Vā 1, P 2

मुनिव्रतैस्त्वामतिमात्रकर्शिता
दिवाकराप्लुष्टविभूषणास्पदाम् ।
शशाङ्करेखामिव पश्यतो दिवा
सचेतस कस्य मनो न दूयते ॥ ४८ ॥

अवैमि सौभाग्यमदेन वञ्चित
तव प्रिय यश्चतुरावलोकिन ।
करोति लक्ष्य रविमस्य चक्षुषो
न वक्त्रमात्मीयमरालपक्ष्मण ॥ ४९ ॥

कियच्चिर श्राम्यसि गौरि विद्यत
ममापि पूर्वाश्रमसचित तप ।
तदर्धभागेन लभस्व काङ्क्षित
वर तमिच्छामि च साधु वेदितुम् ॥ ५० ॥

इति प्रविश्याभिहिता द्विजन्मना
मनोगत सा न शशाक शसितुम् ।
अथो वयस्या परिपार्श्ववर्तिनी
विवर्तितानञ्जननेत्रमैक्षत ॥ ५१ ॥

सखी तदीया तमुवाच वर्णिन
निबोध साधो तव चेत्कुतूहलम् ।
यदर्थमम्भोजमिवोष्णवारण
कृत तप साधनमेतया वपु ॥ ५२ ॥

P-3, P-4, I-3, B 1, I 2 उपमन य दग्धवन्निर्नीर्जगा कपालदेश कल्माष्र—, Bh. उपमन य दग्धवन्मिवनीर्जगा कपालदशे कल्माष्र-पिङ्गला..

48 *b* P-4 दिवाकरस्पृष्टनिभू— *c* So F , others रेखा—

49 *c* So I-8 according to Brhaspatı, Bharata and Gopala, I-5, I-6 , others चिरमस्य चक्षुष।, P-3 reads 49 after 50

50 *a* B-1 सुभ्रु वि—

51 *c* P-3 अतो वयस्या, I-8 तता

52 *a* P-5, I 1, I 3—या निजगाद व— *b* I-5 विदाय

इय महेन्द्रप्रभृतीनधिश्रियश्
चतुर्दिगीशानवमन्य मानिनी ।
अरूपहार्यं मदनस्य निग्रहात्
पिनाकपाणि पतिमाप्तुमिच्छति ॥ ५३ ॥
असह्यहुकारनिवर्तित पुरा
स्मरारिमप्राप्तमुख शिलीमुख ।
इमा हृदि व्यायतपातमक्षिणोद्
विशीर्णमूर्तेरपि पुष्पधन्वन ॥ ५४ ॥
तदा प्रभृत्युन्मदना पितुर्गृहे
ललाटिकाचन्दनधूसरालका ।
न जातु बाला लभते स्म निर्वृति
तुषारसघातशिलातलेष्वपि ॥ ५५ ॥
उपात्तवर्णे चरिते पिनाकिन
सबाष्पकण्ठस्खलितै पदैरियम् ।
अनेकश किनरराजकन्यका
वनान्तसगीतसखीर्व्यरोदयत् ॥ ५६ ॥
त्रिभागशेषासु निशासु च क्षण
निमील्य नेत्रे सहसा व्यबुध्यत ।
क्व नीलकण्ठ व्रजसीत्यलक्ष्यवाग्
असत्यकण्ठार्पितबाहुबन्धना ॥ ५७ ॥

53 *a* Cp 31 अधिगौरवा *b* So Bh , I 8 with commentators, others—मत्य *c* I 5 विग्रहात्

54 *b* F पुरारि— *c* Cp IV, 21 क्षिता *d* F विनष्टमूर्ते—

55 *a* P 5, I 3, I 5, I 6 तत प्रभृत्यु—, I 8 corrects तत into तदा

56 *a* I 5 उपात्तवर्णैश्चरितै , I 8 उदात्तवर्णैश्चरितै (according to Brhaspatı Bharata and Gopāla) recording उपात्तवर्णे चरिते as a variant *d* Va 1, F, Bh, G—र्रोदयत्, cp 14 व्यवर्धयत्

57 *a* P 5—सु निमीलिता क्षण

यदा बुधैः सर्वगतस्त्वमुच्यसे
न वेत्सि भावस्थमिमं कथं जनम् ।
इति स्वहस्तालिखितश्च मुग्धया
रहस्युपालभ्यत चन्द्रशेखरः ॥ ५८ ॥

यदा च तस्याधिगमे जगत्पतेर्
अपश्यदन्यं न विधिं विचिन्वती ।
तदा सहास्माभिरनुज्ञया गुरोर्
इयं प्रपन्ना तपसे तपोवनम् ॥ ५९ ॥

द्रुमेषु सख्या कृतजन्मसु स्वयं
फलं तपःसाक्षिषु दृष्टमेष्वपि ।
न तु प्ररोहाभिमुखोऽपि दृश्यते
मनोरथोऽस्याः शशिमौलिसंश्रयः ॥ ६० ॥

न वेद्मि स प्रार्थितदुर्लभः कदा
सखीभिरस्राकुलमीक्षितामिमाम् ।
तपःकृशामभ्युपपत्स्यते सखीं
वृषेव सीतां तदवग्रहक्षताम् ॥ ६१ ॥

58 *a* So F, G, I-5, I-6, I-8, G, S, T, P 2 corrects यदा into यथा, F यदा बुधैः स्वगतस्त्वमुच्यसे *c* So Va 1, P-5, I-8, P 2 स्वहस्तालिखित—, P 2 corrects स्वहस्तालिखित—into—स्तोल्लि—; I 1, I-3, G, S, T, Bh. स्वहस्तोल्लिखित— (cp Rv VI, 32 पत्रालि—), B-2 स्वहस्तलिखित (with comment लिखित) perhaps original reading replaced by its meaning उल्लिखितः. But cp A Śākuntala VI, 6 स्मरालिखित etc.,—Rv III, 15 वपुःप्रकर्षादजयत् इव showing Kalidasa's preference for आ + √लिख् 'paint'

59 *a* F यदाति *b* P-5 निचिन्वता

60 *a* So F., others न च

61 *b* So Va 1, P 2, P-3, P-4, P-5 I 1, I-3, I-5 अस्राकुलवीक्षिता—; I-6—अश्रान्तनिरीक्षिता—, H 1—रश्रान्तवीक्षिता—, Va-3—रस्रान्तनिरीक्षिता—but in comment अश्रान्तमनवरतं यथा तथा, I-8 —रस्रोत्तरवीक्षिता—, G रस्रोत्तरमीक्षिता— So S, T, Bh.

अगूढसद्भावमितीङ्गितज्ञया
निवेदितो नैष्ठिकसुन्दरस्तया ।
अयीदमेव परिहास इत्युमाम्
अपृच्छदव्यञ्जितहर्षलक्षण ॥ ६२ ॥
अथाग्रहस्ते मुकुलीकृताङ्गुलौ
समर्पयन्ती स्फटिकाक्षमालिकाम् ।
कथचिदद्रेस्तनया मिताक्षर
चिरव्यवस्थापितवागभाषत ॥ ६३ ॥
यथाश्रुत वेदविदा वर त्वया
जनोऽयमुच्चै पदलङ्घनोत्सुक ।
तप किलेद तदवाप्तिसाधन
मनोरथानामगतिर्न विद्यते ॥ ६४ ॥
अथाह वर्णी विदितो महेश्वरस्
तदर्थिनी त्व पुनरेव वर्तसे ।
अमङ्गलाभ्यासरत विचिन्त्य त
तवानुवृत्ति न च कर्तुमुत्सहे ॥ ६५ ॥
अवस्तुनिर्बन्धपरे कथ नु ते
करोऽयमामुक्तविवाहकौतुक ।

62 *b* निवेदिते Bharata and Gopāla in I 8 *c* P 5 अपीदमेव, I 8—हासमित्यु—justified by Br and Bhar

63 F ज्याद्रहस्ते *b* Va 3 I 2 समर्थयन्ती

65 *a* F तथाह *c* So P 5, I 1, I 2 I 3, Vā 1, F I 8 अमङ्गलाभ्यासरति with Mallinātha (अमङ्गलाभ्यासेऽमङ्गलाचारे रतिर्यस्य), Bṛhaspati (अमङ्गलेषु अस्थिधारणश्मशानवासादिषु अभ्यासेन रतिर्यस्य), Bharata (अमङ्गलस्यास्थिभस्मश्मशानवासादिरूपस्य कर्मणोऽभ्यासे परिशीलने रतिर्यस्य) and Gopāla (अमङ्गल श्मशान तस्याभ्याश समीप तत्र रतिर्यस्य) cp note on 13 *d* I 5—नुवृत्त, P 5 न हि

करेण शम्भोर्वलयीकृताहिना
सहिष्यते तत्प्रथमावलम्बनम् ॥ ६६ ॥
त्वमेव तावत् परिचिन्तय स्वयं
कदाचिदेते यदि योगमर्हतः ।
वधूदुकूलं कलहंसलक्षणं
गजाजिनं शोणितबिन्दुवर्षि च ॥ ६७ ॥
चतुष्कपुष्पप्रकरावकीर्णयोः
परोऽपि को नाम तवानुमन्यते ।
अलक्तकाङ्कानि पदानि पादयोर्
विकीर्णकेशास्थिपरेतभूमिषु ॥ ६८ ॥
अयुक्तरूपं किमतः परं वद
त्रिनेत्रवक्षःसुलभं तवापि यत् ।
स्तनद्वयेऽस्मिन् हरिचन्दनास्पदे
पदं चिताभस्मरजः करिष्यति ॥ ६९ ॥
इयं च तेऽन्या पुरतो विडम्बना
यदूढया वारणराजहार्यया ।
विलोक्य वृद्धोक्षमधिष्ठितं त्वया
महाजनः स्मेरमुखो भविष्यति ॥ ७० ॥

66 *b* P-5—विवाहकङ्कण, others—कौतुक (=मङ्गलसूत्रम्) *c* Vā 1, H-1 भुजेन

67 *c* So F, Bh., others—दुकूलं च महत्—with च redundant

68 *b* F, Bh.—नुमन्यते *c* and *d* पादयोः प्रकीर्णं—I-5 *d* So I-6, others—केशासु परेतभूमिषु, a typical illustration of how a manuscript, though alone in a particular reading, helps to establish the original text No commentator has —केशास्थिपरे—.

69 *a* So P-5, F, Vā-3, G, others भवेत् *c* P-5 कुचद्वये—, Vā-3, P-3, P-5, I 1, I 2, I-3—चन्दनाङ्किते perhaps under influence of हरिचन्दनाङ्किते, Rv III, 59

द्वय गत सम्प्रति शोचनीयता
समागमप्रार्थनया कपालिन ।
कला च सा कान्तिमती कलावतस्
त्वमस्य लोकस्य च नेत्रकौमुदी ॥ ७१ ॥

वपुर्विरूपाक्षमलक्ष्यजन्मता
दिगम्बरत्वेन निवेदित वसु ।
वरेषु यद् वालमृगाक्षि मृग्यते
तदस्ति कि व्यस्तमपि त्रिलोचने ॥ ७२ ॥

निवर्तयास्मादसदीप्सितान्मन
क्व तद्विधस्त्व क्व च पुण्यलक्षणा ।
अपेक्ष्यते साधुजनेन वैदिकी
श्मशानशूलस्य न यूपसत्क्रिया ॥ ७३ ॥

इति द्विजातौ प्रतिकूलवादिनि
प्रवेपमानाधरलक्ष्यकोपया ।
विकुञ्चितभ्रूलतमाहिते तया
विलोचने तिर्यगुपान्तलोहिते ॥ ७४ ॥

उवाच चैन परमार्थतो हर
न वेत्सि नून यत एवमात्थ माम् ।

71 *a* B 1 omits this śloka *b* So I 8, F , others कपालिन

72 *a* Va 3 अलक्ष्यरूपता (perhaps for alliteration) 73 *d* So F, Bh , Vā 1 , P-5 reads उपेक्षते साधुजनो न वैदिकी but in comment अपेक्षते अयपते। अत्र परार्धे त्रिचतुराणि पाठान्तराणि प्रचरन्ति। I 8 उपेक्ष्यते साधुजनेन वैदिकी श्मशानशूलस्य न यूपसत्क्रिया (but the four commentators अपेक्ष्यते), I 1 अपेक्षते साधुजनेन वैदिकी on which H 1 is an improvement अपेक्षते साधुजनो न वैदिकी श्म यूपसत्क्रियाम्

74 *c* Vā 1—भ्रूलतया—, I 8—लतया कृते तया—(noted by Bṛhaspati Bharata and Gopala)

अलोकसामान्यमचिन्त्यहेतुक
द्विषन्ति मन्दाश्चरितं महात्मन ॥ ७५ ॥
विपत्प्रतीकारपरेण मङ्गल
निषेव्यते भूतिसमुत्सुकेन वा ।
जगच्छरण्यस्य निराशिष सत
किमेभिराशोपहतात्मवृत्तिभि ॥ ७६ ॥
अकिंचन सन् प्रभव स सपदा
स लोकनाथ पितृसद्मगोचर ।
स भीमरूप शिव इत्युदीर्यते
न सन्ति याथार्थ्यविद पिनाकिन ॥ ७७ ॥
विभूषणोद्भासि पिनद्धभोगि वा
गजाजिनालम्बि दुकूलधारि वा ।
कपालि वा स्यादथवेन्दुशेखर
न विश्वमूर्तेरवधार्यते वपु ॥ ७८ ॥
तदङ्गसम्पर्शमवाप्य कल्पते
ध्रुव चिताभस्मरजो विशुद्धये ।

75 *d* So Va 1, P-1, F with majority—त्मनाम्, read by I 8 according to Mallinātha, Bharata and Gopāla Brhaspati, however, reads पिनाकिन which supports our 'singular' reading, for a similar confusion cp 83 महता—महत

76 *d* F किमभिराशाभहतात्म—, I-8 reads क्रियाभि recording किमेभि, cp Brhaspati (आभि आशापहतात्मवृत्तिभि विषयस्पृहापष्टुतामिरात्मवृत्तिभिर्बुद्धिप्रवृत्तिभि किम्), Bharata (आभि वैषयिकीभि आशया तृष्णया उपहत आत्मा येषा त तादृशाना जनाना वृत्तिभि क्रियाभि मङ्गल्चेष्टाभि किम्) and Gopāla who leaves the word unexplained एभि मङ्गल्यै Mallinātha

77 *a* P-4 अकिंचन सुप्रभव स *b* G, Bh. त्रिलोकनाथ- *d* Vā-1, I 2, H 1 याथात्म्यविद I 2 reads 81 (अनपदस्तस्य) after 77

78 *a* F विभागणोद्भासि *c* Vā 1, P 2, I 6—दथ चन्द्र—through अथ चेन्दुशेखर read by Vā-3

तथा हि नृत्याभिनयक्रियाच्युत
विलुप्यते मौलिभिरम्बरौकसाम् ॥ ७९ ॥
असपदस्तस्य वृषेण गच्छत
प्रभिन्नदिग्वारणवाहनो वृषा ।
करोति पादावुपगम्य मौलिना
विनिद्रमन्दाररजोऽरुणाङ्गुली ॥ ८० ॥
विवृण्वता दोषमपि च्युतात्मना
त्वयैकमीश प्रति साधु भाषितम् ।
यमामनन्त्यात्मभुवोऽपि कारण
कथ स लक्ष्यप्रभवो भविष्यति ॥ ८१ ॥
अल विवादेन यथा श्रुतस्त्वया
तथाविधस्तावदशेषमस्तु स ।
ममात्र भावैकरस मन स्थित
न कामवृत्तिर्वचनीयमीक्षते ॥ ८२ ॥
निवार्यतामालि किमप्यय वटु
पुनर्विवक्षु स्फुरितोत्तराधर ।
न केवल यो महतोऽपभाषते
शृणोति तस्मादपि य स पापभाक् ॥ ८३ ॥

79 *a* G, Bh तदङ्गमसग—, cp III, 36 अङ्गेण सस्पर्श— *c* I 8 तयाभिनृत्याभिनय—, P-5 तथा हि नृत्ताभि— *d* So Vā 1, P-3, P 5, I 1, I 2, I 3, I 6, H 1 (with विलुप्यते म्रियते), I 8 with Bhar, Gop विलुप्यते गृह्यते but विग्प्यिने in F, Bh (comment विल्प्यिते म्रियते), Vā 3, P 2, G, S, T

80 *d* F —रुणाङ्गुलो

81 *a* Va 1, F, G, Bh विवक्षता, recorded by I 8 as a variant

82 *a* I 8, Bh यथा श्रुत— *d* F —कामवृत्तिर्वंदनीयमी—, P-5—वृत्तिर्वचनीयदर्शिनी

83 *a* Bh वटु *c* Vā 1, I 1, I 2 महतोऽवभा—, B 1, B 2—महतो विभापते, H-1 महतोऽवभाषते, Bh, I 8 (with four comments

इतो गमिष्याम्यथवेति वादिनी
चचाल साग्रस्तनभिन्नवल्कला ।
स्वरूपमास्थाय च तां कृतस्मितः
समाललम्बे वृषराजकेतनः ॥ ८४ ॥
तं वीक्ष्य वेपथुमती सरसाङ्गयष्टिर्
निक्षेप एव पदमुद्धृतमर्पयन्ती ।
मार्गाचलव्यतिकराकुलितेव सिन्धुः
शैलाधिराजतनया न ययौ न तस्थौ ॥ ८५ ॥
अद्य प्रभृत्यवनताङ्गि तवास्मि दासः
क्रीतस्तपोभिरिति वादिनि चन्द्रमौलौ ।
अह्नाय सा नियमजं क्लममुत्ससर्ज
क्लेशः फलेन हि पुनर्नवतां विधत्ते ॥ ८६ ॥

॥ इति श्रीकुमारसम्भवे महाकाव्ये कविकालिदासकृतौ उमातपःफलप्रदानं नाम पञ्चमः सर्गः ॥

महतोऽसमाप्ते) with majority महतोऽसमाप्ते, cp note on 18 *d* F श्रुणाति

84 *b* I-8—गौरी स्तन—, P-5—सा च स्तन—, majority—बाला-स्तन— We follow F which is significant, for अग्रस्तन cp Mallinatha on स्यादग्रस्तन 63 *c* So majority, F शुचिस्मित-

85 *b* So Va 1, Brhaspati, Bharata and Gopala in I-8, Bh., F, Mal. निक्षेपणाय पद—, so Vā-3, G, S, T, —मुद्धृतमु— Vā-3, Bh., so I-8 with Brhaspati, Bharata, Gopāla and Mallināthа, others—मुद्वहन्ती

Colophon Vā-3—गौरीतपःफलोदया नाम—, P-3—गौरीतपःफलो नाम—, P-4—उमातपःफलोदया नाम—, I 1—पार्वतीफलोदया नाम—, I 1 omits 4th canto without even remotest mention of it, I-5 —उमाफलोदया नाम—with which agrees I-8, G—गौरीतपःफलोदया नाम—, S—तपःफलोदया नाम—with which agrees T, F इति श्रीकालिदासकृतौ कुमारसम्भवे महाकाव्ये पञ्चमः सर्गः । श्रीरामचन्द्रार्पणमस्तु । श्रीकाकुलेशाय मङ्गलम् । श्रीराम । Bh. इति कालिदासकृतौ कुमारसम्भवे महाकाव्ये फलोदया नाम पञ्चमः सर्गः

॥ षष्ठः सर्गः ॥

अथ विश्वात्मने गौरी संदिदेश मिथः सखीम् ।
दाता मे भूभृतां नाथः प्रमाणीक्रियतामिति ॥ १ ॥
तया व्याहृतसंदेशा सा बभौ निभृता प्रिये ।
चूतयष्टिरिवाभ्याशे मधौ परभृतोन्मुखी ॥ २ ॥
स तथेति प्रतिज्ञाय विसृज्य कथमप्युमाम् ।
ऋषीन् ज्योतिर्मयान् सप्त सस्मार स्मरशासनः ॥ ३ ॥
ते प्रभामण्डलैर्व्योम द्योतयन्तस्तपोधनाः ।
सारुन्धतीकाः सपदि प्रादुरासन् पुरः प्रभोः ॥ ४ ॥
आप्लुतास्तीरमन्दारकुसुमोत्करवीचिषु ।
आकाशगङ्गास्रोतःसु दिङ्नागमदगन्धिषु ॥ ५ ॥
मुक्तायज्ञोपवीतानि बिभ्रतो हैमवल्कलाः ।
रत्नाक्षसूत्राः प्रव्रज्यां कल्पवृक्षा इवाश्रिताः ॥ ६ ॥
अधःप्रस्थापिताश्वेन समावर्जितकेतुना ।
सहस्ररश्मिना शश्वत् सप्रणाममुदीक्षिताः ॥ ७ ॥

1 5 सखी पिता

2 , P 5 I 1, I 3, majority स्याने, cp V, 65c

4 a P 5 पुरोगता, B 1, B 2 प्रभो पुर

5 Sloka omitted by I 8 b F, H 1, G, Bh —कुसुमोत्किर— (comm उत्किरति विक्षिपन्ती व्युत्किरा), H 1—त्करवाहिषु c G व्योमगङ्गाप्रवाहेषु, Vā 1, Vā 3 H 1—श्रोतःसु, Va 1 दिग्नाग—

6 b B 1, I 8 बिभ्राणा in Bṛhaspati Bharata and Gopāla, but बिभ्रतो according to Mallinātha हैमबन्धना I 8 in Bharata but हैमवल्कला (Bh) in Gopāla, cp हेमवेत्र III, 41 c रत्ना क्षयुक्ता noted by Bharata in I 8 as a variant

7 a B 1 प्रस्थापिता— c रश्मिना साक्षात् F, G Bh B 1 puts this śloka after 8th

आसक्तबाहुलतया सार्धमुद्धृतया भुवा ।
महावराहदंष्ट्रायां विश्रान्ता प्रलयापदि ॥ ८ ॥
सर्गशेषप्रणयनाद् विश्वयोनेरनन्तरम् ।
पुरातना पुराविद्भिर्धातार इति कीर्तिता ॥ ९ ॥
प्राक्तनाना विशुद्धाना परिपाकमुपेयुषाम् ।
तपसामुपभुञ्जाना फलान्यपि तपस्विन ॥ १० ॥
तेषा मध्यगता साध्वी पत्यु पादार्पितेक्षणा ।
साक्षादिव तप सिद्धिर्बभासे बह्वरुन्धती ॥ ११ ॥
तामगौरवभेदेन मुनीश्चापश्यदीश्वर ।
स्त्रीपुमानित्यनास्थैषा वृत्त हि महित सताम् ॥ १२ ॥
तद्दर्शनादभूच्छम्भोर्भूयान् दारार्थमादर ।
क्रियाणा खलु धर्म्याणा दापत्न्य मूलसाधनम् ॥ १३ ॥
धर्मेणापि पद शर्वे कारिते पार्वती प्रति ।
पूर्वापराधभीतस्य कामस्योच्छ्वसित मन ॥ १४ ॥
अथ ते मुनय सर्वे पूजयित्वा जगद्गुरुम् ।
इदमूचुरनूचाना प्रीतिकण्टकितत्वच ॥ १५ ॥

8 *b* F —उद्धृतया

9 *d* P-5 धातार इव, so I-5, Vā 1

10 *c* B-1 तपसा परिमु—

12 *b* Bharata in I-8 records—चार्वपरी—as a variant *c* I-8 —पुमानिति नास्थैषा, but even here the commentators read अनास्थैषा

13 *b* So F, G, Bh., P-5, Vā-1, H 1 भूया *d* So P-4, Vā 1, I 2, P-5, I-5, B 2 सत्पत्न्या मूलसाधनम्, Bh, B-1, F सत्पत्न्या मूलकारणम्, I 1, I-3, I-8 दारन्य मूलसाधनम् with Mallinātha सत्पत्न्यो मूलकारणम्, Bṛhaspati दारा न मूलकारणम्, Bharata and Gopāla दारन्य मूलसाधनम्

15 *a* G, Bh., B-2 मानयित्वा जग—, H 1, H 2 प्रणिपत्य ज—, B-1 मानयित्वा जगत्पतिम् *d* P-4—क्तित वच, noted by Gop in I-8

यद् ब्रह्म सम्यगाम्नात यदग्नौ विधिवद् धुतम् ।
यच्च तप्त तपस्तस्य विपक्व फलमद्य न ॥ १६ ॥
यदध्यक्षेण जगता वयमारोपितास्त्वया ।
मनोरथस्याप्यपथ मनोविषयमात्मन ॥ १७ ॥
यस्य चेतसि वर्तेथा स तावत् कृतिना वर ।
किं पुनर्ब्रह्मयोनेर्यस्तव चेतसि वर्तते ॥ १८ ॥
सत्यमर्काच्च सोमाच्च परमध्यास्महे पदम् ।
अद्य तूच्चैस्तर तस्मात् स्मरणानुग्रहात्तव ॥ १९ ॥
त्वत्सभावितमात्मान बहु मन्यामहे वयम् ।
प्राय प्रत्ययमाधत्ते स्वगुणेषूत्तमादर ॥ २० ॥
या न प्रीतिर्विरूपाक्ष त्वदनुध्यानसभवा ।
सा किमावेद्यते तुभ्यमन्तरात्मासि देहिनाम् ॥ २१ ॥
साक्षाद् दृष्टोऽसि न पुनर्विद्मस्त्वा वयमञ्जसा ।
प्रसीद कथयात्मान न धिया पथि वर्तसे ॥ २२ ॥
किं येन सृजसि व्यक्तमुत येन बिभर्षि तत् ।
अथ यस्तस्य सहर्ता भाग कतम एष ते ॥ २३ ॥

16 *b* So P 5 explained by Bhar in I 8, others विधिना

17 *c* Bh G, F —स्वाविषय obviously an explanation from comment

19 *b* I 8 H 1—पदमध्यास्महे वयम्, F नित्यमर्काच्च सोमाच्च पदमध्यास्महे वयम् *c* Vā 1 तूच्चैस्तरा, Bh —तर ताभ्या, H 1 तूच्चैस्तरामन्तस्मर—(with comment अन्त मध्ये) I 8 तूच्चतरैस्तस्मात् but in comment Mallinātha, Brhaspati, Bharata and Gopāla alike follow तूच्चैस्तरम्

21 *a* I 5, I 8—निर्विंशाग्राक्ष in Br, Bhar, Gop *c* P-4, P 5, *I 1, I 2, I 3, H 1* किमाख्यायते

22 *c* H 1, H-4 दर्शयात्मान

23 *c* I 5, H 1, H-4, B 1, G Bh अथ विश्वस्य स—, so I 8 with Bharata following योऽस्य वि—सहर्ता

अथवा सुमहत्येषा प्रार्थना देव तिष्ठतु ।
चिन्तितोस्मितिनाम्नावच्छाधि न करवाम किम् ॥ २४ ॥
अथ मौलिगतस्येन्दोर्विशदैर्दशनांशुभि ।
उपचिन्वन् प्रभा तन्वी प्रत्याह परमेश्वर ॥ २५ ॥
विदित वो यथा स्वार्था न मे काश्चित् प्रवृत्तय ।
ननु मूर्तिभिरष्टाभिरित्थभूतोऽस्मि सूचित ॥ २६ ॥
सोऽह तृष्णातुरैर्वृष्टि विद्युत्वानिव चातकै ।
अरिविप्रकृतैर्देवै प्रसूति प्रति याचित ॥ २७ ॥
अत आहर्तुमिच्छामि पार्वतीमात्मजन्मने ।
उत्पत्तये हविर्भोक्तुर्यजमान इवारणिम् ॥ २८ ॥
तामस्मदर्थे युष्माभिर्याचितव्यो हिमालय ।
विक्रियायै न कल्पन्ते सबन्धा सदनुष्ठिता ॥ २९ ॥
उन्नतेन स्थितिमता धुरमुद्वहता भुव ।
तेन योजितसबन्ध वित्त मामप्यवञ्चितम् ॥ ३० ॥
एव वाच्य स कन्यार्थमिति वो नोपदिश्यते ।
भवत्प्रणीतमाचारमामनन्ति हि साधव ॥ ३१ ॥
आर्याप्यरुन्धती तत्र व्यापार कर्तुमर्हति ।
प्रायेणैवविधे कार्ये पुरन्ध्रीणा प्रगल्भता ॥ ३२ ॥
त प्रयातौषधिप्रस्थ सिद्धये हिमवत्पुरम् ।
महाकोशीप्रपातेऽस्मिन् सगम पुनरेव न ॥ ३३ ॥

25 c H 1 विस्तारयन् प्रभा
26 a H-4 स्वार्थं न— c P-4 न तु नू—
28 c I-5, I-8 उत्पादाय but even here Mallinātha follows उत्पत्तये, F reads with उत्पादाय हविर्भोक्तुर्यज—
29 a H-4—मत्स्वार्थं
31 d F —मनन्तीह मानव-
33 c and d F महाकालीप्रपातेऽस्मिन् सगम पुनरस्तु न, Va-3 महाकार्णप्रपातेऽस्मिन् , I-8 महाकोशीप्रपात—with Mallinātha, Bṛhaspati and Bharata—कोशी—but Gopāla—काशी—

तस्मिन् सयमिनामाद्ये जाते परिणयोन्मुखे ।
जहु परिग्रहव्रीडा प्राजापत्यास्तपस्विन ॥ ३४ ॥
तत परममित्युक्त्वा प्रतस्थे मुनिमण्डलम् ।
भगवानपि सप्राप्त प्रथमोद्दिष्टमास्पदम् ॥ ३५ ॥
तेऽप्याकाशमसिश्यामम् उत्पत्य परमर्षय ।
आसेदुरोषधिप्रस्थ मनसा सह मानसा ॥ ३६ ॥
अलकामतिवाह्येव वसति वसुसपदाम् ।
स्वर्गाभिष्यन्दवमन कृत्वेवोपनिवेशितम् ॥ ३७ ॥

34 *b* Va 3 I 1—णयोत्सुके *c* Vā 1 जह्नु *d* So Vā 1 G, I 5 Bh others तपोधना

35 *a* I 1, I 3 तत प्रयाम इत्युक्त्वा, I 5 तत परममोमित्यु—clearly a combination of परममित्युक्त्वा and परममोमुक्त्वा the intended reading, H 1 तत प्रमाणमित्युक्त्वा, I 8 agrees with ours, but even here Mallinatha reads तत प्रयाम इ— c So I 8, others सप्राप्त *d*—ष्टमाश्रमम् Vā 1 P 3 P 4 I 1, I 2, I 3, H 1 which corrects आस्पद into आश्रमम्, I 8 reads आस्पदम् but even here Brhaspati and Bharata accept आश्रमम्, P 5—ष्टमासनम्

36 *a* So Vā 1, P 2, P 3, B 1, I 8 (where Mallinātha explains ते चाकाश—" महर्षयश्चापि," चकार समुच्चयार्थं), but Bharata (अपि पूर्वापेक्षया समुच्चये) and Gopāla (तेऽपि परमर्षयोऽपि) read तेऽपि, F G Bh ते चाकाश—, Vā 3, P 5 ते आकाश— *b* I 8 उपेत्य परमर्षय but strangely Mallinatha, Brhaspati, Bharata and Gopāla follow उत्पत्य, I 1, I 3 उद्यम्य प— *c* F आजग्मुरो— *d* So P-5 alone with comment मनसा निर्मिता मानसा सप्तर्षय मनसा सह मन इवाति-चातुर्योक्ति यदैव गमनाय मन धृत तदैव प्रापु , I 1, I 3, I 8 मनसा तुल्यरहस in Brhaspati, Bharata and Gopāla, even here Mallinātha समरहस , Vā-3 मनसा सहरहस but comments मनसा समरहस

37 *a* So Vā 1, F, P-4, P 2 P 3, I 1 B 1 —मतिवाह्यैव Bh P 5 (but comment—ह्यव), I 1, I 8 (where Mallinātha explains

गङ्गास्रोत परिक्षिप्त वप्रान्तर्ज्वलितौषधि ।
बृहन्मणिशिलासाल गुप्तावपि मनोहरम् ॥ ३८ ॥
जितसिंहभया नागा यत्राश्वा बिलयोनय ।
यक्षा किंपुरुषा पौरा योषितो वनदेवता ॥ ३९ ॥
शिखरासक्तमेघाना व्यज्यन्ते यत्र वेश्मनाम् ।
अनुगर्जितसंदिग्धा करणैर्मुरजस्वना ॥ ४० ॥

जनिवाह्येव), but Bharata and Gopāla जनिवाह्येव अनिक्रम्यैव, Vā-3—ह्येव c So Vā 1, P 5 (comment मारायय विवायैव रचितम्), P 2, F, Mallinātha in I 8 (=अभिष्यन्दाऽतिरेक जनिरिक्तजन इति यावत्) but Bṛhaspati, Bharata and Gopāla explain अभिष्यन्दि (वमन त्यक्त्वार वा कृत्वा, स्वर्गस्य अभिष्यन्दि-वमन शाखानगरमिव कृत्वा, स्वांशुम् स्यन्दिनु शीत यस्य स तया अथवा स्थानात् स्थानान्तरगर्पणमभिष्यन्दिवमनशब्देनोच्यते), cp also comment on 47 d So Bh, F P-5 supported by Rv XV, 29d H 1 कृत्वा इव निव—, others—व विनि—

38 a and b F—परि त्यवप्रान्त—, Vā 1, P 2, P 3, I-5, I 8 गङ्गाश्रात — c So P 5, G, Bh, others शिलासार d So F, P-5, G, S, T and I 8 (Mallinātha गुप्तावपि सवरणेऽपि, Bharata परचम्रावार दुर्रचना गुप्ति तस्या recording स्वर्गादपि as a variant), Vā 1, I 1, I-3, I 8 स्वर्गादपि मनोहरम्, P-3 स्वर्गादपि मनोरमम्

39 a I 8 वीतसिंहभया—, but the four commentators explain जितसिंह—, Mallinātha recording वीतवीतभया नागा (वीत वीतान् पादाङ्कुशमंस्या भय येषा त) as a variant b Mark Mallinātha on बिल citing a quotation where बिल does not occur, bila = Uccaiḥśravas ? Cp however

वामकांस्य विवरात् कृष्णस्य परमात्मन ।
गण स्वयनुरगाणामाविर्भूतो मनोहर ॥
Brahmavaivarta I, 5, 49

40 b वीज्यन्ते I 2, वेश्मसु P 2 c Vā-1, P 3, I 1, I 2 मन्द्रगर्जित—, Bh, F, P 2, P-4, P-5, I 8 अनुगर्जित according to Mallinātha but अन्तर्जित according to Bṛhaspati, Bharata and

यत्र कल्पद्रुमैरेव विलोलविटपांशुकै ।
गृहयन्त्रपताकाश्रीरपौरादरनिर्मिता ॥ ४१ ॥
यत्र स्फटिकहर्म्येषु नक्त सोपानपङ्क्तिषु ।
ज्योतिषां प्रतिबिम्बानि प्राप्नुवन्त्युपहारताम् ॥ ४२ ॥
यत्रौषधिप्रकाशेन नक्त दर्शितसंचरा ।
अनभिज्ञास्तमिस्राणां दुर्दिनेष्वभिसारिका ॥ ४३ ॥
यौवनान्त वयो यस्मिन्नातङ्क कुसुमायुध ।
रति स्वेदसमुत्थान निद्रा संज्ञाविपर्यय ॥ ४४ ॥

Gopāla d—मुरज—F, I 8, Vā 3, P-2, I 1, I 3, I 5, —मरुज—Va 1, I 2,—मुरुज—P 3, P 5

41 c—पताकश्री—F, गृहच्छत्रपताकाश्री—I 8 followed by Brhaspatı, Bharata and Gopāla

42 a I 8—हर्म्याणा but all the commentators explain—हर्म्येषु, but Bharata rerords it b So Va 1, P 3, P 4, I 2, I 5, I 8 with Mallınātha, Brhaspatı, Bharata and Gopāla none recording any variant, I 1, I 3 Va 3 सोपानभूमिषु (but comment—आपानभूमिषु), Va 1 records, on margin नक्तमापानभूमिषु as a variant which is followed by P 5, F, Bh, P 2, S, T, G B 2 (curiously Mallınātha in them explains आपानभूमिषु आपानपङ्क्तिषु?) d I 1, I 3—उपकारताम्

44 b F, Bh नान्तक कुसुमायुधात् followed by G, S, T, P 5 आतङ्क कुसुमायुध (comment यत्र सायकक्षेपा मदन एवातङ्क न तु व्याध्यादि—, may be न+आतङ्क no fear of death from over indulgence) cp नैषा शिश्न प्र दहति जातवेदा AV IV, 34 2, Vā 1 H-4 अन्तर कुसुमायुध (see Mallınātha), I 8 नानङ्ग कुसुमायुध followed by Bṛhaspatı, Bharata and Gopāla Cp Md II, 4b

c and d cp Rv VIII 51, I 1, Vā 1, H 4, B 1, B 2 रतिखेदसमुत्थान्ता, F, Bh रतिखेदसमुत्था recording रतिभेदसमु— as a variant meaning 'sleep caused by a variety of (sexual) enjoyment', I 5 रति खेदसमुत्थान accepted by I 8

भ्रूभेदिभिः सकम्पोष्ठैर्ललिताङ्गुलितर्जनैः ।
यत्र कोपैः कृताः स्त्रीणामाप्रसादार्थिनः प्रियाः ॥ ४५ ॥
सतानकतरुच्छायासुप्तविद्याधराध्वगम् ।
यस्य चोपवनं बाह्यं सुगन्धिर्गन्धमादनः ॥ ४६ ॥
तत् कान्तमृषयो दिव्याः प्रेक्ष्य हैमवतं पुरम् ।
स्वर्गाभिसंधिसुकृतं वञ्चनामिव मेनिरे ॥ ४७ ॥
ते सद्मनि गिरेर्वेगादुन्मुखद्वाःस्थवीक्षिताः ।
अवतेरुर्जटाभारैर्लिखितानलनिश्चलैः ॥ ४८ ॥

and followed by Bṛhaspati, Bharata and Gopala explaining आयासवारणं रतिरेव नान्यत् किमपि The sense is the gods get perspiration only in *rati*, otherwise they never have it *d* F records सुप्ति सन्ना—in footnotes

45 *a* Vā-1 भ्रूभङ्गिभि (perhaps from comment भ्रूभेदिभि भ्रूभङ्गवद्भि) *d* Vā 3 प्रसादप्रार्थिन प्रिया, P-5 अप्रसादार्थिन प्रिया Note सकम्पोष्ठै in all the MSS for which cp I, 45

46 Śloka omitted by I 2, I-8 *d* So F, P-4, P-5, G, S, T —मादनम्, B 1, Vā 1, P 2, P-3, I 1, I-3, I-5 सुगन्धिरा—, Bh., Vā-3 गन्धवद् गन्धमादनम् with comment गन्धवद् गन्धाढ्य गन्धमादन नाम गिरिर्यस्य पुरस्य बहिर्भव बाह्यमुपवनम् । गन्धवद् गन्धमादनमित्यागन्तुक पाठ । प्राचीनन्तु सुगन्धिर्गन्धमादन इति पुल्लिङ्गान्त

47 *a* So Vā-1, B 1, H-4, I-5, अथ त मुनयो दिव्या Bh., F, G, S, T, Vā-3, I 2, I-3, I-8, rest as ours, P-5 अथ त मुनय सर्वे, P-4 ततस्त मुनय सर्वे, Va-3 ततस्त मुनयो दिव्या (but in comment अथ दिविभवा दिव्या मुनय) *c* So Vā-1, F, Bh, G, S, T, Vā-3, I 2, I-3, I-8, I 1, I-3, P-5, H-4 स्वर्गाभिष्यन्दसुकृत but in comment स्वर्गमभिसंधायार्जितस्य सुकृतम् उपवञ्चनामिव मनिरे which implies स्वर्गाभिसंधिसुकृत, P-4, I-5 स्वर्गाभिस्यन्दि सुकृत, noted by I-8 and followed by Br, Bhar —स्यन्दि = स्वर्गप्रसवि

48 *b* F—मुखद्वास्थवी—noting—मुखद्वारस्थवीक्षिता *d* H-4—नलसन्निभै

गगनादवतीर्णा सा यथावृद्धपुर सरा ।
तोयान्तर्भास्करालीव रेजे मुनिपरपरा ।। ४९ ।।
तानर्घ्यानर्घ्यमादाय दूरात् प्रत्युद्ययौ गिरि ।
नमयन् सारगुरुभि पादन्यासैर्वसुधराम् ।। ५० ।।
धातुताम्राधर प्राशुर्देवदारुबृहद्भुज ।
प्रकृत्यैव शिलोरस्क सुव्यक्तो हिमवानिति ।। ५१ ।।
विधिप्रयुक्तसत्कारै स्वय मार्गस्य देशक ।
स तैरात्रमयामास शुद्धान्त शुद्धवर्त्मभि ।। ५२ ।।
तत्र वेत्रासनासीनान् नीचासनपरिग्रह ।
इत्युवाचेश्वरान् वाच प्राञ्जलि पृथिवीधर ।। ५३ ।।
अपमेघोदय वर्षमदृष्टकुसुम फलम् ।
अतर्कितोपपन्न वो दर्शन प्रतिभाति मे ।। ५४ ।।
मूढ बुधमिवात्मान हैमीभूतमिवायसम् ।
भूमेर्दिवमिवारूढ मन्ये भवदनुग्रहात् ।। ५५ ।।

49 Vā-1 reverses the order of 49 50, rest as ours
50 *a* Va-1, P-4, I 1, I 3, I 5, I 8 in Bṛhaspati अर्घमा—, F, Bh., P 5, I 2, G, S, T I 8 in Mallinātha, Bharata and Gopāla अर्घ्यं— *b* P-4, P 5 नग for गिरि
51 *d* P-5 हिमवानिव, I 5, I 8 हिमवान् गिरि
52 *a* B 2—त्नमस्कारै *b* P 5 दैशिक (=उपदेशी), I 1, I 3, I 5, I 8, Bh दर्शक *c* Va 3 स तदात्रमयामास (but comment तैर्मुनिभि), F, P 5 स तैरात्रामया—(but comment आत्रमयामास निनाय), cp 79 *d* So P 5, others शुद्धकर्मभि
53 *b* So Vā-1, P 2, P 3, P-4, I 2, B 1, B 2, कृत्तासनपरि—Vā 3, P 5, F, I 1, I 3, I 5, I 8, H-4, Bh, G, S, T *c* Vā-1 प्रत्युवाचे—, H-4 प्रत्युवाच मुनीन् सर्वान्, I 1 इत्युवाच ऋषीन् सर्वान्, I 5 इत्युवाच मुनीन् सम्यक् *d* Bh., F भूधरेश्वर.
55 *a* So Va-1, I 8 (with four commentators), P-4, I 1, I 2, I 3, I 5, B 1, B 2, note Mallinātha बुधम् in I 8, but बुद्धम्

अद्य प्रभृति भूतानामधिगम्योऽस्मि शुद्धये ।
यदध्यासितमर्हद्भिस्तद्धि तीर्थं प्रचक्षते ॥ ५६ ॥
अवैमि पूतमात्मानं द्वयेनैव द्विजोत्तमाः ।
मूर्ध्नि गङ्गाप्रपातेन धौतपादाम्भसा च वः ॥ ५७ ॥
जङ्गमं प्रैष्यभावेन स्थावरं चरणाङ्कितम् ।
विभक्तानुग्रहं मन्ये द्विरूपमपि मे वपुः ॥ ५८ ॥
भवत्सम्भावनोत्थाय परितोषाय मूर्छते ।
अभिव्याप्तदिगन्तानि नाङ्गानि प्रभवन्ति मे ॥ ५९ ॥
न केवलं दरीसंस्थं भास्वतां दर्शनेन वः ।
अन्तर्गतमपास्तं मे रजसोऽपि परं तमः ॥ ६० ॥
कर्तव्यं वो न पश्यामि स्याच्चेत् किं नोपदिश्यते ।
मन्ये मत्पावनायैव प्रस्थानं भवतामिह ॥ ६१ ॥

in G, S, T, Bh. *b* P-3, I-3 हैमीभूत—and so is Gopāla in I-8. *d* P-5—भवदनुग्रहम्

56. *b* P-2, I-5, Bh. अपि—, note अथ प्रभृत्यहमिवास्मि यादोरसै-रितालेव: Br. I, 16, —स्मि सिद्धये I-2, P-5 *d* I-5 तीर्थं प्रचक्ष्यते

57. *c* P-5—प्रवाहेन. *d* धूतपादा—I-2

58. *a* So F., I-8 with four commentators, Vā-1 प्रैष्यभावेन, Bh. प्रैष्यभावे वः, H-4 प्रेष्यत्वे वः, P-5 प्रैष्यत्वे वः. *b* I-8 notes —द्विरूपं: followed by Gop *c* and *d*. So Vā-1, P-3, P-4, I-1, I-8 in Bṛhaspati, Bharata and Gopāla, P-5—ग्रह तद्धि द्वैरूप्यमिति मे वपुः I-5 विभक्तानुग्रहं मन्ये द्वैरूप्यमपि मे वपुः, G, S., T. विभक्तानुग्रहं मन्ये द्विरूपमपि , so Mallinātha in I-8

59. *c* So Vā-3, P-4, B-1, Vā-3 अभिव्याप्त—(but comment: अपि व्याप्त—); P-5, I-1, I-5, I-8, F, Bh., G, S., T अपि व्याप्त—, P-2 अपि व्याप्त—with अभिव्या—on top of line. After this Vā-3 reads कर्तव्यं वा न पश्यामि. (61)

60. *c* Vā-3—अन्तर्गतमपि ध्वस्तं रज—.

61. *b* F.—किं नोपपद्यते. *c* Vā-1, B-2, H-4 मन्ये मत्पा—. *d* Vā-3 —भवतामितः; so P-3, P-5

तथापि तावत् कस्मिंश्चिदाज्ञा मे दातुमर्हथ ।
विनियोगप्रसादा हि किंकराः प्रभविष्णुषु ॥ ६२ ॥
एते वयममी दाराः कन्येयं कुलजीवितम् ।
ब्रूत येनार्थिनो यूयमनास्था बाह्यवस्तुषु ॥ ६३ ॥
इत्युक्तवांस्तमेवार्थं दरीमुखविसर्पिणा ।
द्विरिव प्रतिशब्देन व्याजहार हिमाचलः ॥ ६४ ॥
अथाङ्गिरसमग्रण्यमुदाहरणवस्तुषु ।
ऋषयः प्रेरयामासुः प्रत्युवाच स भूधरम् ॥ ६५ ॥
उपपन्नमिदं सर्वमतः परमपि त्वयि ।
मनसः शिखराणां च सदृशी ते समुन्नतिः ॥ ६६ ॥
स्थाने त्वां स्थावरात्मानं विष्णुमाहुस्तथा हि ते ।
चराचराणां भूतानां कुक्षिराधारतां गतः ॥ ६७ ॥
गामधास्यत् कथं नागो मृणालमृदुभिः फणैः ।
आरसातलमूलात् त्वमवालम्बिष्यथा न चेत् ॥ ६८ ॥
अच्छिन्नामलसंतानाः समुद्रोर्म्यनिवारिताः ।
पुनन्ति लोकान् पुण्यत्वात् कीर्तयः सरितश्च ते ॥ ६९ ॥

63 *b* I-5, I 8 ब्रूत भूयात, followed by Br, Bhar, Gop *c* So I-8 noting येनार्थिना यूय, others यनात्र व कार्य—

64 F with others ऊचिवान्, P-4 इत्युदारितवार्थं *b* गुहामुख— Bh., G, S T *c* P-5 द्विरिव *d* Va 3 and Bh with others हिमालय

65 *c* F, Bh ऋषयस्तावदासामासु, mark F's preference for तावदामासु

66 B-1 इतः परमपि—

67 *a* I-5 स्थावराणां तु

68 *a* F आधास्यत् *b* Vā-1, H 3, B 1, B-2, I 8—मृदूनै. *c* P 2, P 3—मूलात्त्व त्वमा—, I 8, Vā-3—मू॰ त्वमवा—, so F, Va-1—लात्त्वमवालम्बि—

69 Vā-1 reads this śloka after 71 *a* H-4 अच्छिन्नमूलसन्ताना with comment न छिन्नं छेदं प्राप्तं मूलस्य सन्तानं विस्तारं यासां

यथैव श्लाघ्यते गङ्गा पादेन परमेष्ठिन ।
प्रभवेन द्वितीयेन तथैवोच्छिरसा त्वया ॥ ७० ॥
तिर्यगूर्ध्वमधस्ताच्च व्यापको महिमा हरे ।
त्रिविक्रमोद्यतस्यासीत् स तु स्वाभाविकस्तव ॥ ७१ ॥
यज्ञभागभुजां मध्ये पदमाक्रम्य तस्थुषा ।
उच्चैर्हिरण्मय शृङ्ग सुमेरोर्वितथीकृतम् ॥ ७२ ॥
काठिन्य स्थावरे काये भवता सर्वमर्पितम् ।
इद तु ते भक्तिनम्रमहैदारावन वपु ॥ ७३ ॥
तदागमनकार्यं न शृणु कार्यं तवैव तत् ।
श्रेयसामुपदेशात्तु वयमप्यशभागिन ॥ ७४ ॥

ता   *b* So F, Bh., Vā-3 (—र्मिनि— परामलादल:प्रवेशाच्च), S, T, G, but Vā-I, P-4, I 1, I 2, I-3, H-3, P-5, I-5, I-8, B-1, B 2—र्मिनिवा—; but Kālidāsa describes fame as crossing oceans in Rv VI, 77 —आम्भोनिधीनुदधीन् विलोर्णं भुजामाना वनति प्रतिष्ठम् etc, and we should adopt—र्मिनि— here accordingly, cp XV, 8 where also Vā-2 reads—निर्वि-वारितक्रम, while other MSS have—ध्वनि—   *c* Vā-I लाक

70   *c* So Vā I, H-3, B-1, H-4, P-2, P-3, P-4, P-5, I 2, I-3, I-5, I-8, Bh. प्रभवेन, G, S, T प्रनवेण, so Bharata in I-8.

71   *d* P-3, I-1 स च स्वाभा—, H-3, H-4 स तु स्वाभाविको हरे:

72.   *a* So F, others with Bh. पदमातस्थुषा त्वया   *d* Vā-3—विफलीकृतम् but in comm.—वितथी—

73   *c* and *d* So F Bh इद तु ते भक्तिनम्र सतामाराधन वपु, Vā-I—नम्र महदा—, P-5 इद तु ते भक्तिनम्रमुदाराधन वपु, B-1 इद ते भक्तिनम्रस्य सतामागधन वपु (=P-2 except in—माराधक—), I-I, H-3, I-8 इद ते भक्तिनम्रस्य महोदारस्य वपु followed by Brhaspati, Bharata and Gopāla, G, S, T इद तु ते भक्तिनम्र सतामाराधन वपु

74.   *a* So F., Vā-1, I-8 यशा—   *b* F तवैव च   *c* So F, others —शाच्च   *d* So Vā-1, P-5, F, P 2, Bh, I-5, I-8—मनन—.

अणिमादिगुणोपेतमस्पृष्टपुरुषान्तरम् ।
शब्दमीश्वर इत्युच्चैः सार्धचन्द्र बिभर्ति य ॥ ७५ ॥
कल्पितान्योन्यसामर्थ्यै पृथिव्यादिभिरात्मभि ।
यस्येद ध्रियते विश्व धुर्यैर्यानमिवाध्वनि ॥ ७६ ॥
योगिनो य विचिन्वन्ति क्षेत्राभ्यन्तरवर्तिनम् ।
अनावृत्तिभय यस्य पदमाहुर्मनीषिण ॥ ७७ ॥
स ते दुहितर साक्षात् साक्षी विश्वस्य कर्मण ।
वृणुते वरद शभुरस्मत्सक्रामितै पदै ॥ ७८ ॥
तमर्थमिव भारत्या सुतया योक्तुमर्हसि ।
अशोच्या हि पितु कन्या सद्भर्त्रे प्रतिपादिता ॥ ७९ ॥

75 *a*—गुणस्थान—I 5, I 8, with गुणोपेत on margin which is the reading followed by Mallinatha and Bharata, Brhaspati prefers—गुणैर्व्याप्त—, P 4, I 2, H 4—गुणोत्थान—, I 3 अणिमादिगुणैस्वयंमस्पष्टपुरु— *c* So Va 1, F, I 5 शब्दमीश्वरमित्यु—which is accepted by I 8 in Bharata, Brhaspati and Gopāla, Bharata recording अत्युच्चै as a variant

76 *a* G, S, T (with कलितान्योन्य—explained by Mallinātha as कलित धृतिसग्रहादिस्वस्वगुणसपादितम् अन्योन्यसामर्थ्यं यै) *b* I 1, I 2—रात्मनि *c* So F, I 8 Bh, Vā 1 येनेद, P 2, I 1, I-3 येनेद धार्यते व्यक्त, P 5 येनेद तन्यते व्यक्त, H-4 येनेद धार्यते विश्व, I 2 यस्येद धार्यते विश्व

77 *a* Vā 1 निचि, for which cp निचेता (=observer) RV I, 184, 2,

78 *b* F, Bh कर्मणाम् *d* So Vā 1, F, T, G, S, Bh, cp 52 स तैरात्मयामास, Va 3 सक्रमितै (comment अस्मासु निवेशितै), I 1, H 3 (comment अस्माभि सक्रमितानि कथितानि तै), H-4, I 8 in Mallinātha, Brhaspati and Bharata (but Gopāla सक्रामितै)

79 *d* Vā 1 सद्भर्तुं, Bh, G सद्भर्तुं—

यावन्त्येतानि भूतानि स्थावराणि चराणि च ।
मातरं कल्पयन्त्वेनामीशो हि जगत पिता ॥ ८० ॥
प्रणम्य शितिकण्ठाय विबुधास्तदनन्तरम् ।
चरणौ रञ्जयन्त्वस्याश्चूडामणिमरीचिभि ॥ ८१ ॥
उमा वधूर्भवान् दाता याचितार इमे वयम् ।
वर शम्भुरल ह्येष त्वत्कुलाभ्युदय विधि ॥ ८२ ॥
अस्तोतु स्तूयमानस्य वन्द्यस्यानन्यवन्दिन ।
सुतासम्बन्धविधिना भव विश्वगुरोर्गुर ॥ ८३ ॥
एववादिनि देवर्षौ पार्श्वे पितुरधोमुखी ।
लीलाकमलपत्राणि गणयामास पार्वती ॥ ८४ ॥
शैल सपूर्णकामोऽपि मेनामुखमुदैक्षत ।
प्रायेण गृहिणीनेत्रा कन्यार्थेषु कुटुम्बिन ॥ ८५ ॥
मेने मेनापि तत्सर्वं पत्यु कार्यं समीप्सितम् ।
भवन्त्यव्यभिचारिण्यो भर्तुरिष्टे पतिव्रता ॥ ८६ ॥
इदमत्रोत्तर न्याय्यमिति बुद्ध्या विमृश्य स ।
आददे वचसामन्ते मङ्गलालङ्कृता सुताम् ॥ ८७ ॥

80 *a* P-5 यावन्मयानि, F records यावद्द्वयानि, यानि द्वयानि *b* F records चराणि स्थावराणि च *d* P 2 corrects जगत into जगता
81 *c* Bh अस्या चूडा—
82 *d* So F , others—एष त्वत्कुल—
85 *a* I-8 शैलस्तु पूर्णकामोऽपि in Brhaspati, Bharata and Gopala *b* F , Va-3, P-5, I-3, H 3, H-4—मुखमवैक्षत *c* I-8 गृहिणीतन्त्रा , I 1 गृहिणीमुख्या *d* So F , G , S , T , Bh with Mal and Br in I 8 , others कन्यार्थे हि—
86 Sloka omitted by F , P-5, I-5 *a* मेनापि मेने तत्सर्वं Va-3, B-1, B 2 मने मेनापि तत्सानु *b* Va-3 कार्यं समीक्षितम्, P 3 समीहितम् G , Bh.—र्यमभीप्सितम् *c* So I-5 , I 1, I 3 न भव-न्त्यभि— *d* B 1 भवन्त्यव्यभिचारिण्योऽभर्तृष्वेव पतिव्रता
87 Omitted by H 3 *a* I 1 इदमेवोत्तर न्याय्य—, B 1 इदमवोत्तर *b* Va 3 विचार्य, P-4, P-5, I 1 विचिन्त्य

एहि सर्वात्मना वत्से भिक्षा त्व परिकल्पिता ।
अर्थिनो मुनय प्राप्त गृहमेधिफल मया ॥ ८८ ॥
एतावदुक्त्वा तनया मुनीनाह महीधर ।
इय नमति व सर्वास्त्रिलोचनवधूरिति ॥ ८९ ॥
ईप्सितार्थक्रियोदार तेऽभिनन्द्य गिरेर्वच ।
आशीर्भिरेधयामासु पुर पाकाभिरम्बिकाम् ॥ ९० ॥
ता प्रणामादरस्रस्तजाम्बूनदवतसकाम् ।
अङ्कमारोपयामास लज्जमानामरुन्धती ॥ ९१ ॥
तन्मातर चाश्रुमुखी दुहितृस्नेहविक्लवाम् ।
वरस्यानन्यपूर्वस्य विशोकामकरोद् गुणै ॥ ९२ ॥
वैवाहिकी तिथि पृष्टास्तत्क्षण हरबन्धुना ।
ते त्र्यहादूर्ध्वमाख्याय चेरुश्चीरपरिग्रहा ॥ ९३ ॥
ते हिमाचलमामन्त्र्य पुन प्रेक्ष्य च शूलिनम् ।
सिद्ध चास्मै निवेद्यार्थ तद्विसृष्टा खमुद्ययु ॥ ९४ ॥

88 *a* Bh , F एहि विश्वात्मने, Va 3 (comment) , I 1, I 3 शर्वात्मने, so G , I 2, P 2, I 5 सर्वार्पणे, H 3, H 4, B 1, B 2 सर्वात्मने , I 8 सर्वात्मना in Brhaspati Bharata and Gopāla explaining सर्वेषामात्मस्वरूपेण शिवेन recording विश्वात्मने, सर्वात्मने as variants , Vā 1 शर्वार्पणे, cp 29 and 78 *b* Bh , G भिक्षासि

89 *b* Bh मृषीनाह महीधर , स भूधर P 5 *d* I 8—वधूरियम्

90 *c* H 3—भिर्वर्धयामासु

91 *a* P 2—दरश्वस्त— *b* P-4—तसिकाम्, so I 8 in Mallinātha and Gopāla clear, in Bharata and Brhaspati doubtful, note Mallinatha वतसकाम् in G , T , S

92 *b* Vā-1 दहितु स्नेह—, I 5 दुहितु स्नेहव्याकुलाम्, H 3—नृस्नेहविह्वलाम्, I 8 दुहितृस्नेहव्याकुलाम् *c* H-4 वरस्य नान्यपूर्व—

93 *a* Vā 1, I 3 पृष्टा *d* So I 5, I 8, H 1, G , Bh , I 1 with others चेलुश्चीरप—

94 *a* I 5, Vā 3, P 4, P 5, I 1, I 2, I 3, Bh हिमालयमा— *b* B 1 पुनर्दृष्ट्वा, Bh , G पुन प्राप्य *c* F , Bh सिद्ध तस्मै, I 8 records प्रिय चास्मै as variant

पशुपतिरपि तान्यहानि कृच्छ्राद्
अगमयदद्रिसुतासमागमोत्कः ।
कमपरमवशं न विप्रकुर्युर्
विभुमपि तं यदमी स्पृशन्ति भावाः ॥ ९५ ॥

इति श्रीकुमारसम्भवे महाकाव्ये कविकालिदासकृतौ गौरीयाचनं नाम षष्ठः सर्गः ॥
शुभं भवतु ॥

95 *a* P-3 कृत्स्नाद् *b* P-4 अगणयद्, H-4—समागमेप्सु

Colophon varies Va-3 इति श्रीकुमारसम्भवे काव्ये कालिदासकृतौ षष्ठः सर्गः, P-3 इति श्रीकुमारसम्भवे महाकाव्ये कालिदासकृतौ उमाप्रदानो नाम षष्ठमः सर्गः, so I 2, I 3, I-5 (omitting कालिदासकृतौ), H-3 इति श्रीकुमारसम्भवे महाकाव्ये कालिदासकृतौ गौरीयाचनो नाम षष्ठः सर्गः, so H-4, B 1 उमावरदानो नाम—, I 1—उमाप्रदानो , P-5 इति श्रीकुमारसम्भवे महाकाव्ये सटीके षष्ठः सर्गः, F इति श्रीकालिदासस्य कृतौ कुमारसम्भवे महाकाव्ये षष्ठः सर्गः, G, Bh. उमाप्रदानो =S

॥ सप्तमः सर्गः ॥

अथौषधीनामधिपस्य वृद्धौ
तिथौ च जामित्रगुणान्वितायाम् ।
समेतबन्धुर्हिमवान् सुताया
विवाहदीक्षाविधिमन्वतिष्ठत् ॥ १ ॥
वैवाहिकैः कौतुकसंविधानैर्
गृहे गृहे व्यग्रपुरन्ध्रिवर्गम् ।
आसीत्पुरं सानुमतोऽनुरागाद्
अन्तःपुरं चैककुलोपमेयम् ॥ २ ॥
सन्तानकाकीर्णचतुष्पथं तच्
चीनांशुकैः कल्पितकेतुमालम् ।
भासा ज्वलत्काञ्चनतोरणानां
स्थानान्तरं स्वर्ग इवावभासे ॥ ३ ॥
एकैव सत्यामपि पुत्रपङ्क्तौ
चिरस्य दृष्टेव मृतोत्थितेव ।
उपोढपाणिग्रहणेति पित्रोर्
उमा विशेषोच्छ्वसितं बभूव ॥ ४ ॥

1 *b* I 8 यामित्र—

2 *a* I 5, I 8 कौतुकसंनिधानैः according to Bharata and Gopāla, Mallinatha संविधाभिः (?), Bṛhaspati संविधानैः, cp संनिहितेऽपि 13 *b* P 5 दिने दिने *c* P 4 सानुमतोऽनुरोधात्

3 *a* Bh., F P 4, P 5, I 5, G, S T, Va 3—कीर्णमहापथ—, P 3—चतु पथ—, I 8 text चतुष्पथ—but all the commentators महापथ *c* So Va 1 and I 8 with all commentators, but G S, T (with Bh, F, P 5) भासोज्ज्वलन्त्—with Mallinātha explaining उज्ज्वलन्त् in these *d* Va 1 स्वर्गमिवा—

4 *a* So F alone, others एकैव *b* I 8, I 3 P 4 चिराय, I 1, I 2 चिरेण, Bṛhaspati, Bharata and Gopāla—दृष्टेरमृतोत्थितेव in

अह्वाय्यावङ्कमुदीरिताशी
सा मण्डनान्मण्डनमन्वभुङ्क्त ।
सवन्वभिन्नोऽपि गिरे कुलस्य
स्नेहस्तदेकायतन जगाम ॥ ५ ॥
मैत्रे मूहूर्ते शशलाञ्छनेन
योग गतासूत्तरफल्गुनीषु ।
तस्या शरीरे प्रतिकर्म चक्रुर्
बन्धुस्त्रियो या पतिपुत्रवत्य ॥ ६ ॥
सा गौरसिद्धार्थनिवेशवद्भिर्
दूर्वाप्रवालै प्रतिभिन्नरागम् ।
निर्नाभिकौशेयमुपात्तवाणम्
अभ्यङ्गनेपथ्यमलचकार ॥ ७ ॥
बभौ च सपर्कमुपेत्य वाला
विवाहदीक्षाविधिसायकेन ।

I 8 *c* So F उपात्तपाणिग्रहणेव in Va 1, I-5, Vā-3, I 1, I 3 आसन्नपाणिग्रहणेव, आसन्नपाणिग्रहणानि Bh *d* F, I 8 (text alone)—च्छसिना—, P-3—पोत्स्व—

5 *b* P 5 अन्वयुङ्क्त alone, others अन्वभुङ्क्त *c* Bh., S —न्यि—, cp Rv III, 24, H-4 गिरेष्कुलस्य *d*—तन बभूव Va-1

6 *a* H-3, H-4—शशलाञ्छनोत्य (comment —लाञ्छनस्य चन्द्रस्यात्य उदया यस्मिन्) *b* So F, P-5, I 1, I 2, I-3, I 8, Va-1, H 3, B 1—फा—

7 *b* Bh, G प्रतिभिन्नशोभम् *c* So Vā 1, I 1, I 2, I-3, I-8, G, S, T, Bh, Va-3 उन्नाभि (comment उत्क्रान्तनाभि), so F, H-3 निर्धौतकौ—, so H-4, P-5 निर्भिन्नकौशय—(comment नाभि-कौशेय जघनाम्बर यत्र नदादि (?) तदपास्यते घटिकानाशे), mark confusion of नाभि (in comment) and निर्भिन्न (of the text), cp उन्नाभ in Rv XVIII, 20, Va-3—यमुनोद्वाणम्

करेण भानोर्बहुलावसाने
सधुक्ष्यमाणेव शशाङ्कलेखा ॥ ८ ॥
ता रोध्रकल्केन हृताङ्गतैलाम्
आश्यानकालेयकृताङ्गरागाम् ।
वासो वसानामभिषेकयोग्यम्
नार्यश्चतुष्काभिमुखीमनैषु ॥ ९ ॥
विन्यस्तवैडूर्यशिलातलेऽस्मिन्
आविद्धमुक्ताफलभक्तिचित्रे ।
आवर्जिताष्टापदकुम्भतोयैः
सतूर्यमेना स्नपयाबभूवु ॥ १० ॥
सा मङ्गलस्नानविशुद्धगात्री
गृहीतपत्युद्गमनीयवस्त्रा ।
निवृत्तपर्जन्यजलाभिषेका
प्रफुल्लकाशा वसुधेव रेजे ॥ ११ ॥

८ *b* So F, H 3, Bh, Vā 1, Va 3, P 5, I 3, I 8 नवेन दीक्षा— (I 8 शाय—), cp 24*d* *d* Va 3, P 5, I 3, I 5—क्षमा—, F सघुक्षमाणेव शशाकरेखा, Bh —धुक्ष्यमाणेव शशाङ्करेखा

9 *a* I 5, Vā 3, Bh, I 1, I 3, I 8 लोध्र (—कल्केन कृताङ्गतैलाम्), P 4—न हृताङ्ग— *b* P 5—कालीयरसाङ्गरागाम्, I 8—कालीयकृताङ्गरागाम् *d* P-4—मुखी निपेदु, I 5, I 8, Bh —भिमुख व्यनैषु, so I 3

10 *a* I 5, I 8 विन्यस्तवैडूर्यशिले च तस्मिन्, Bh.—वैडूर्यशिलातलेऽस्मिन् *b* P 5 (विन्यस्तवैडूर्यशिल्पे च तस्मि-) नाविद्धमुक्ता , I 1, I 3, H-4, Bh आबद्धमुक्ता , H 4 आविद्धमुक्ता—, I 8 आरब्धमुक्ता—not followed in comments which have आबद्ध (Mallinātha), आयुक्त—(= बद्ध Bṛhaspati), आरब्ध—(—ग्रथित Bharata) and आवद्ध (Gopāla) *c* तोया P 5

11 *b* Vā 1, I 8 (Bṛhaspati, Bharata and Gopāla)—तत्र—, H-4, P 2 गृहीतशुद्धाद्गमनीयवस्त्रा, H 3 गृहीतशुभ्रोद्गमनीयवस्त्रा, G, Bh. गृहीनपत्युद्गमनीयवस्त्रा, गृहीतवत्युद्गमनीयवस्त्रम् I 1, I 3, F

तस्मात् प्रदेशाच्च वितानवन्त
युक्त मणिस्तम्भचतुष्टयेन ।
पतिव्रताभि परिगृह्य निन्ये
क्लृप्तासन कौतुकवेदिमध्यम् ॥ १२ ॥
ता प्राङ्मुखी तत्र निवेश्य तन्वीं
क्षण व्यलम्बन्त पुरो निषण्णा ।
भूतार्थशोभाह्रियमाणनेत्रा
प्रसाधने सन्निहितेऽपि नार्य ॥ १३ ॥
धूपोष्मणा त्याजितमार्द्रभाव
केशान्तमन्त कुसुम तदीयम् ।
पर्याक्षिपत् काचिदुदारबन्ध
दूर्वावता पाण्डुमधूकदाम्ना ॥ १४ ॥
प्रमक्तशुक्लागुरु चकुरस्या
गोरोचनापत्रविभङ्गमङ्गम् ।
सा चक्रवाकाङ्कितसैकतायास्
त्रिस्रोतस कान्तिमतीत्य तस्थौ ॥ १५ ॥

c So F, Vā-1, I-8 with four commentators निर्वृत्त—Va 3, I 1, I-3, G, S, T, Bh.

12 a तत प्रदशाच्च P-4, P-5 c So all the MSS except Va 1 with प्रतिगृह्य d H-3, H-4 क्लिप्ता (comment क्लिप्त रचित)

13. b Va-1, I-5 विलम्बत—, H 3—यन्त so H-4 c I-8 भूतार्थ शोभाक्रियमाणनेत्रा in Brhaspati, भूतार्थशोभाह्रिय—in Bharata भूतार्थशोभाक्रियमाणनेत्रा in Gopāla but भूतार्थशोभाह्रियमाणनेत्रा in Mallinatha

14 a P-4, P-5 धूपन मत्याजित— c F पर्यक्षिपत् majority (with Bh.) पर्या—, cp note on स्ववाहनेना—38

15 a F विन्यस्तकाल—, so I 1, I 3, H 3 प्रमक्तकाल , H-4 प्रामक्तकाल—, I 8 प्रयुक्तकालागुरु चकुरस्या गोरोच in text

लग्नद्विरेफं परिभूय पद्मं
समेघलेखं शशिनश्च बिम्बम् ।
तदाननश्रीरलकैः प्रसिद्धैश्
चिच्छेद सादृश्यकथाप्रसङ्गम् ॥ १६ ॥

कर्णार्पितो रोध्रकषायरूक्षे
गोरोचनाभेदनितान्तगौरे ।
तस्याः कपोले परभागलाभाद्
बबन्ध चक्षूंषि यवप्ररोहः ॥ १७ ॥

रेखाविभक्तः प्रविभक्तगात्र्याः
किंचिन्मधूच्छिष्टविमृष्टरागः ।
कामप्यभिख्यां स्फुरितैरपुष्यद्
आसन्नलावण्यफलोऽधरोष्ठः ॥ १८ ॥

but in Mallinatha विन्यस्तशुक्लागुरु—, Bṛhaspati प्रयुक्तशुक्लागुरु , Bharata प्रयुक्तशुक्लागुरु , and Gopāla प्रयुक्तशुक्लागुरु—a typical illustration of the divergence between text and commentary, I 2 आसक्तशुक्लागुरु चकार अङ्ग गोरोचनापत्रविभङ्गमस्याः, I 1, I 3, Bh विन्यस्तशुक्लागुरु , P 5 सरोचनापत्र—, गोरोचनापत्रविभक्तमङ्गम् I 1, I 3, I 8, B 1, G, Bh विभङ्गमस्याः

16 *a So I 1, I 3, I 5 F, Bh, I 8 (with four commentators)*, for which cp III, 30, others लीन— *b* F, G —मेघरेखं

17 *a* I 1, I 3, I 5 I 8, G, F, Bh लोध्र—(but mark रेखा in F) *b* I 1, I 3 H 3 गोरोचनान्यास—, P-4, I 5 गोरोचनोद्भेदनि—, F, G, Bh गोरोचनाक्षेप—, I 8 गोरोचनापत्र—in Mallinātha, गोरोचनाभेद in Bṛhaspati, गोरोचनाभगनितान्तगौरे in Bharata (भग मण्ड, who records गोरोचनाभेद also), गोरोचनाभेद in Gopāla

18 *a* Vā I लेखाविभक्तश्च विभक्त—, G, F, Bh रेखाविभक्तः सुविभक्तगात्र्याः, I 8 लेखाविभक्तश्च विभक्तगात्र्याः (as in Vā I) in text, but रेखाविभक्तश्च विभक्त—in Mallinātha, लेखाविभक्तश्च पविभक्तगात्र्याः in Bṛhaspati (who records लेखाविभक्तश्च

पत्युः शिरश्चन्द्रकलामनेन
स्पृशेति सख्या परिहासपूर्वम् ।
सा रञ्जयित्वा चरणौ कृताशीर्
माल्येन तां निर्वचनं जघान ॥ १९ ॥
तस्याः सुजातोत्पलपत्रकान्ते
प्रसाधिकाभिर्नयने समीक्ष्य ।
न चक्षुषोः कान्तिविशेषबुद्ध्या
कालाञ्जनं मङ्गलमित्युपात्तम् ॥ २० ॥
सा सम्भवद्भिः कुसुमैर्लतेव
ज्योतिर्भिरुद्यद्भिरिव त्रियामा ।
सरिद्विहङ्गैरिव लीयमानैर्
आमुच्यमानाभरणा चकाशे ॥ २१ ॥
आत्मानमालोक्य च शोभमानम्
आदर्शबिम्बे स्तिमितायताक्षी ।

विनिक्तगान्धा as a variant), लेखाविनक्तश्च विभक्त—in Bharata and Gopāla *b* So Vā-1, I-8 in Bṛhaspati, Bharata and Gopāla, F, I 1, I 3, Bh.—विमृष्टरा followed by Mallinatha in I-8, Vā-3 मधून्मृष्टविसृष्ट— *d* H-3 —धरोष्ट—, I-8 फलावराष्ठ.

20 *b* F, P 2, I 1, I 2, I-3, Bh. निरीक्ष्य *c* I-8 चक्षुष कान्ति— followed by Bharata alone

21 *c* B-1 नीयमानै. *d* I-5, I-8—नीयमानैः—रारभ्यमानाभरणा चकाशे followed by Mallinātha as नायमानैराश्रयद्भि, आमुच्य मानाभरणाङ्गेषु प्रतिमुच्यमानाभरणा चकाशे, by Bṛhaspati नायमानैरानक्तैः, आरभ्यमानाभरणा, by Bharata नीयमानैः माच्छद्भि आराध्यमानाभरणा, and by Gopala नीयमानैः मश्लिष्टैः आरोप्यमाणाभरणा चकाश, Va-1 चकासे, H-3 —आबध्यमानाभरणैश्चकाशे, H-4 आबध्यमानाभरणा चकासे

हरोपयाने त्वरिता बभूव
स्त्रीणा प्रियालोकफलो हि वेष ॥ २२ ॥
अथाङ्गुलीभ्या हरितालमार्द्रं
मङ्गल्यमादाय मन शिला च ।
कर्णावसक्तामलदन्तपत्र
माता तदीय मुखमुन्नमय्य ॥ २३ ॥
उमास्तनोद्भेदमनुप्रवृद्धो
मनोरथो य प्रथम बभूव ।
तमेव मेना दुहितु कथचिद्
विवाहदीक्षातिलक चकार ॥ २४ ॥
बबन्ध चास्राकुलदृष्टिरस्या
स्थानान्तरे कल्पितसंनिवेशम् ।
धात्र्यङ्गुलीभि प्रतिसार्यमाणम्
ऊर्णामय कौतुकहस्तसूत्रम् ॥ २५ ॥

22 *b* I 1 I 3, I 8 आदर्शबिम्बस्तिमिता—, but commentators आदर्शबिम्बे स्ति— *c* P 5, I 2—पयानत्वरिता— *d* P 4 —फलो हृ वप

23 *a* So Va-1, I 8, P 3, I 2, I 3, H 3,—लिम्यां Vā 3, F, Bh, P 2, P-4, P-5, I 1, I 5 *b* G, Bh मागल्य— *d* H 3 मेना तदीय—, I 2—मुखमुन्ममज्ज (उन्ममार्जं ?), I 8 मुखमुन्ननाम in Brhaspati Bharata and Gopāla, Mallinātha adopting मुखमुन्नमय्य which is also found in F

24 *b* P 2, H 3, H-4, B 1 प्रथमो— c I 8 records तेनैव मेना as a variant followed by Br, who says तमेवेति पाठोऽसगत

25 *a* So F, Bh, Va 1 with majority, I 8 धात्र्यङ्गुलीभि परिमार्यमाण in text, but प्रतिसार्यमाण in Mallinātha and Bharata, प्रतिमार्यमान in Brhaspati and Gopāla *d* P 2—मय कङ्कण हस्तसूत्रम but on top margin—कौतुक—, P 5—मय कौतुकसूत्र हस्तम् but comment कौतुकहस्तसूत्रम्

क्षीरोदवेलेव सफेनपुञ्जा
पर्याप्तचन्द्रेव शरत् त्रियामा ।
नव नवक्षौमनिवासिनी सा
भूयो बभौ दर्पणमाददाना ॥ २६ ॥
तामर्चिताभ्य कुलदेवताभ्य
कुलप्रतिष्ठा प्रणमय्य माता ।
अकारयत् कारयितव्यदक्षा
क्रमेण पादग्रहण सतीनाम् ॥ २७ ॥
अखण्डित प्रेम लभस्व पत्युर्
इत्युच्यते ताभिरुमा स्म नम्रा ।
तया तु तस्यार्धशरीरलाभात्
पश्चात्कृता बन्धुजनाशिषोऽपि ॥ २८ ॥
इच्छाविभूत्योरनुरूपमद्रिस्
तस्या कृती कृत्यमशेषयित्वा ।
सभ्य समाया सुहृदास्थिताया
तस्थौ वृषाङ्कागमनप्रतीक्ष ॥ २९ ॥

26 c I-8 नव नव क्षौम—in Brhaspati नव नव बभौ, Bharata नव नवमदृष्टपूर्वमिव भूयाऽधिक च यथा स्यात्, Gopāla नव नव यथा स्यादेव क्षौम दुकूल निवसितु शील यस्या सा, but Mallinātha नव नवक्षौमनिवासिनी सा d P-5—माददाना

27 d P-3 corrects सतीनाम् into सतीनाम्

28 b I 2 ताभिरसौ स्म नम्रा c G., Bh—शरीरभाजा d I-8 तया तु तस्यार्धशरीरलाभादत्र कृता—with Mallinatha अर्धशरीर-भाजा पश्चात्कृता अवरीकृता, Brhaspati अर्धशरीरलाभाद्दूरी-कृता—, Bharata अर्धशरीरलाभात् जयकृता पश्चात्कृता जिता इत्यर्थ, Gopala अर्धशरीरलाभात् अवकृता

29. a F—रूपमद्र- d So F, V-3, P-5, H-4, I-8 in Mallinātha, Brhaspati, Bharata and Gopāla (who prefers—कागमन प्रतीक्ष्य but explains—गमनप्रतीक्ष also), Vā-1, P-3, P-4, B-1, I 1, I-3—गमन प्रतीक्ष्य

तावद्भवस्यापि कुबेरशैले
तत्पूर्वपाणिग्रहणानुरूपम् ।
प्रसाधनं मातृभिरादृताभिर्
न्यस्तं पुरस्तात् पुरशासनस्य ॥ ३० ॥

तद्गौरवान्मङ्गलमण्डनश्रीः
सा पस्पृशे केवलमीश्वरेण ।
स एव वेषः परिणेतुरिष्टं
भावान्तरं तस्य विभोः प्रपेदे ॥ ३१ ॥

बभूव भस्मैव सिताङ्गरागः
कपालमेवामलशेखरश्रीः ।
उपान्तभागेषु च रोचनाङ्को
गजाजिनस्यैव दुकूलभावः ॥ ३२ ॥

शङ्खान्तरद्योति विलोचनं यद्
अन्तर्निविष्टामलपिङ्गतारम् ।
सांनिध्यपक्षे हरितालमय्यास्
तदेव जातं तिलकक्रियायाः ॥ ३३ ॥

यथाप्रदेशं भुजगेश्वराणां
करिष्यतामाभरणान्तरत्वम् ।
शरीरमात्रं विकृतिं प्रपेदे
तथैव तस्थुः फणरत्नशोभाः ॥ ३४ ॥

30 G, Bh भवस्यापि, so I 8 in the four commentaries, P 5 कुबीरशैल d Va 1 स्मर—

31 c H 3, H 4, I 8—णेतुरिष्टो in Bṛhaspati Bharata and Gopāla, Mallinātha—णेतुरिष्ट— d F रूपान्तरं तस्य—

32 a I 5 शिताङ्ग— d F गजाजिनं चैव—

33 a H 3, H 4 नेत्रान्तरद्योति, P 5 शखान्तर द्योति—(शखान्तरं द्योति ? cp Mallinātha) accepted by Bharata in I 8 b G तदन्त— c B 1 सांनिध्ययोगे—, H 4 हरताल— d So I 8, with Mallinātha, Bṛhaspati, Bharata and Gopāla all explaining तिलकक्रियायाः, P 4 तिलक क्रि—

दिवापि निष्ठ्यूतमरीचिभासा
बाल्यादनाविष्कृतलाञ्छनेन ।
चन्द्रेण नित्यं प्रतिभिन्नमौलेश्
चूडामणेः किं ग्रहणं हरस्य ॥ ३५ ॥
इत्यद्भुतैकप्रभवः प्रभावात्
प्रसिद्धनेपथ्यविधेर्विधाता ।
आत्मानमासन्नगणोपनीते
खड्गे निषक्तप्रतिमं ददर्श ॥ ३६ ॥
स गोपतिं नन्दिभुजावलम्बी
शार्दूलचर्मान्तरितोरुपृष्ठम् ।
तद्भक्तिसंक्षिप्तबृहत्प्रमाणम्
आरुह्य कैलासमिव प्रतस्थे ॥ ३७ ॥
तं मातरो देवमनुव्रजन्त्यः
स्ववाहनक्षोभचलावतंसाः ।
मुखैः प्रभामण्डलरेणुगौरैः
पद्माकरं चक्रुरिवान्तरिक्षम् ॥ ३८ ॥

35 *a* F—निष्ठ्यूतमयूखभासा—, I-5—निष्ठ्यूतमनोज्ञभासा *b* P 2, P 3, B-1—विष्कृत—, P-5—अनाविष्कृतलक्षणेन *c* I-5 नित्य प्रतिबद्ध—

36 *a* and *b* I 1, I-3—प्रभव प्रभावा (त्) प्रसिद्धनेप—, H-3, P-5—नेपथ्यविधिर्वि—, I-8 उदारनेपथ्यविध—in Bharata and Gopala, Bh. प्रसिद्धनेपथ्य— *d* Vā 3, P-5, G निविक्तप्र—, I-8 in Gopāla नियुक्तप्रतिम (=संक्रान्तप्रतिच्छायम्)

37 *b* P-4—चर्मापिहितोरुपृष्ठम् *d* So majority, Vā 1, I 1, H-4—कैलास—

38 *b* H-3, H-4 सवाहनक्षोभ—, I 2 स्ववाहनाक्षोभ—, cp पर्यभिनत् and पर्यभिन्नत् in 14 for redundant आ *c* So Vā 1, P-5, F, G, S, P 2 corrects—रश्मिगौरं into—रेणुगौरं, I-8 मुखैस्त्व-तुण्डलरश्मिगौरं in Bṛhaspati, but in Bharata प्रभामण्डलरश्मिगौरं which is also the reading of *Gopāla* *d* So Vā-1,

तासां च पश्चात् कनकप्रभाणां
काली कपालाभरणा चकाशे ।
बलाकिनी नीलपयोदराजिर्
दूरं पुरः क्षिप्तशतह्रदेव ॥ ३९ ॥

ततो गणैः शूलभृतः पुरोगैर्
उदीरितो मङ्गलतूर्यघोषः ।
विमानशृङ्गाण्यवगाहमानः
शशंस सेवावसरं सुरेभ्यः ॥ ४० ॥

उपाददे तस्य सहस्ररश्मिस्
त्वष्ट्रा नवं निर्मितमातपत्रम् ।
स तद्दुकूलादविदूरमौलिर्
बभौ वहन् गाङ्गमिव प्रवाहम् ॥ ४१ ॥

मूर्ते च गङ्गायमुने तदानीं
सचामरे देवमसेविषाताम् ।
समुद्रगारूपविपर्ययेऽपि
सहंसपाते इव लक्ष्यमाणे ॥ ४२ ॥

I 2, I 5, I 8, पद्माकरीचक्रु I 8 in Bharata, Gopāla, Bh, P 5 and majority, F पद्माकर चक्रिरि—

39 *b* Vā 1, H 3, H 4, B 1 चकासे *c* I 8—राजी in Bharata and Gopāla, Mallinātha—राजि, F पयोदपंक्ति *d* Vā 3 दूरं परिक्षिप्तशतह्रदेव, I 8 दूरं पुरःक्षिप्ततडिल्लतेव in Bṛhaspati, Bharata and Gopāla, while Mallinātha adheres to—शतह्रदेव

40 *c* I 5, I 8 सुमहच्छृङ्गाण्य—in Bṛhaspati and Gopāla, while Mallinatha and Bharata read विमानशृङ्गाणि—

41 *a* H 3, H 4 समाददे— *b* वन नि P 4 *c* P 5—लादविभिन्नमौ— *d* So Va-1, P 3, P 4, P 5, I 2, I 1, I 3, H-4, H 3, B 1, F Bh बभौ पतद्गङ्ग इवोत्तमाङ्गे, so G, S, T (so P 2 with —गाङ्ग—) and I 8 with Mallinātha, Bṛhaspati, Bharata and Gopala

42 *a* H 3, H-4 पूत च (with comment)

तमन्वगच्छत् प्रथमो विधाता
श्रीवत्सलक्ष्मा पुरुषश्च साक्षात् ।
जयेति वाचा महिमानमस्य
संवर्धयन्तौ हविषेव वह्निम् ॥ ४३ ॥

एकैव मूर्तिर्बिभिदे त्रिधासौ
सामान्यमेषा प्रथमावरत्वम् ।
विष्णोर्हरस्तस्य हरि कदाचिद्
वेधास्तयोस्तावपि धातुराद्यौ ॥ ४४ ॥

त लोकपाला पुरुहूतमुख्या
श्रीलक्षणोत्सर्गविनीतवेषा ।
दृष्टिप्रदाने कृतनन्दिसज्ञास्
तद्दर्शिना प्राञ्जलय प्रणेमु ॥ ४५ ॥

कम्पेन मूर्ध्न शतपत्रयोनि
वाचा हरि वृत्रहण स्मितेन ।
आलोकमात्रेण सुरानशेषान्
सभावयामास यथाप्रधानम् ॥ ४६ ॥

तस्मै जयाशी ससृजे पुरस्तात्
सप्तर्षिभिस्तान् स्मितपूर्वमाह ।
विवाहयज्ञे विततेऽत्र यूयम्
अध्वर्यव पूर्ववृता मयेति ॥ ४७ ॥

विश्वावसुप्राग्रहरै प्रवीणै
सगीयमाननिपुरावदान ।

43. *a* F, Va 3, G, S, Bh तमभ्यग—, I-5 प्रथम वि— *d* P-4, P-5 समेत्रयन्तो
44 *a* P-4, P-5, F, G, S, T, Bh —धा सा *d* H 3, H-4, F, P-5 —रीड्यौ.
45 *b* H-3, H-4 श्रीलाञ्छना—, P-4 श्रीलक्षणात्सर्गवि—
47 *a* P-4 जयानि. *b* Va 1—महर्षिभिस्तान्— *d* Va 3 पूर्ववृता—

अध्वानमध्वान्तविकारलङ्घ्यस्
ततार ताराधिपखण्डधारी ॥ ४८ ॥
खे खेलगामी तमुवाह वाहः
सशब्दचामीकरकिंकिणीकः ।
तटाभिघातादिव लग्नपङ्के
धुन्वन् मुहुः प्रोतघने विषाणे ॥ ४९ ॥
स प्रापदप्राप्तपराभियोगं
नगेन्द्रगुप्तं नगरं मुहूर्तात् ।
पुरोविलग्नैर्हरदृष्टिपातैः
सुवर्णसूत्रैरिव कृष्यमाणम् ॥ ५० ॥
तस्योपकण्ठे घननीलकण्ठः
कुतूहलादुन्मुखपौरदृष्टः ।
स्वबाणचिह्नादवतीर्य मार्गाद्
आसन्नभूपृष्ठमियाय देवः ॥ ५१ ॥
तमृद्धिमद्बन्धुजनाधिरूढैर्
वृन्दैर्गजानां गिरिचक्रवर्ती ।

48 *a* F प्रायसरं प्र—, H 3 प्राग्रहरं प्र— *b* F —नत्रिपुरापदानं, P 3, Vā 1—मानस्त्रिपुरावदानं (—वदाह ?), H 3 सगीयमानत्रिपुरावदाहः (comment त्रिपुराणामवदाहः भस्मकरं) *d* P 4 —धिपखण्डधारी, I 8 recording तारापतिखण्ड—as a variant

49 *b* P 4, H 4—किंकणीकः *c* I 5 तटप्रघातादिव, H 3 H 4 तटानिघाता—(comment अविघात ताडनं)

50 *c* P 5 पुरो विविग्नैर्हर—, Bṛhaspati in I 8 पुरा विलग्ने हरदृष्टिपात्र (=ललाट) *d* P 2, P 3 P 4, P 5, F, I 5, G, S, T, Bh कृष्यमाण

51 *c* I 8 स्ववाहचिह्नादव—in Bṛhaspati (स्ववाहनं वृषः तेन चिह्नात्—), Bharata (स्ववाहचिह्नात् मार्गात्, कस्मिंश्चित् कल्पे हरस्य मेघो वाहनमासीत् अतएव मेघचिह्नमाकाशं, केचित्तु स्ववाहो वृषः स एव चिह्नं यस्य तदाकाशमित्याहुः तदसंगतम्) and Gopāla, but in Mallinātha स्वबाणचिह्नात् *d* P 4—भूपृष्टमि—

प्रत्युज्जगामागमनप्रतीतः
प्रफुल्लवृक्षैः कटकैरिव स्वैः ॥ ५२ ॥
वर्गावुभौ देवमहीधराणां
द्वारे पुरस्योद्घटितापिधाने ।
समीयतुर्दूरविसर्पिघोषौ
भिन्नैकसेतू पयसामिवौघौ ॥ ५३ ॥
ह्रीमानभूद् भूमिधरो हरेण
त्रैलोक्यवन्द्येन कृतप्रणामः ।
पूर्वं महिम्ना स हि तस्य दूरम्
आवर्जितं नात्मशिरो विवेद ॥ ५४ ॥
स प्रीतियोगाद् विकसन्मुखश्रीर्
जामातुरग्रेसरतामुपेत्य ।
प्रावेशयन् मन्दिरमृद्धमेनम्
आगुल्फकीर्णापणमार्गपुष्पम् ॥ ५५ ॥
तस्मिन् मुहूर्ते पुरसुन्दरीणाम्
ईशानसंदर्शनलालसानाम् ।

52. *c* गमनप्रतीश I-5, I-8 in Bṛhaspati, Bharata and Gopāla, but Mallinātha—प्रतीत (=हृष्ट), cp तस्थौ वृषाङ्कागमनप्रतीक्ष 29

53 *b* H-4—नामिधाने *d* Vā-1, I-5, I-8 मिवानौ, Bharata records जलौघौ as a variant

55 *a* H-3, H-4 न प्रीति— *c* I-5, I-8 प्रावेशयन्मन्दिरमभ्यमेनम् in Bharata and Gopāla, Mallinātha and Bṛhaspati not explaining ऋद्धम् or मध्यम् *d* F आगुल्म—, I-2 माङ्गल्यकीर्णापणमार्ग पुष्पम्, P-5 आगुल्फकीर्णाम्बरमार्गपुष्पम् (but comment कीर्णापण-मार्ग—), I 1 आगुल्फकीर्णान्तरपुष्पवर्षम्, I-5 आगुल्फपुष्पप्रकरावकीर्णम्, I-8 आगुल्फकीर्णान्तरपुष्पमार्गम्, not followed by any of the commentators who have Mallinātha आगुल्फकीर्णापण-पुष्पमार्गम्, Bṛhaspati आगुल्फमारोपितपुष्पमार्गम् which is adopted by Bharata and Gopāla

प्रासादमालासु बभूवुरित्थ
त्यक्तान्यकार्याणि विचेष्टितानि ॥ ५६ ॥
आलोकमार्ग सहसा व्रजन्त्या
कयाचिदुद्वेष्टनवान्तमाल्य ।
बद्धु न सभावित एव तावत्
करेण रुद्धोऽपि हि केशपाश ॥ ५७ ॥
प्रसाधिकालम्बितमग्रपादम्
आक्षिप्य काचिद् द्रवरागमेव ।
उत्सृष्टलीलागतिरागवाक्षाद्
अलक्तकाङ्का पदवी ततान ॥ ५८ ॥

56 *a* I 5 अस्मिन् *d* I 1, B 1, I 5, I 8 मुक्ताय—in text but त्यक्तान्यकार्याणि in the four commentators *d* I 2 विचेष्टनानि

57 *a* I-5 त्वरया व्रजन्त्या *b* I 1, I 3—उद्वेष्ठभवान्त—, I 8 उद्वेष्ट नवान्तमाल्य in Brhaspati, Bharata and in the explanation offered by Gopāla while his reading is उद्वेष्टितवान्तमाल्य Mallinātha उद्वेष्टनवीतमाल्य (=उद्गीर्णमाल्य) *c* G बन्धु which is followed by Gopāla in I 8 P 4 वघ्रेण स— *d* G रुद्धोऽपि च, so Mallinātha in I 8, I 5, I 8 रुद्धोऽपि न केशपाश in Bharata (बद्धु न सभावित एव न पारित एव करेणापि न रुद्धो न धृत केवल विस्रस्तपतितोऽभूदित्यर्थ) Gopāla agrees with Mallinātha He adds केचित् पठन्ति—'करेण रुद्धोऽपि हि केशपाश बद्धु न सभावित एव तावत्' तदयुक्तम्, cp Rv VII, 6

58 *b* Vā 3 आकृष्य काचि—(from "आक्षिप्य=आकृष्य" Mallinātha, Bharata, Gopāla) After this I 3 reads

स्तन धयन्त तनय विहाय कान्त कुचापीडनलोलहस्तम् ।
तथैव कार्पासकमुद्वहन्ती ययौ तयान्या रमया गवाक्षे ॥

P-3 modifies it as

स्तन धयन्त तनय विहाय विलोकनाय त्वरित व्रजन्ती ।
सप्रस्नुताभ्या (—प्रस्नुता) पदवी सिषेच काचित् स्तनाभ्या
पयसागवाक्षात् ॥

विलोचनं दक्षिणमञ्जनेन
सम्भाव्य तद्वञ्चितवामनेत्रा ।
तथैव वातायनसन्निकर्षं
ययौ शलाकामपरा वहन्ती ॥ ५९ ॥
जालान्तरप्रेषितदृष्टिरन्या
प्रस्थानभिन्नां न बबन्ध नीवीम् ।
नाभिप्रविष्टाभरणप्रभेण
हस्तेन तस्थाववलम्ब्य वासः ॥ ६० ॥
अर्धाचिता सत्वरमुत्थितायाः
पदे पदे दुर्निमिते गलन्ती ।
कस्याश्चिदासीद् रसना तदानीम्
अङ्गुष्ठमूलार्पितसूत्रशेषा ॥ ६१ ॥
तासां मुखैरासवगन्धगर्भैर्
व्याप्तान्तराः सान्द्रकुतूहलानाम् ।
विलोलनेत्रभ्रमरैर्गवाक्षाः
सहस्रपत्राभरणा इवासन् ॥ ६२ ॥

I 1 reads

प्रस्थापयन्ती पदवीं स्तनाभ्यां मिमेव काचित् पवनावभासान् ।

59 b I 1—वामनेत्रम्, cp Rv VII, 8

60 Cp. Rv VII, 9

61 a P-4 अर्वाञ्चिता— b So I 2, P-3, I-5 दुर्निमिता, P-5 दुर्निमितु (comment निधान निर्मलेन्, may be—दुर्निमित? adverbial use), F, Vā-1 दुर्निमिते, I-8 दुर्निमिते (=सम्भ्रमा दुर्न्यस्ते) in Mallinātha, दुर्निर्मिता (=एकत्रीकृता), दुर्निमिता? √mī 'fix') in Bṛhaspati and Bharata (दुर्निर्मिता व बन्धनरहिता) while Gopāla seems to follow दुर्निमिता, दुर्निमित correct from √mī 'fix'='ill fixed' c Vā-3, P-3, P-4, P-5, I 1, I-8 रशना, cp Rv VII, 10

62 a P-4—गन्धिगर्भै d So all the MSS except F which reads —पत्रावरणा—, cp Rv VII, 11, XI, 93d

तावत् पताकाकुलमिन्दुमौलिर्
उत्तोरणं राजपथं प्रपेदे ।
प्रासादशृङ्गाणि दिवापि कुर्वन्
ज्योत्स्नाभिषेकद्विगुणच्छवीनि ॥ ६३ ॥
तमेकदृश्यं नयनैः पिबन्त्यो
नार्यो न जग्मुर्विषयान्तराणि ।
तथा हि शेषेन्द्रियवृत्तिरासां
सर्वात्मना चक्षुरिव प्रविष्टा ॥ ६४ ॥
स्थाने तपो दुश्चरमेतदर्थम्
अपर्णया कोमलयाभितप्तम् ।
या दास्यमप्यस्य लभेत नारी
सा स्यात् कृतार्था किमुताङ्कशय्याम् ॥ ६५ ॥

63 P 3, P 5 reverse order of 63 64 *c* P 5 विमानशृङ्गाणि *d* I 2 योत्स्ना—, B 1 ज्योत्स्नाभिषङ्गाद्द्वि—, H 4—भिषेकाद्द्वि—, Bh, G —भिषेकद्विगुणद्युतीनि, P 3—द्विगुणत्मवीनि—, cp Rv VII, 4

64 *a* F ता शकर दृष्टिभिरापिबन्त्य, noted by Mallinatha as a variant *c* P-4, P 5 तदाहि, B 1, Vā 3 तथाहि सर्वेन्द्रियवृत्ति— *d* Brhaspati records विनोपघातेन खिलीबभूव as a variant explaining "उपघातेन आकस्मिकशब्दपातेन विना अ येषां चक्षुषोऽन्यषा-मिन्द्रियाणां वृत्ति खिलीभूतेति' सिल्मप्रहतो वध इति भूरि, Bharata आमा शेषेन्द्रियवृत्ति उपघातेन विष्टम्भेन रागादिविघ्नेन विना खिलीबभूव विफलीभूता, and so is Gopāla Cp Rv VII, 12

65 *a* Va-3 दुष्कर— *b* Bh पेलवयापि तप्तम्, पेलवयाभितप्तम् F. I 8 but commentators—यापि तप्तम् Gopāla reading पेलवया (=कोमलया), Vā-3, P-4 पेशलया पि—, cp V, 21 तथाभितप्त where MSS misread—पि नप्त—, P 2, I 2 read this śloka after न नूनमारूढरुषा (67)

परस्परेण स्पृहणीयशोभं
न चेदिदं द्वन्द्वमयोजयिष्यत् ।
अस्मिन् द्वये रूपविधानयत्नः
पत्युः प्रजानां विफलोऽभविष्यत् ॥ ६६ ॥
न नूनमारूढरुषा शरीरम्
अनेन दग्धं कुसुमायुधस्य ।
व्रीडादमुं देवमुदीक्ष्य मन्ये
संन्यस्तदेहः स्वयमेव कामः ॥ ६७ ॥
अनेन संबन्धमवाप्य दिष्ट्या
मनोरथप्रार्थितमीश्वरेण ।
मूर्धानमालि क्षितिधारणोच्चम्
उच्चैस्तरं वक्ष्यति शैलराजः ॥ ६८ ॥
इत्योषधिप्रस्थविलासिनीनां
शृण्वन् कथाः श्रोत्रसुखास्त्रिनेत्रः ।

66 *a* P-5—स्पृहणीयरूप *d* So F, I-5, I 8 with the four *commentators*, *others* वितथा—*for which cp* Rv VII, 14

67 *c* I-5 व्रीडावशादेनमुदीक्ष्य मन्ये, noted on margin by I-8 and recorded by Bharata as a variant H 3, H-4 reverse the order of 66-67

68 *a* F, G —स्वमुनन्य—, P-1 दृष्ट्या, so I 8 in text but दिष्ट्या in Bharata (=भाग्येन) and Gopāla (=पुण्येन), Bṛhaspati दृष्ट्या (दिष्ट्या ?) हर्षेण भाग्येन वा *c* मालि क्षितिपालनोच्च Vā 1, I 8 मूर्धानमास्य महीधराणाम्, followed by Bṛhaspati, Bharata and Gopala, Mallinātha explaining our reading even in I-8 *d* So F, G, S, Bh, so Mallinātha expressly in I 8, उच्चैस्तरा justified by Bṛhaspati, Bharata and Gopāla

केयूरचूर्णीकृतलाजमुष्टि
हिमालयस्यालयमाससाद ॥ ६९ ॥
ततोऽवतीर्याच्युतदत्तहस्त
शरद्घनाद् दीधितिमानिवोक्ष्ण ।
क्रान्तानि पूर्वं कमलासनेन
कक्षान्तराण्यद्रिपतेर्विवेश ॥ ७० ॥
तमन्वगिन्द्रप्रमुखाश्च देवा
सप्तर्षिपूर्वा परमर्षयश्च ।
गणाश्च गिर्यालयमभ्यगच्छन्
प्रशस्यमारम्भमिवोत्तमार्था ॥ ७१ ॥
तत्रेश्वरो विष्टरभाग् यथावत्
सरत्नमर्घ्यं मधुमच्च गव्यम् ।

69 *a* Vā-1, P 2, P-4 इत्योपधि— *c* So F, G, S, T, केयूरचूर्णीकृतलाजमुष्टि Vā 1, I 5 केयूरचूर्णं कृतलाजवृष्टि, I 1 केयूरकर्णंकृतलाजमुष्टि, I 8 कर्पूरचूर्णीकृतलाजवृष्टि, but Mallinatha कर्पूरचूर्णीकृतलाजमुष्टि, Brhaspati कर्पूरचूर्णिकृतलाजवर्षं (=कर्पूरचूर्णीभिकृतमभिनीतमर्यात् पौरनारीभिर्लाजाना वर्षं यत्र), Bharata कर्पूरचूर्णीकृतलाजवृष्टि (recording लाजवर्षम् also) and Gopāla कर्पूरचूर्णीकृतलाजमुष्टि recording कर्पूरचूर्णीकृतराजमार्गम् as a variant MSS differ in their order of ślokas as I 2 न नूनमारूढरुषा, अनेन सबन्धमवाप्य, परस्परेण स्पृहणीयशोभ So is Vā 3, P 3 परस्परेण—न नूनमारूढरुषा—इत्योपधिप्रस्थ—अनेन सबन्ध—, P 5 follows our order except that it puts 63 (तावत्पताका—) after इत्योपधि— Cp Rv VII, 16

70 *a* I 2, P 2, F, S, Bh तत्रावतीर्य— *d* F, S, G, P 3, P 5, Bh कक्ष्यान्त—, cp Rv VII, 17

71 *a* H 3 सर्वे महेन्द्रप्रमुखाश्च देवा, I 8 तमन्वयीन्द्रप्र—*but the four* commentators follow our reading *c* I 8, Bh अन्वगच्छन् *d* Vā 3, Bh प्रशस्तमारम्भ—, I 5 यश ममारम्भमिवोत्तमार्था, so I 8, followed only by Gopāla

नवे दुकूले च नगोपनीते
प्रत्यग्रहीत् सर्वममन्त्रवर्जम् ॥ ७२ ॥
दुकूलवासा स वधूसमीप
निन्ये विनीतैरवरोधरक्षै ।
वेलासकाश स्फुटफेनराजिर्
नवैरुदन्वानिव चन्द्रपादै ॥ ७३ ॥
तया प्रवृद्धाननचन्द्रकान्त्या
प्रफुल्लचक्षु कुमुद कुमार्या ।
प्रसन्नचेत सलिल शिवोऽभूत्
समृज्यमान शरदेव लोक ॥ ७४ ॥

72 *b* P 3—मर्त्रं, I-8—मध्यं मधुपर्कहव्यम् in Bharata (=मधुपर्करूप हव्य देवमङ्गम्) and Gopala, while Br reads मधुपर्कमिश्रम् which is the reading of Rv VII, 18 *c* नगोपनीत in Bh, F, G, S, T, and Mallinatha in I-8, where Brhaspati follows नगापनीते recording नगोपनीत as a variant, followed by Bharata and Gopāla *d* H 3—सर्वममन्त्रवाह्यम् (comment न मन्त्रैवाह्यम), G—सर्वमतत्रवर्जम्, I-8—सर्वममन्त्रवन्ध्यम्, followed by Brhaspati (=समन्त्रक), Bharata (न मन्त्रण वन्ध्य रहित) and Gopāla, while Mallinātha goes with our text Cp Rv VII, 18

73 *a* F दुकूलवान् मास्य वधूसमीप *b* F, G, S, T—वदक्षै, cp F on III, 32, cp Rv VII, 19, VI, 20, 45 and VI, 45, B-1, I-5—धमुख्यै, so I-8, followed by Brhaspati, Bharata and Gopala, while Mallinātha adopts—जवरोवदक्षै. *c* P 2, I 1, G वेलासमीप *d* Bh. चन्द्रपाद

74 *a* So F, G, S, T, I 2, I-5, I-8, Vā-1, H-3, H-4, B-1 विवृद्धा— *d* P 2 on margin मसृज्यमान obviously as comment I-8 शरदेव सिन्धु, followed by Brhaspati and recorded by Bharata, who prefers शरदेव लोक which alone is acceptable to Mallinātha Gopala reads सपुज्यमान शरदेव सिन्धु but adds शरदेव लोक इति च पाठ

तयो. समापत्तिपु कातराणि
किंचिद्व्यवस्थापितसहृतानि ।
ह्रीयन्त्रणामानशिरे मनोज्ञाम्
अन्योन्यलोलानि विलोचनानि ।। ७५ ।।

तस्या कर शैलगुरूपनीत
जग्राह ताम्राङ्गुलिमष्टमूर्ति ।
उमातनमा गूढतनो स्मरस्य
तच्छङ्किन पूर्वमिव प्ररोहम् ।। ७६ ।।

रोमोद्गम प्रादुरभूदुमाया
स्विन्नाङ्गुलि पुगवकेतुरासीत् ।
वृत्तिस्तयो पाणिसमागमेन
सम विभक्तेव मनोभवस्य ।। ७७ ।।

प्रयुक्तपाणिग्रहण यदन्यद्
वधूवर पुष्यति कान्तिमग्र्याम् ।
सानिध्ययोगादनयोस्तदानी
कि कथ्यते श्रीरुभयस्य तस्य ।। ७८ ।।

प्रदक्षिणप्रक्रमणात् कृशानोर्
उदर्चिपस्तत् मिथुन चकाशे ।

75 *c* P 5—णामन्वभवन् मनोज्ञाम्, ह्रीयन्त्रणा तत्क्षणमन्वभूवन् F, Bh, P 2, G., S T, I 8, followed by the four commentators Cp Rv VII, 25

76 *c* Γ, G, S, T Bh, I 8 उमातनौ, followed by the four commentators Cp Rv VII, 15

77 *d* P-4, I 5, I 8 मनोभवेन but Mallınātha, Bṛhaspatı and Bharata explain मनोभवस्य Cp Rv VII, 22

78 *c* I 8—यागादुभया—, followed by Bṛhaspatı and Gopāla while Mallınatha and Bharata have अनया *d* P-4, P 5, B-1 कथ्यता

मेरोरुपान्तेष्विव वर्तमानम्
अन्योन्यसंसक्तमहस्त्रियामम् ।। ७९ ।।
तौ दम्पती त्रिः परिणीय वह्निम्
अन्योन्यसंस्पर्शनिमीलिताक्षौ ।
स कारयामास वधूं पुरोधाः
तस्मिन् समिद्धार्चिषि लाजमोक्षम् ।। ८० ।।
सा लाजधूमाञ्जलिमिष्टगन्धं
गुरूपदेशाद् वदनं निनाय ।
कपोलसंसर्पिशिखः स तस्या
मुहूर्तकर्णोत्पलतां प्रपेदे ।। ८१ ।।
तदीषदार्द्रारुणगण्डलेखम्
उच्छ्वासिकालाञ्जनरागमक्ष्णोः ।
वधूमुखं क्लान्तयवावतंसम्
आचारधूमग्रहणाद् बभूव ।। ८२ ।।
वधूं द्विजः प्राह तवैष वत्से
वह्निर्विवाहं प्रति पूर्वसाक्षी ।

79 *a* I-8 प्रदक्षिण प्रक्र—, not followed by the four commentators *b* Vā 1 चक्रामे, I 8 बभासे in Mallinātha, and implied by Bṛhaspati, Bharata and Gopāla चकासे *d* I 5—न्यसयुक्त—; I 6—न्यसत्यक्तम— Cp Rv VII, 24

80 *a* F परिणिय्य, a common practice in F *b* P-4—ह्नि कराग्र-सम्पर्श—, so P 5, I-8—Bṛhaspati—सपर्कनि—, cp III, 36 भृङ्गेण सम्पर्शनिमीलिताक्षी *d* Vā 1 लाजहोमम्, cp लाजविसर्गमग्नौ, Rv VII, 25 लाजमोक्षम् Cp Rv VII, 25

81 *a* Vā 3—गन्धि (comment गन्ध) *c* P-4—संस्पर्शिशिख, I 8 *—शिख in text,—शिख in commentaries = Rv VII, 26*

82 *a* I 8 तदीषदार्द्रारुणगण्डलेख, not followed by any commentator, for Mallinātha and Bṛhaspati follow our reading while Bharata and Gopāla adopt तदीषदार्द्रारुणपत्रलेख = Rv VII, 27

शिवेन भर्त्रा सह धर्मचर्या
कार्या त्वयामुक्तविचारयेति ॥ ८३ ॥
आलोचनान्तं श्रवणौ वितत्य
पीतं गुरोस्तद् वचनं भवान्या ।
निदाघकालोल्बणभेदयेव
माहेन्द्रमम्भः प्रथमं पृथिव्या ॥ ८४ ॥
ध्रुवेण भर्त्रा ध्रुवदर्शनाय
प्रयुज्यमाना प्रियदर्शनेन ।
सा दृष्ट इत्याननमुन्नमय्य
ह्रीसन्नकण्ठी कथमप्युवाच ॥ ८५ ॥
इत्थं विधिज्ञेन पुरोहितेन
प्रयुक्तपाणिग्रहणोपचारौ ।
प्रणेमतुस्तौ पितरौ प्रजानां
पद्मासनस्थाय पितामहाय ॥ ८६ ॥

83 *a* I 5—त्वेंप पुत्रि *b* F, G, S, T, Bh —कर्मसाक्षी—; so I 8 in Mallinātha but पूर्वसाक्षी—in Bṛhaspati, Bharata (who notes कर्ममाक्षी) and Gopāla *d* I 8 युक्तविचारयेति in Bharata and Mallinatha (can be read as मुक्त—), Brhaspati त्वयामुक्तविचारयति (—या+आ—) citing "आमुक्त प्रतिमुक्तश्च पिनद्धश्चापि लब्धवत्", Bharata notes कार्या त्वया नात्र विचारणेति as a variant

84 So Vā-1, P 2, P 3, I 2 and Mallinātha in I 8, P 4 आलोचनन् श्रवणौ वितत्य, P 5 आलोचनाच्छ्रवणौ वितत्य, आलोचनान्तं श्रवण विवृत्य Vā-3, F, I 3, B 1, I 8 in Brhaspati, आलोचनान्त श्रवणे वितत्य (Bh) in Bharata *c* —तप्तयेव Vā 1, P 2, I 2, Va 3—ल्वणखेदयेव (comment तापया—खेदया), F, Bh, G, S, T, P-4, P 5, I 3, I 8—ल्वणतापयेव in Mallinātha, Brhaspati and Bharata, निदाघकालोल्लल (ल्वण?) भेदयेव (="ग्रीष्मसमये उल्ल्लो महान् भेदो विदारण यस्या तया') For the apt use of उल्वण cp उल्वणो मार्ग Rv IV, 33

85 *c* I 3, I 5, I-8 दृष्टम् *in Bṛhaspati and Bharata*

वधूर्विधात्रा प्रतिनन्द्यते स्म
कल्याणि वीरप्रसवा भवेति ।
वाचस्पति मन्नपि सोऽष्टमूर्ताव्
आशास्यचिन्तास्तिमितो बभूव ॥ ८७ ॥
क्लृप्तोपचारां चतुरस्रवेदीं
तावेत्य पश्चात् कनकासनस्थौ ।
जायापती लौकिकमेषितव्यम्
आर्द्राक्षतारोपणमन्वभूताम् ॥ ८८ ॥
पत्रान्तलग्नैर्जलबिन्दुवृन्दैर्
आकृष्टमुक्ताफलजालशोभम् ।
तयोरुपर्यायतनालदण्डम्
आधत्त लक्ष्मी कमलातपत्रम् ॥ ८९ ॥
द्विधा प्रयुक्तेन च वाङ्मयेन
सरस्वती तन्मिथुनं नुनाव ।
सम्स्कारपूतेन वरं वरेण्यं
वधूं सुखग्राह्यनिबन्धनेन ॥ ९० ॥
तौ संधिषु व्यञ्जितवृत्तिभेदं
रसान्तरेषु प्रतिभिन्नरागम् ।

87 *d* Bh., G मूर्तौ त्वाशास्य— Bharata—आशास्यचिन्तया आशंसनीयचिन्तया स्तिमित

88 *a* P-5—पचारा, F चतुरस्रवेदी; P-4, P-5 चतुरन्नवेदी *b* I-8 उपेत्य पश्चात् but comment एत्य *c* Bh., F—मेषणीय— *d*=Rv. VII, 28*d*.

89 *a* P-4—बिन्दुवन्धैः, Vā-3, G, F, Bh., S, T—बिन्दुजालैः; so I-8 in Bharata and Mallinātha, though the text has—बिन्दुवृन्दैः which is followed by Gopāla *b* Vā-3 —मुक्ताफलभक्ति—.

अपश्यतामप्सरसा मुहूर्तं
प्रयोगमाद्य ललिताङ्गहारम् ।। ९१ ।।
देवास्तदन्ते हरमूढभार्यं
किरीटवद्धाञ्जलयो निपत्य ।
शापावसानप्रतिपन्नमूर्तेर्
ययाचिरे पञ्चशरस्य सेवाम् ।। ९२ ।।
तस्यानुमेने भगवान् विमन्युर्
व्यापारमात्मन्यपि सायकानाम् ।
काले प्रयुक्ता खलु कार्यविद्भिर्
विज्ञापना भर्तृषु सिद्धिमेति ।। ९३ ।।

91 *b* Bh, I 8 प्रतिबन्धरागम् (प्रतिबद्ध ?) in Mallinatha, प्रतिभिन्नरागम् in Brhaspati and Bharata for which cp VII, 7*b*, majority प्रतिबद्धरागम् *d* P 5—ङ्गरागम् (comment —ङ्गहारम्)

92 *b* P 4—दत्ता—, so I 8 in Brhaspati and Bharata *c* Bh, I 8, G, S —वसाने, but the compound may as well be resolved शापावसानात् (=कारणात्) प्रति—? Vā 1—प्रतिलब्धमूर्ते— Bharata इत पर यत् श्लोकत्रय क्वचित् पुस्तके दृश्यते तट्टीकाकृद्भिरव्याख्यातम् ।

93 *b* P 3 सेवकानाम् *c* So Vā 1, others कालप्र—, Vā 1 कालविद्भि After this I 3, P 3 add

देवेशसंपादितचारुमूर्तिस्तत्समसदि प्रादुरभूत् स काम ।
लक्ष्मीकृतेन शङ्करमेव भूयो विध्यन् शरैः पुष्पमयैरमोघैः ।।

P 5 reads before 94

तत परं तत्र गिरीशनाथो
यथाप्रधानं त्रिदिवेश्वराणाम् ।
चकार रत्नैः पृथगर्घणां स
मेनानीता विधिवत् प्रणम्य ।।

After this I 1 adds 4 ślokas

तं प्रेक्ष्य वशीकृतचारुचापम्
अत्यन्तसंभावितदेवकार्यम् ।

अथ विबुधगणास्तानिन्दुमौलिर्विसृज्य
क्षितिधरपतिकन्यामाददानः करेण ।
कनककलशरक्षाभक्तिशोभासनाथं
क्षितिविरचितशय्यं कौतुकागारमागात् ॥ ९४ ॥
नवपरिणयलज्जाभूषणां तत्र गौरीं
वदनमपहरन्तीं तत्कृतोत्क्षेपमीशः ।

ब्रह्मादयः साध्विति देवसंघा
प्रीत्या मुहुः प्राहुरिति स्तुवन्तः ॥ ९७ ॥
पुष्पेषुमेनं (मेनं च) रतिर्विलोक्य
पूर्वोक्तवाक्प्रत्ययकालजातम् ।
हृत्प्रेमसहर्षविमूढभावान्
किंकि न कुर्यामिति नाभ्यजानात् ॥ ९८ ॥
चैनामवेत्याप्युपमनाः
वागीश्वरादीनभिवीक्ष्य देवान् ।
बद्धाञ्जलिर्न्यस्तशराननेषु
भूमौ प्रणामेन तत पपात ॥ ९९ ॥
ते त समुत्थाप्य कृतप्रणामं
रतिं विरागामिह्वया च तेन ।
सयाज्य पूजा प्रतिचक्रुरस्य
मत्तार्मुक्त्या ॥

All these slokas have, however, been scored off 93 has all the four comments

94 F, I-5, P-5 °पादवान c Vā-1 रक्षा, I 1 corrects रक्षा into युक्त, I-8 Brhaspati ("कनकस्य कलशा यत्र कक्षाया प्रकोष्ठस्य भक्त्या या शोभा तया सनाथ परमैश्वर्ययुक्तम्") and Bharata (कनककलशस्य, कक्षाया प्रकोष्ठस्य, भक्तेर्विभागस्य च या शोभा तया सनाथम्) adopt—कक्षा—, but the original reading seems to be—रक्षा-भक्ति="decorative drawings meant for protection from evil" Majority (with Bh.) कनककलशयुक्त भक्तिशोभासनाथम्

अपि शयनसखीभ्यो दत्तवाच कथंचित्
प्रमथमुखविकारैर्हासयामास गूढम् ॥ ९५ ॥

इति श्रीकुमारसम्भवे महाकाव्ये कविकालिदासकृतौ गौरीविवाहवर्णन नाम सप्तम सर्ग. ॥

95 *b* So Va-1, P 4, P 5, I 2, P 2, I 1, I 3, G, S, T, Bh, F तत्कृताक्षेपम्, so I 8 in Mallinātha (—तेन कृताक्षप कृताकर्षण मुन्नीत वदनम्), but तर्किताक्षेपम् in Brhaspati (=ईषद्व्यक्ताक्षेप यथा स्यात्तथा), Bharata (तर्कितोऽनुमितो अर्थादीशकर्तृक आक्षपो यत्र तादृश यथा स्यात्तथा) and Gopala (ईषद्व्यक्ताक्षेप यथा स्यात्तथा) *d* So F with majority, Vā 1, B 1 प्रथममुखविकारै, so I 8 in Brhaspati, Bharata and Gopāla, I 5 प्रमथसुखविहारै, I 1 I 3 प्रमथसुखविकारै

Colophon varies I 1, I 5, I 3, I 8, Bh उमापरिणयो नाम ,
I 2 उमापाणिग्रहणो नाम , B 1 गौरीविवाहो नाम ।

॥ अष्टमः सर्गः ॥

पाणिपीडनविधेरनन्तरं
शैलराजदुहितुर्हरं प्रति ।
भावसाध्वसपरिग्रहादभूत्
कामदोहदमनोहरं वपुः ॥ १ ॥
व्याहृता प्रतिवचो न संदधे
गन्तुमैच्छदवलम्बितांशुका ।
सेवते स्म शयनं पराङ्मुखी
सा तथापि रतये पिनाकिनः ॥ २ ॥
कैतवेन शयिते कुतूहलात्
पार्वती प्रतिमुखं निपातितम् ।
चक्षुरुन्मिषति सस्मितं प्रिये
विद्युदाहतमिव न्यमीलयत् ॥ ३ ॥
नाभिदेशनिहितः सकम्पया
शंकरस्य रुरुधे तया करः ।
तन्नितम्बमथ चाभवत् स्वयं
दूरमुच्छ्वसितनीविबन्धनम् ॥ ४ ॥
एवमालि निगृहीतसाध्वसं
शंकरो रहसि सेव्यतामिति ।

1 *d* F कामदोहदमुखं मनोहरम् with no variants noted, T agrees with it, P-5 कामदोहदमुख मनोहरम् (comment कामदोहदेन मन्मथाभिलापेण मुखं (सुख ?))
2 *b* P-5—दविलम्बि—
3 *a* P 2, P-3, Bh शयने *b* P 2 पार्वती *c* P 2 प्रिया *d* S विद्युताहत—, P-5 विद्युतेव पिहित न्य—
4 *b* F रुरुधे करस्तया *c* So P-5, T तन्नितम्बमभवत्तदा स्वयं, others (with Bh.) तद्दुकूल—

सा सखीभिरुपदिष्टमाकुला
नास्मरत् प्रमुखवर्तिनि प्रिये ॥ ५ ॥
अप्यवस्तुनि कथाप्रवृत्तये
प्रश्नतत्परमनङ्गशासनम् ।
वीक्षितेन परिगृह्य पार्वती
मूर्धकम्पमयमुत्तरं ददौ ॥ ६ ॥
शूलिनः करतलद्वयेन सा
संनिरुध्य नयने हृतांशुका ।
तस्य पश्यति ललाटलोचने
मोघयत्नविधुरा रहस्यभूत् ॥ ७ ॥
चुम्बनेष्वधरदानवर्जितं
सन्नहस्तमदयोपगूहने ।
क्लिष्टमन्मथमपि प्रियं प्रभोर्
दुर्लभप्रतिकृतं वधूरतम् ॥ ८ ॥
यन्मुखग्रहणमक्षताधरं
दत्तमव्रणपदं नखं च यत् ।
यद्रतं च सदयं हरस्य तत्
पार्वती विषहते स्म नेतरत् ॥ ९ ॥
रात्रिवृत्तमनुयोक्तुमुद्यतं
सा विभातसमये सखीजनम् ।

6 *c* So Vā 1, T, F, others परिवीक्ष्य
7 *d* P 3 मोघवृत्तिविधुरा
8 *a* P 2—ने त्वधर— *b* S खिन्नहस्तसदयोपगूहनम्, स्विन्न—?, cp VI, 44c *c* F विभोर्दु— *d* F वधूकृतम्, Bh दुर्लभ प्रतिकृत वधूरतम्, cp Rv XIX, 27
9 *b* P 1, S दानमव्रणपद नखस्य यत् *c* F, S, Bh प्रियस्य तत् *d* P-5 नेतरम्

नाकरोदपकुतूहल ह्रिया
शसितु तु हृदयेन तत्वरे ॥ १० ॥
दर्पणे च परिभोगदर्शिनी
पृष्ठत प्रणयिनो निषेदुष ।
प्रेक्ष्य बिम्बमनु बिम्बमात्मन
कानि कानि न चकार लज्जया ॥ ११ ॥
नीलकण्ठपरिभुक्तयौवना
ता विलोक्य जननी समाश्वसत् ।
भर्तृवल्लभतया हि मानसी
मातुरस्यति शुच वधूजन ॥ १२ ॥
वासराणि कतिचित् कथचन
स्थाणुना पदमकार्यत प्रिया ।
ज्ञानमन्मथरसा शनै शनै
सा मुमोच रतिदु खशीलताम् ॥ १३ ॥
सस्वजे प्रियमुरोनिपीडिता
प्रार्थित मुखमनेन नाहरत् ।
मेखलाप्रणयलोलता गत
हस्तमस्य शिथिल रुरोध सा ॥ १४ ॥
भावसूचितमदृष्टविप्रिय
चाटुमत् क्षणवियोगकातरम् ।
कैश्चिदेव दिवसैस्तयोस्तथा
प्रेम रूढमितरेतराश्रयम् ॥ १५ ॥

10 *b* S प्रभातसमये *c* F प्रिया *d* F हृदयेन तत्परा, Bh शसितु च हृदयेन तत्वरे.
11. *c* F बिम्बमुपबिम्ब— *d* S, T. कानि कान्यपि चकार—
12 *b* T, G, Bh समाश्वसीत्
13 *b* S स्थाणुना रतमकारि चानया *d* P-4, Bh —रतदु ख—
14 *a* S —मुरोनिपीडन, Bh —उरोनिपीडित. *c* F मेखला
15 *b* So Vā-1, F, G; T चाटु तत्क्षण—, S दाक्षिण्यानुक्षण—
c T, Bh, Vā-1 तयाम्—तदा

स यथात्मसदृश वर वधूर्
अन्वरज्यत वरस्तथैव ताम् ।
सागरादनपगा हि जाह्नवी
सोऽपि तन्मुखरसैकनिर्वृति ॥ १६ ॥
शिष्यता निधुवनोपदेशिन
शकरस्य रहसि प्रपन्नया ।
शिक्षित युवतिनैपुण तया
यत्तदेव गुरुदक्षिणीकृतम् ॥ १७ ॥
दष्टमुक्तमधरोष्ठमम्बिका
वेदनाविधुतपाणिपल्लवा ।
शीतलेन निरवापयत् क्षण
मौलिचन्द्रशकलेन शूलिन ॥ १८ ॥
चुम्बनादलकचूर्णरूपित
शकरोऽपि नयन ललाटजम् ।
उच्छ्वसत्कमलगन्धये ददौ
पार्वतीवदनगन्धवाहिने ॥ १९ ॥
एवमिन्द्रियसुखस्य वर्त्मन
सेवनादनुगृहीतमन्मथ ।

16 *d* S तन्मुखरसैकवृत्तिभाक्

17 *a* F निधुवरोप— *d* T तत् तदेवगुरु—

18 *a* Bh अधरोष्ठ— *b* S, P 5—हस्तपल्लवा

19 So G, F, Vā-1, P 2, P 3, P 5, T—चूर्णदूषित (cp 64 —भोगदूषित) *b* F—रोऽप *c* P-4 उत्स्वसत्— *d* F—गन्धवादिने Bh

उच्छ्वसत्कमलगन्धये ददौ
पार्वतीवदनगन्धवाहिने ।
चुम्बनादलकचूर्णदूषित
शकरोऽपि नयन ललाटजम् ॥

शैलराजभवने सहोमया
मासमानमवसद् वृषध्वज ॥ २० ॥
सोऽनुमन्त्य हिमवन्तमात्मभूर्
आत्मजाविरहदुःखपीडितम् ।
तत्र तत्र विजहार सपतन्
अप्रमेयगतिना ककुद्मता ॥ २१ ॥
मेरुमेत्य मरुदाशुवाहन
पार्वतीस्तनपुरस्कृत कृती ।
हेमपल्लवविभङ्गमस्तरान्
अन्वभूत् सुरतमर्दनक्षमान् ॥ २२ ॥
पद्मनाभवलयाङ्कितास्मसु
प्राप्तवत्स्वमृतविप्रुषो नवा ।
मन्दरस्य कटकेषु चावमत्
पार्वतीवदनपद्मषट्पद ॥ २३ ॥
रावणध्वनितभीतया तया
कण्ठसक्तघनबाहुबन्धन ।

20 *a* T—सुखस्य चात्मन

21 *a* So Vā-1, T, F, P-3, P-4, P-5, G, S, Bh. सोऽनुमान्य *b* S—विरहदुःखखदिनम् *c* G Bh सचरन्

22 *a* Bh. as ours, F मेरुमत्नु मरुदा—, P 1 मेरुमेत्य मरुदाशुगात्मक (—गोमक ?), S—मरुदाशुगात्मक (=आशुग उमा यस्य) *b* So Vā 1, F, Bh, G, T, others—पुरस्कृतान् *c* and *d* So Vā-1, T, S, F, G, P-5 हेमपल्लवविभङ्गसंस्तरामन्वभून् सुरततत्पर क्षपाम् (*so* Bh *except in* हैम—), P 2—सुरतनतुरभिप्सम् (=सुरते ता पुर भिप्त्वा ?)

23 *a* S, T, Bh—नामचरणाङ्कितास्मसु *b* P 2 नवान् *c* Vā-1 —सावसत् *d* F सुप्रियावदन—

एकपिङ्गलगिरौ जगद्गुरुर्
निर्विवेश विशदा शशिप्रभा ॥ २४ ॥
तस्य जातु मलयस्थलीरतेर्
धूतचन्दनवन प्रियाक्लमम् ।
आचचाम सलवङ्गकेसरश्
चाटुकार इव दक्षिणानिल ॥ २५ ॥
हेमतामरसताडितप्रिया
तत्कराम्बुविनिमीलितेक्षणा ।
खे व्यगाहत तरङ्गिणीमुमा
मीनपङ्क्तिपुनरुक्तमेखला ॥ २६ ॥
ता पुलोमतनयालकोचितै
पारिजातकुसुमै प्रसाधयन् ।
नन्दने चिरमयुग्मलोचन
सस्पृह सुरवधूभिरीक्षित ॥ २७ ॥
इत्यभौममनुभूय शकर
पार्थिव च वनितासख सुखम् ।
लोहितायति कदाचिदातपे
गन्धमादनवन न्यवर्तत ॥ २८ ॥
तत्र काञ्चनशिलातलाश्रयो
नेत्रगम्यमवलोक्य भास्करम् ।

24 *a* T वारणस्वनित for ध्वनित, others रावणध्वनित— *b* So Va-1, S —सक्तदृढबाहु—, F, G, T, Bh —सक्तमृदुबाहु—; P 2—वन्धनम् Ellora represents Rāvaṇa shaking Kailāsa.

25 *a* Bh —मलयस्थलीरते (no *visargas*) *b* So T, others —धूतचन्दनलत *c* T —केशर—, Bh —सतुषारशीतलं

26 *a* Bh हैमताम— *c* T सा व्यगाहत (cp I 1) *d* Bh —मेखलाम्

27 *d* So F, T, S, G, Va 2—स्पृहमिरीक्षित

28 *b* P 2, P 3, S दयितासख *d* So Va 2, P 3, P-4, G, S, Bh; P 2, P 5—मादनगिरि न्यवर्तत, T —मादनवन व्यगाहत

दक्षिणेतरभुजव्यपाश्रया
व्याजहार सहधर्मचारिणीम् ॥ २९ ॥
पद्मकान्तिमरुणत्रिभागयो
संक्रमय्य तव नेत्रयोरिव ।
संक्षये जगदिव प्रजेश्वर
संहरत्यहरसावहर्पति ॥ ३० ॥
शीकरव्यतिकरं मरीचिभिर्
धूनयत्यवनते विवस्वति ।
इन्द्रचापपरिवेषशून्यता
निर्झरास्तव पितुर्व्रजन्त्यमी ॥ ३१ ॥
दष्टतामरसकेसरस्रजो
क्रन्दतोर्विपरिवृत्तकण्ठयो ।
निघ्नयो सरसि चक्रवाकयोर्
अल्पमन्तरमनल्पता गतम् ॥ ३२ ॥
स्थानमाह्निकमपास्य दन्तिन
सल्लकीविटपभङ्गवासितम् ।
आविभातचरणाय गृह्णते
वारि वारिरुहबद्धषट्पदम् ॥ ३३ ॥
पश्य पश्चिमदिगन्तलम्बिना
निर्मितं मितकथे विवस्वता ।

29 a P-4 काञ्चनगुहाशिलाश्रयो, others—तलाश्रये
30 a T —मरुणान्तभागया— b P 1 सगमय्य तव
31. a Va-1 शीकरद्युतिकर, G, S शीकरव्यतिकर b So T, others दूर—, c Va-1—परिवेश— d T, Va-2 निर्झरा प्रभवितुर्व्रजन्ति ते
32 a Va-1—केसर—, T दष्टतामरसकेसरस्रजा, so Va-2, S b P-3, Bh क्रन्दतोर्विरहदीनकण्ठयो c T, Bh भिन्नयो सरसि d So MSS, Va-1—रल्पमन्तरम—, cp note on 39
33 a T, दन्तिनो c T आविभाति शरणाय गच्छता, P 1 माध्यन्दिनं विषयेऽनुगृह्णते

दीर्घया प्रतिमया सरोऽम्भसा
तापनीयमिव सेतुबन्धनम् ॥ ३४ ॥
उत्तरन्ति विनिकीर्य पल्वलं
गाढपङ्कमतिवाहितातपाः ।
दंष्ट्रिणो वनवराहयूथपा
दष्टभङ्गुरबिसाङ्कुरा इव ॥ ३५ ॥
एष वृक्षशिखरे कृतास्पदो
जातरूपरसवर्हमण्डलः ।
हीयमानमहरत्ययातपं
पीवरोरु पिबतीव बर्हिणः ॥ ३६ ॥
पूर्वभागतिमिरप्रवृत्तिभिर्
व्यक्तपङ्कमिव जातमेकतः ।
खं हृतातपजलं विवस्वता
भाति किंचिदिव शेषवत्सरः ॥ ३७ ॥
आविशद्भिरुटजाङ्गणं मृगैर्
मूलसेकसरसैश्च वृक्षकैः ।
आश्रमाः प्रविशदग्र्यधेनवो
बिभ्रति श्रियमुदीरिताग्नयः ॥ ३८ ॥

34 *b* P 4 मितक्थ, Vā 2, T क्थमिद *c* S लव्वया प्रति—, F —म्भसा—

35 *b* P 4—पङ्कविनिवारितातपा *d* Vā 1—विशा—, F, Bh —विसा—

36 *b* So F, S Vā 1, Vā 2, P 3, P 4, Bh जातरूपरसगौरमण्डलम्, T, P 2 जातरूपरसगौरमण्डल, cp Mallinātha in G जातरूपरस गौरमण्डल आतपरूपणात् काञ्चनद्रववदरुणवर्हमण्डल, which may support F *c* F ह्रियमाण—

37 *b* So Vā 1, F S, T लग्नपङ्क— *d* Vā 1 शेषवत्

38 *a* P 2, B 3 आवसद्भि—, Vā 2—ङ्गणे, Bh आविशद्भिरुट जाङ्गन— *c* So S, P 1—शदग्यधनवो (—दग्र्य ?), Vā 1, F, T, Bh P 2, P 3—शदग्निधनवो, cp अग्निपरिमेयरश्मिना in 40

बद्धकोशमपि तिष्ठति क्षण
मादशेषविवर कुशेशयम् ।
षट्पदाय वसति ग्रहीष्यते
प्रीतिपूर्वमिव दातुमन्तरम् ॥ ३९ ॥
दूरमग्निपरिपेयरश्मिना
वारुणी दिगरुणेन भानुना ।
भाति केसरवतेव मण्डिता
बन्धुजीवतिलकेन कन्यका ॥ ४० ॥
सामभि सहचरा सहस्रश
स्यन्दनाश्वहृदयगमस्वरै ।
भानुमग्निपरिकीर्णतेजस
सस्तुवन्ति किरणोष्मपायिन ॥ ४१ ॥
सोऽयमानतशिरोधरैर्हयै
कर्णचामरविघट्टितेक्षणै ।
अस्तमेति युगभुग्नकेसरै
सनिधाय दिवस महोदधौ ॥ ४२ ॥
ख प्रसुप्तमिव सस्थिते रवौ
तेजसो महत ईदृशी गति ।

39 *d* S records उत्तरम् as a variant Note Vā-1 अम्बरम् for अन्तरम् in 32

40 *a* So Bh , F दूरमग्रपरिमेयरश्मिना, P 1, P-3, S —मग्रपरिमेयरश्मिना, Va-1, T (दूरमग्निपरिमेयरश्मिना चाग्निना परिमया रश्मया यस्य तेन), cp Aitareya Br 8, 28, 9-10 "the sun, while setting, enters into fire", and Rv V, 37, 1 and note on 38
c Vā 1 केशर— *d* Va-2—जीवकुसुमपु र्व—, T —जीवकुसुमेन—

41 *a* and *b* So Va-1, F , So T —श्वा चन्दनैश्च हृदयगमस्वनै
c P-4—मग्निविनिकीर्ण—

42 F सोमयानत—, T सोऽयमानतशिरारुहैर्हयै *c* F युगभुग्नकेसरै , Va 1, P 3 युगभग्नकेसरै

तत् प्रकाशयति यावदुद्गत
मीलनाय खलु तावतश्च्युतम् ॥ ४३ ॥
सध्ययाप्यनुगत रवेर्वपुर्
वन्द्यमस्तशिखरे समर्पितम् ।
येन पूर्वमुदये पुरस्कृता
नानुयास्यति कथ तमापदि ॥ ४४ ॥
रक्तपीतकपिशा पयोमुचा
कोटय कुटिलकेशि भान्त्यमू ।
द्रक्ष्यसि त्वमिति सधिवेलया
वर्तिकाभिरिव साधु मण्डिता ॥ ४५ ॥
सिहकेसरसटासु भूभृता
पल्लवप्रसविषु द्रुमेषु च ।
पश्य धातुशिखरेषु भानुना
सविभक्तमिव साध्यमातपम् ॥ ४६ ॥
पार्ष्णिमुक्तवसुधास्तपस्विन
पावनाम्बुरचिताञ्जलिक्रिया ।

43 *c* F यावदुत्थित, P 4 तावदुद्गत, P 2 यावदुद्गतं *d* T तावताच्यु—

44 *a* and *b* Va 2, T रवे पद धर्ममस्त— c F प्राक् तयेयमुदये पुरस्कृता, which is followed by Mallinatha

45 *c* F त्वमिति वलयानया, S—सध्ययानया, P 3, Bh G —साध्यवलया *d* Va 2, T वर्णिकाभिरिव—, F, P 2, G, P-4, Bh साधु वर्तिता (T = उत्पादिता Mallinatha), P 3 वर्णिताम्, P 2 वर्णिता

46 *a* Va 1—केशर—, F भूभृता प—(भूभृता अद्रिणा Mallinātha) *b* F —द्रुमेषु च *c* P-4—शिखरे विवस्वता, F, G —रेषु चात्मना, T चात्मन, Bh पश्य चास्तशिखरे विवस्वता

ब्रह्म गूढमभिसंध्यमादृता
शुद्धये विधिविदो गृणन्त्यमी ॥ ४७ ॥
तन्मुहूर्तमनुमन्तुमर्हसि
प्रस्तुताय नियमाय मामपि ।
त्वां विनोदनिपुणः सखीजनो
वल्गुवादिनि विनोदयिष्यति ॥ ४८ ॥
निर्विभुज्य दशनच्छदं ततो
वाचि भर्तुरवधीरणापरा ।
शैलराजतनया समीपगाम्
आललाप विजयामहेतुकम् ॥ ४९ ॥
ईश्वरोऽपि दिवसात्ययोचितं
मन्त्रपूर्वमनुतस्थिवान् विधिम् ।
पार्वतीमवचनामसूयया
प्रत्युपेत्य पुनराह सस्मितम् ॥ ५० ॥
मुञ्च कोपमनिमित्तकोपने
संध्यया प्रणमितोऽस्मि नान्यया ।
किं न वेत्सि सहधर्मचारिणं
चक्रवाकसमवृत्तिमात्मनः ॥ ५१ ॥
निर्मितेषु पितृषु स्वयंभुवा
या तनुः सुतनु पूर्वमुज्झिता ।

47 *b* Vā-2—स्वुविहिताञ्जलि—, P 2—स्वुमरसाञ्जलक्रिया *c* Bh संध्यम्, so Mallinatha *d* Vā-2, T सिद्धये
49 *a* P-3 निर्विभज्य— *d* T विजया सहेतु—
50 *b* T —मनुतष्ठिवान *d* T साऽभ्युपेत्य पुन—
51 *b* So Vā-1, Vā-2, P 1, P-3, P-4, T, Bh, S, F नान्यया; so Mallinatha—प्रकारान्तर न, P 2 सध्यया प्रणमतोऽस्मन्यया *c* T —सहनर्मचारिण *d* P-4—समवृत्त—

सेयमस्तमुदय च सेवते
तेन मानिनि ममात्र गौरवम् ॥ ५२ ॥
तामिमा तिमिरवृत्तिपीडिता
भूमिल स्वमिव सप्रति स्थिताम् ।
एकतस्तटतमालमालिनी
पश्य धातुरसनिम्नगामिव ॥ ५३ ॥
साध्यमस्तमितशेपमातप
रक्तरेखमपरा बिभर्ति दिक् ।
सपरायवसुधा सशोणित
मण्डलाग्रमिव तिर्यगुज्झितम् ॥ ५४ ॥
यामिनीदिवससधिसभवे
तेजसि व्यवहिते सुमेरुणा ।
एतदन्धतमस निरङ्कुश
दिक्षु दीर्घनयने विजृम्भते ॥ ५५ ॥

52 *b* So all MSS , Vā 1, Bh —मुत्थिता, cp Mallınātha on उज्झिता *c* So Vā 1, S , Bh., F —मस्तमुदये च सेव्यते, G —मस्तमुदय च सेव्यते, so explained by Mallınātha, cp 51 सध्यया प्रणमितोऽस्मि

53 *a* Vā-1, Bh , P-1, P-2, P-3—वृद्धिपी *b* So F. (=स्थूलीभूतमात्मतत्त्वमिव, or धूमिल स्व—?), T भूमिलग्नमिव सप्रतिष्ठिताम्, G , S , Bh भूमिलग्नमिव सप्रति स्थिताम्, followed by Mallınātha, S , however, has शैलराजतनयेऽधुना स्थिताम्, obviously a departure to avoid the difficult construction, cp VI, 8*b*

54 *b* So F , followed by Mallınātha , others—लेख *c* So Vā 1, T , G , सापराय S , but सपराय—in Mallınātha, F सापरायवसुधा न शोणित. *d* P 3 corrects मण्डलाग्र—into मण्डनाग्र—, so Vā-1, F , S , —गुत्थितम् T , G , Bh and Mallınātha, P-4—गूर्जितम्

55 *c* P-4 एतदेव तिमिर, Mallınātha—तपस निरर्गल *d* F. विजृम्भिते

नोर्ध्वमीक्षणगतिर्न चाप्यधो
नाभितो न पुरतो न पृष्ठत ।
लोक एष तिमिरोल्ववेष्टितो
गर्भवास इव वर्तते निशि ।। ५६ ।।

शुद्धमाविलमवस्थित चल
वक्रमार्जवगुणान्वित च यत् ।
सर्वमेव तमसा समीकृत
धिड महत्त्वमसता हृतान्तरम् ।। ५७ ।।

नूनमुन्नमति यज्वना पति
शार्वरस्य तमसो निषिद्धये ।
पुण्डरीकमुखि पूर्वदिङ्मुख
कैतकैरिव रजोभिरावृतम् ।। ५८ ।।

मन्दरान्तरितमूर्तिना निशा
लक्ष्यते शशभृता सतारका ।
त्व मया प्रियसखीभिरावृता
श्रोष्यतेव वचनानि पृष्ठत ।। ५९ ।।

रुद्धनिर्गमनमादिनक्षयात्
पूर्वदृष्टतनुचन्द्रिकास्मितम् ।

56 *b* F नाभिना न च पुरो न पृष्ठत *c* G लाक एव, F तिमिराल्पवे—, P 1, S तिमिरौघव—, śloka omitted by P 2

57 *a* F—ल्पमवस्थित— Bh—मवस्थित जल *d* F दिङ्‌ म—, so F, Va-1, G and Mallinatha T S हृतान्तरम्, P 1 —मसतामनन्तरम्, P 2 reads 57 after यामिनादिवस—55

58 *a* T उन्नयति, F—यज्वनोपति. *b* P-3 शारदस्य तमसा *c* and *d* So Va 1, S, G, T, Va 2—मुखि पश्य दिङ्मुख कैतकैरिव रजाभिरावृतम्, so Mallinatha F—मुखि पूर्वदिङ्मुख कैतकैरिव रजोभिरावृतम्, Bh.—मुखि दिङ्मुख पश्य

59 *c* So F, त्व मया प्रियसखीसमागता elsewhere *d* P-3 श्राप्यते च व—

एतदुद्गिरति रात्रिनोदिता
दिग् रहस्यमिव चन्द्रमण्डलम् ॥ ६० ॥
पश्य पक्वफलिनीफलत्विषा
बिम्बलाञ्छितवियत्सरोऽम्भसा ।
विप्रकृष्टविवर हिमांशुना
चक्रवाकमिथुन विडम्ब्यते ॥ ६१ ॥
शक्यमोषधिपतेर्नवोदया
कर्णपूररचनाकृते तव ।
अप्रगल्भयवसूचिकोमलाश्
छेत्तुमग्रनखसंपुटै करा ॥ ६२ ॥
अङ्गुलीभिरिव केशसंचय
संनिगृह्य तिमिर मरीचिभि
कुड्मलीकृतसरोजलोचन
चुम्बतीव रजनीमुख शशी ॥ ६३ ॥
पश्य पार्वति नवेन्दुरश्मिभि
सामिभिन्नतिमिर नभस्तलम् ।

60 *a* Va 1 पूर्वदृष्टमनु च— *c* and *d* So Vā 1, P 4, Bh and T so also F G, and Mallinātha except in रात्रिचोदिता, S, P 1 एतदुद्गिरति चन्द्रमण्डल दिग् रहस्यमिव रात्रिनोदितम्

61 *c* P 3 T —कृष्टविधुर, P 1—कृत्तविवर, cp 32 (अल्पमन्तरमनल्पता गतम्) and 39 (सावशेषविवर)

62 *a* F शक्यमापधिपतेर्नवोदया कर्ण—, rest as ours except भेत्तुम् for छत्तुम्, P 3, P 4—क्यमोप—, rest as ours T reads

शक्य ओपधिपतेर्नवोदय
कर्णपूररचनाकृते तव ।
अप्रगल्भयवसूचिकोमल्द्
छेत्तुमग्रनखसपुटै कर ॥

63 *b* F सरस्मिनिमिरमगृह्यरीचिभि ? *c* F —लोचने

लक्ष्यते द्विरदभोगदूषित
सम्प्रसीददिव मानस सर ॥ ६४ ॥
रक्तभावमपहाय चन्द्रमा
जात एष परिशुद्धमण्डल ।
विक्रिया न खलु कालदोषजा
निर्मलप्रकृतिषु स्थिरोदया ॥ ६५ ॥
उन्नतेषु शशिन प्रभा स्थिता
निम्नसंश्रयपर निशातम ।
नूनमात्मसदृशी प्रकल्पिता
वेधसेह गुणदोषयोर्गति ॥ ६६ ॥
चन्द्रपादजनितप्रवृत्तयश्
चन्द्रकान्तजलबिन्दवो गिरौ ।
मेखलातरुषु निद्रितानमून्
बोधयन्त्यसमये शिखण्डिन ॥ ६७ ॥

64 *b* So Vā-1, F, T, Va-2 भग्नमान्द्रतिमिर नभस्तलम् S भिन्न-मान्द्रतिमिर नभस्तलम्, Mallinātha agrees with ours except नभस्तलम्, so G Bh सविभिन्नतिमिर नभस्तलम् *c* So P-3, others—भोगदूषित—, cp 19 अलकचूर्णरूषितम् (=उपहतम Mallinātha) *d* Va-2, S, P 1, T सप्रसादमिव

65 *a* Va-2 रक्तभागम्—, śloka omitted by P 2

66 *c* F —सदृशा हि क— *d* P 1 वचना ह—, G, T वचसैव, F वचसा हि—

67 So Vā-1, F reads

चन्द्रपादजनितप्रवृत्तिभिर्
चन्द्रकान्तमणिबिन्दुभिर्गिरि ।
मखगतरुषु निद्रितानिमान्
बाधयत्यसमय शिखण्डिन ॥

So S, T with—जलबिन्दुभि—, so also Mallinatha with अमून् and—जलबिन्दु—

कल्पवृक्षशिखरेषु सम्प्रति
प्रस्फुरद्भिरविकल्पसुन्दरि ।
हारयष्टिगणनामिवांशुभि
र्कर्तुमागतकुतूहल शशी ॥ ६८ ॥
उन्नतावनतभागवत्तया
चन्द्रिका सतिमिरा गिरेरियम् ।
भक्तिभिर्बहुविधाभिरर्पिता
भाति भूतिरिव मत्तदन्तिन ॥ ६९ ॥
एतदुच्छ्वसितपीतमैन्दव
वोढुमक्षममिव प्रभारसम् ।
मुक्तषट्पदविरावमञ्जसा
भिद्यते कुमुदमा निबन्धनात् ॥ ७० ॥
पश्य कल्पतरुलम्बि शुभ्रया
ज्योत्स्नया जनितरूपसंशयम्
मारुते चलति चण्डि केवल
व्यज्यते विपरिवृत्तमंशुकम् ॥ ७१ ॥
शक्यमङ्गुलिभिरुद्धृतैरध
शाखिना पतितपुष्पपेशलै ।

68 *b* S, Bh प्रस्फुरद्भिरिव पश्य सुन्दरि *c* S —यष्टिरचनामि— *d* F, G, Bh, P 3—मुद्यतकुतू—

69 *a* P 1, S —भाववत्तया *b* F —का सुतिमिरा— *d* P 2, P 4, S मत्तहस्तिन

70 *a* F —सितवीतमैन्दव *b* F साढुम— *c* Va 1 भुवनपद्—, Vā 2 युक्तपद्—

71 *a* So F, others शुद्धया *b* F ज्योत्स्नया— *c* Vā 1 चरति, P 1 केवलाद्, T चण्डिके चल, S चण्डिके वगाद् We follow Vā-1, F, G and Mallinātha

पनसर्जरसशिप्रमाल्यैर्
एभिरुत्कचयितुं तवालकान् ॥ ७२ ॥
एष चारुमुखि योगतारया
युज्यते तरलबिम्बया शशी ।
साध्वसादुपगतप्रकम्पया
कन्ययेव नवदीक्षिता वरः ॥ ७३ ॥
पाकभिन्नशरकाण्डगौरयोर्
उल्लसत्प्रतिकृतिप्रसन्नयोः ।
रोहतीव तव गण्डलेखयोश्
चन्द्रबिम्बनिभिताक्षि चन्द्रिका ॥ ७४ ॥
लोहितार्कमणिभाजनार्पितं
कल्पवृक्षमधु बिभ्रती स्वयम् ।
त्वामियं स्थितिमतीमुपस्थिता
गन्धमादनवनाधिदेवता ॥ ७५ ॥
आर्द्रकेसरसुगन्धि ते मुखं
मत्तरक्तनयनं स्वभावतः ।

72 *a* S—र्यितुं— *b* T F—पुष्पकामलैः. *c* So F alone (—filtered through √*kar*?) others (with Mal.) पनजर— *d* Va 2, P-3, P-4 T तवालकम् F, Bh तवालका.
73 *a* F एष तारमुखि योगतारया, P-4 एष चन्द्रमुखि यागतारया, Va 2, T एष चारुमुखि पश्य तारया, P 1 P-3, S—योगतारया, P 2 —यागितारया *d* F नवदीक्षितादर · P-4, Va 2 P 1, P 2, P-3, S, G, Bh., Mallinātha—दीक्षितो वरः.
74 *a* T पाकपाण्डुर— *b* F अल्लसत्प्रति—, P-3—कृतिप्रसन्नया, F, G—कृतिप्रदीप्तया, S—कृतिप्रसादया, Bh—प्रतिकृति प्रसन्नयो. *c* F राहतीवशनीव ण्डलेखया. *d* So F alone Va 1, Mallinatha, G, T, Bh.—निहिताक्षि , S—निहिताक्षि, so P 1, P-4
75 *b* F बिभ्रति *c* S, Bh.—मतीमुपागता, P 1—मतीं समागता

अत्र लब्धवसतिर्गुणान्तर
कि विलासिनि मद करिष्यति ॥ ७६ ॥
मान्यभक्तिरथवा सखीजन
सेव्यतामिदमनङ्गदीपनम् ।
इत्युदारमभिधाय शकरस्
तामपाययत पानमम्बिकाम् ॥ ७७ ॥
पार्वती तदुपभोगसभवा
विक्रियामपि सती मनोभवाम् ।
अप्रतर्क्यविधियोगनिर्मिताम्
आम्रतेव सहकारता ययौ ॥ ७८ ॥
तत्क्षण विपरिवर्तितह्रियोर्
शिक्षतो शयनमिद्धरागयो ।
सा बभूव वशवर्तिनी द्वयो
शूलिन सुवदना मदस्य च ॥ ७९ ॥

76 *a* P 4 पद्मकेसर—, T आर्द्रकेशर— *b* P 3 रक्तमत्तनयन, T रक्तमेव न— P 4, G, Bh प्रा तरक्तनयन, F मत्तमत्तनयन; cp प्रस्फारितोन्नम्रविनम्रकण्ठ, IX, 9, repetition for emphasis *d* G, Mallinatha क विलासिनि मधु करि—, F कि विलासिनि मनु करि—

77 *a* F मानभक्ति— *b* F सेदृता— *d* F —मम्बिका

78 *a* T, F, G, S —पयोग— *b* F, S, G, Vā 2 P 1, P 3, P 4, Bh मनोहराम् *c* F अप्रतर्क्यविधियोगकारिताम् recording अप्रतर्क्यविनियोगकारिता and अप्रतर्क्यजिनियोगनिर्मिताम् T reads (*c* and *d*)

अप्रतर्क्यविधियोगनिर्मिता
नम्रनेव सहकारिता ययौ ॥

A good reading, adopted in Mallinātha with सहकारता

79 *a* P 1—परिवृत्तलज्जयो, T तत्क्षणे विपरिवर्तितह्रियो, F तत्क्षण विपरिवर्तिह्रिययो *b* F शिष्यतो शयन—, T वाञ्छता शयन—, others नेष्यतो *d* T, G प्रेयम मु—

घूर्णमाननयनं स्खलत्कथं
स्वेदबिन्दुमदकारणस्मितम् ।
आननेन न तु तावदीश्वरश्
चक्षुषा चिरमुमामुखं पपौ ॥ ८० ॥

तां विलम्बितपनीयमेखलाम्
उद्वहन् जघनभारदुर्वहाम् ।
ध्यानमत्रविभूतिसम्भृत
प्राविशन् मणिशिलागृहं हरः ॥ ८१ ॥

तत्र हंसधवलोत्तरच्छदं
जाह्नवीपुलिनचारुदर्शनम् ।
अध्यशेत शयनं प्रियासखः
शारदाभ्रमिव रोहिणीपतिः ॥ ८२ ॥

क्लिष्टकेशममिलुप्तचन्दनम्
व्युत्ययार्पितनखं समत्सरम् ।
तस्य तच्छिदुरमेखलागुणं
पार्वतीरतमभून्न तृप्तये ॥ ८३ ॥

80 *a* So Bh alone, G, S स्खलत्कथ, Vā-2, P 1 स्खलद्वचः; cp. 68.

81 *c* So F, Vā-1 ध्याननूनविभूतिरीश्वरः, T ध्यानसंभृतिविभूति शालिन, Bh., S ध्याननूनविभूतिरीश्वरः with which agree P-2, P-3, P-4, G, Mallinātha ध्याननूनविभूतिसम्भृत (= ध्यान न्यूनता सत्स्वभावनिष्ठया विभूत्या भोगसाधनेन सम्भृत सम्पूर्णम्) *d* रहः P 3, P-4, P 1, S, Bh, P-2 तत्र. *c* and *d* Of this śloka and *a* and *b* of 82 are omitted by Vā-2

83 *a* and *b* So Vā-1, T, S क्लिष्टकेशमवलुप्तचन्दनं व्यत्ययार्पितनखं समत्सरम् So P-3, P-4, F, G क्लिष्टकल्पमदनं व्यत्ययार्पितनखं समत्सरम्, so Mallinātha, P-2—मविलुप्तचन्दनं (—मविलुप्तचन्दन ? as ours), so P-3, Bh, Vā-1 व्यत्ययार्पित—; P-4 व्युत्ययार्पितनखं *d* F—रतमभून्न तृप्तये, P 3, G, Bh. मभून्न तृप्तये

केवल प्रियतमादयालुना
ज्योतिषामवनतासु पङ्क्तिषु ।
तेन तत्परिगृहीतवक्षसा
नेत्रमीलनकुतूहल कृतम् ॥ ८४ ॥
स व्यबुध्यत बुधस्तवोचित
शातकुम्भकमलाकरै समम् ।
मूर्छनापरिगृहीतकैशिके
किनरैरुषसि गीतमङ्गल ॥ ८५ ॥
तौ क्षण शिथिलितोपगूहनौ
दपती रचितमानसोर्मय ।
पद्मभेदपिशुना सिषेविरे
गन्धमादनवनान्तमारुता ॥ ८६ ॥
ऊरुमूलनखमार्गराजिभिस्
तत्क्षण हृतविलोचनो हर ।
वासस प्रशिथिलस्य सयम
कुर्वती प्रियतमामवारयत् ॥ ८७ ॥
स प्रजागरकषायलोचन
गाढदन्तपदपीडिताधरम् ।

84 *a* F केवलप्रिय— *c* S प्रनिगृहीत—

85 *a* F वुधस्तपोचित , Vā 2, T —घ्यत तया निशाक्षये *b* T —कमलाकर *c* T —गृहीतवशिकै , P 3—गृहीतकेशकै , P 4 —गृहीतमानसै , Bh मूर्छनापरिगृहीतकैशकै *d* F समुपगीतमगल

86 *a* F शिदिलि—, Vā 2 प्रशिथिलोपगू— *b* So majority, P 2, P 3, Bh चलितमा— *c* F पद्मबोधनिपुणा , G पद्मभेदनिपुणा *d* With गन्धमादन Vā 1, the basis of our text ends, henceforth Vā 2 has been our basis

87 *a* F —मार्गराजभि , P 2 ऊरुल्ननख—जिभि *c* F, प्रसिदिलस्य, so P 1, P 2, P 3, P 4, Bh , S , G , F , Vā 1 सचय

आकुलालकमरंस्त रञ्जयन्
प्रेक्ष्य भिन्नतिलकं प्रियामुखम् ॥ ८८ ॥
तेन भङ्गिविषमोत्तरच्छदं
मध्यपिण्डितविसूत्रमेखलम् ।
निर्मलेऽपि शयनं निशात्यये
नोज्झितं चरणरागलाञ्छितम् ॥ ८९ ॥
स प्रियामुखरसं दिवानिशं
हर्षवृद्धिजननं सिषेविषुः ।
दर्शनप्रणयिनामदृश्यताम्
आजगाम विजयानिवेदितः ॥ ९० ॥
समदिवसनिशीथं सङ्गिनस्तत्र शंभोः
शतमगमदृतूनां साग्रमेका निशेव ।
न तु सुरतसुखेभ्यश्छिन्नतृष्णो बभूव
ज्वलन इव समुद्रान्तर्गतस्तज्जलौघैः ॥ ९१ ॥

इति श्रीकुमारसंभवे महाकाव्ये कविकालिदासकृतौ शिवयोः संभोगवर्णनं नामाष्टमः सर्गः ॥

88 *a* F न प्रजागरकषायलोचना, F, T, Bh गाढदन्तपदताडिताधरम्, P-1 गाढदन्तपरिताडि—, P-4 —दन्तपरिपीडिताधरम् *c* P 2, Bh —लकमपास्तचित्रक (प्रेक्ष्य), so F In P 2 and Bh verb is wanting, note स in this śloka and तेन in 89

89 *a* So Bh, Vā 2, F, P-2 भङ्गवि—, T, S भिन्नवि— *b* Vā 2 मध्यपीडित, P-4 मध्यमण्डितविनम्रमेखलम्

90 *a* So Bh alone, others प्रियामुखरसं *b* F निषेविषुः *d* S, Bh —निवेदनात्

91 *b* So Vā 2, S (मात्र किञ्चिन्मात्रिकमव्ययम्), others सार्धम् (with Mallinātha) *c* F न च सुरतसुखैश्च, Bh न च सुरतसुखेषु *d* So F, G, S, Mallinātha, Vā 1, Bh तज्जलेषु, T तज्जलेभ्यः

Colophon After this P-4 has पार्वतीसंभोगवर्णनो नामाष्टमः सर्गः ।

अथो शिवश्चन्द्रसुचारुमौलि
मस्मार तन्नामरशिल्पिराजम् ।
चिकीर्षयागारवरस्य विष्णुर्
माया तु समारसिसृक्षयेव ॥

सवत् । ६७५ वर्षे माघमासे कृष्णपक्षे रुद्रातिथौ काव्यवासरे। भट्टारक श्रीदेवेन्द्रकीर्तिजी तत्सिषि नारायणदामस्वमेव लिखापित। लिखितं लेखक मा० जोवाग्राम वनहटामध्ये लिपि। श्रीरस्तु। कल्याणमस्तु, P2 हरसभोग वर्णनोष्टम । सपूर्णमिति। ८ । सवत् । ६४० वर्षे पौपसुदि १४ बृहस्पतिवासरे। लिप्यते पुरनमल काईस्थमाथुरेण। लिखाईत भटविश्रामजी आत्मपठनार्थम् । शुभमस्तु भवेत्; P agrees with Vā 2 P-1 शिवपार्वतीसुरतक्रीडावर्णन नाम , S, Bh उमासुरतवर्णन , G हरविहारो नाम , Mallinātha उमासुरतवर्णन नामाष्टम सर्ग , F इति श्रीकालिदासस्य कृतौ कुमारसभवे महाकाव्ये अष्टम सर्ग । करकृतमपराध क्षन्तुमर्हन्ति सन्त । श्रीरामचन्द्राय मङ्गलम्। श्रीसाम्बशिवार्पणमस्तु।

॥ नवमः सर्गः ॥

तथाविधेऽनङ्गरसप्रसङ्गे
मुखारविन्दे मधुपः प्रियायाः ।
सम्भोगवेश्म प्रविशन्तमन्तर्
ददर्श पारावतमेकमीशः ॥ १ ॥
सुकान्तकान्तामणितानुकारं
कूजन्तमाघूर्णितरक्तनेत्रम् ।
प्रस्फारितोन्नम्रविनम्रकण्ठं
मुहुर्मुहुर्न्यञ्चितचारुपुच्छम् ॥ २ ॥
विशृङ्खलं पक्षतियुग्ममीषद्
दधानमानन्दगति मदेन ।
शुभ्रांशुवर्णं जटिलाग्रपादम्
इतस्ततो मण्डलकैश्चरन्तम् ॥ ३ ॥
रतिद्वितीयेन मनोभवेन
ह्रदात् सुधायाः प्रविगाह्यमानात् ।
तं वीक्ष्य फेनस्य चयं नवोत्थम्
इवाभ्यनन्दत् क्षणमिन्दुमौलिः ॥ ४ ॥
तस्याकृतिं कामपि वीक्ष्य दिव्याम्
अन्तर्भवच्छद्मविहङ्गमस्य ।
विचिन्तयन् संविविदे स देवो
भ्रूभङ्गभीमश्च रुषा बभूव ॥ ५ ॥

2. *c* Cp VIII, 76 मत्तमत्तनयन in F *d* T —मुहुर्नर्निचार—, so Vā-2, Bh
3. *b* T, V यानन्दगत *d* G, S, T, V —न्कैश्चर—, so Bh
4. *b* So all the MSS, note preference for ह्रदात् to निगाह् with reference to I-1
5. *a* T तदाकृति *b* So S, others —भवच्छद्म—

स्वरूपमास्थाय ततो हुताश
श्वासस्खलत्कण्ठकृताञ्जलि सन् ।
प्रवेपमानो नितरा स्मरारिम्
इद वचो व्यक्तमथाभ्युवाच ॥ ६ ॥

असि त्वमेको जगतामधीश
स्वर्गौकसा त्व विपदो निहसि ।
अत सुरेन्द्रप्रमुखा प्रभो त्वाम्
उपासते दैत्यवरैर्विधूता ॥ ७ ॥

त्वया प्रियाप्रेमवशवदेन
शत व्यतीयेऽत्रभवन्नृतूनाम् ।
बहि स्थितोऽपि त्वदवीक्षणार्तो
दैन्य पर प्राप सुरै सुरेन्द्र ॥ ८ ॥

त्वदीयसेवावसरप्रतीक्षैर्
अभ्यर्थित शक्रमुखै सुरैस्त्वाम् ।
उपागतोऽन्वेष्टुमह विहग-
रूपेण विद्वन्त्समयोचितेन ॥ ९ ॥

इति प्रभो चेतसि सप्रधार्य
त नोऽपराध भगवन् क्षमस्व ।
पराभिभूता वद कि क्षमन्ते
कालातिपात शरणार्थिनोऽमी ॥ १० ॥

6 *b* So Bh *alone*, T, V श्रामस्खलत्कम्प्रकृताञ्जलि सन्, S स्खलन् वलत्कम्पकृताञ्जलि सन् (comm वलनुद्भवन् कम्पो यथा तथा), Va 2 श्रमन् स्खलत्कम्प्रकृताञ्जलि सन्, T, V1—मानोऽतितरा
d So T, V1, Va 2, S, G, Bh—थाभ्युवाच
8 *b* So T, V, —व्यतीये सुरतादृतूनाम् Va 2 S, G, Bh
c So Va 2, G वहि स्थितेन त्वदवीक्षणार्तो, S, Bh रह स्थितेन त्वदवीक्षणार्तो, T, V रह स्थितेन त्वदवीक्षणेन
9 *d* Va 2 विद्वत्समयो—
10 *b* Bh ममापराध—

प्रभो प्रसीदाय मृजात्मपुत्र
य प्राप्य सेनान्यमसौ सुरेन्द्र ।
स्वर्लोकलक्ष्मीप्रभुतामवाप्य
जगत्त्रय पाति तव प्रसादात् ॥ ११ ॥
स शंकरस्तामिति जातवेदो-
विज्ञापनामर्थकरी निशम्य ।
अभूत् प्रसन्न परितोषयन्ति
गीर्भिर्गिरीशा रुचिराभिरीशम् ॥ १२ ॥
प्रसन्नचेता मदनान्तकारी
स तारकारेर्जयिनो भवाय ।
शतस्य सेनाधिपतेर्जयाय
व्यचिन्तयच्चेतसि भावि किंचित् ॥ १३ ॥
युगान्तकालाग्निमिवाविषह्य
परिच्युत मन्मथरङ्गभङ्गात् ।
रतान्तरेत स हिरण्यरेतस्य्
अथोर्ध्वरेतास्तदमोघमाधात् ॥ १४ ॥
अत्युष्णवाष्पानिलदूषितान्तर्
विशुद्धमादर्शमिवात्मदेहम् ।
बभार भूम्ना सहसा पुरारि-
रेत परिक्षेपकुवर्णमग्नि ॥ १५ ॥
त्व सर्वभक्षो भव भीमकर्मा
कुष्ठाभिभूतोऽनल धूमगर्भ ।

11 a So Bh , so T , V1 except in मृजात्, Va 2 प्रभो प्रसीदात् मृजस्व पुत्र, G , S—दात् मृजात्मपुत्र c T , V स्वर्गेन्द्र—, Bh स्वर्लोकलक्ष्मीप्रभुतामुपेत्य

12 b T , V , Bh अर्थवती

13 a So Va 2, Bh and others—न्तकार

15 a So Va 2 , T , V अथोष्णवाष्पानिलदूषितान्त, G अथोष्ण वाष्पानलदूषितान्तर्—, Bh अथोष्मवाष्पानलदूषितान्तर् d Bh रेत परिक्षिप्तकुवर्ण—

16 d T , V1 तथा रता—

इत्थं शशापाद्रिसुता हुताशं
रुष्टा रतानन्दसुखस्य भङ्गात् ॥ १६ ॥

दक्षस्य शापेन शशी क्षयीव
प्लुष्टो हिमेनेव सरोजकोशः ।
वहन् विरूपं वपुरुग्ररेखा-
चयेन वह्निः किल निर्जगाम ॥ १७ ॥

स पावकालोकरुषा विलक्षां
स्मरत्रपास्मेरविनम्रवक्त्राम् ।
विनोदयामास नगेन्द्रपुत्रीं
शृङ्गारगर्भैर्मधुरैर्वचोभिः ॥ १८ ॥

हरो विकीर्णं घनघर्मतोयैर्
नेत्राञ्जनाङ्कं सदयं प्रियायाः ।
द्वितीयकौपीनचलाञ्चलेना-
हरन् मुखेन्दोरकलङ्किनोऽस्याः ॥ १९ ॥

मन्देन स्विन्नाङ्गुलिना करेण
प्रेम्णा तस्या वदनारविन्दात् ।
परामृशन् घर्मजलं जहार
हरः सहेलं व्यजनानिलेन ॥ २० ॥

रतिश्लथं तत्कबरीकलापम्
असावसक्तं विगलत्प्रसूनम् ।
स पारिजातोद्भवपुष्पमय्या
स्रजा बबन्धामृतमूर्तिमौलिः ॥ २१ ॥

17 *a* T शशी क्षयाय S, V, G agree with ours *b* T, V₁ प्लुष्टो हिमेनेव—

18 *a* T, V पावकालोकनता— *c* S, T, V₁, Bh गिरीन्द्रपुत्री

19 *b* So T, V₁, others हृदयप्रि— *d* T, V₁ (—न) हरन्मुखेन्दो—, Bh —रकलङ्किनोपि

20 *b* G प्रेम्णा च

कपोलपाल्या मृगनाभिचित्र-
पत्रावलीमिन्दुमुख सुमुख्या ।
स्मरस्य सिद्धस्य जगद्विमोह-
मन्त्राक्षरश्रेणिमिवोल्लिलेख ॥ २२ ॥
रथस्य कर्णाविति तन्मुखस्य
ताटङ्कचक्रद्वितय न्यधात् स ।
जगज्जिगीषुर्विषमेषुरेष
ध्रुव यमारोहति पुष्पचाप ॥ २३ ॥
तस्या स कण्ठे पिहितस्तनाग्रा
न्यधत्त मुक्ताफलहारवल्लीम् ।
या प्राप मेरुद्वितयस्य मूर्ध्नि
स्थितस्य गङ्गौघयुगस्य लक्ष्मीम् ॥ २४ ॥
नखव्रणश्रेणिधरे बबन्ध
नितम्बबिम्बे रशनाकलापम् ।
चलत्स्वचेतोमृगबन्धनाय
मनोभुव पाशमिव स्मरारि ॥ २५ ॥
भालेक्षणाग्नौ स्वयमञ्जन स
भङ्क्त्वा दृशो साधु निवेश्य तस्या ।
नवोत्पलाक्ष्या पुलकोपगूढे
कण्ठे विनीलेऽङ्गुलिमुज्जघर्ष ॥ २६ ॥

23 *a* Bh रथस्य कर्णाविति मुखस्य, T तन्मनस्य, G कर्णाविति मु— *b* G, Bh. व्यधात्—

24 *a* T, V1 कण्ठेऽपिधनस्तन या, Bh कण्ठेऽपि घनस्तनाग्र *c* T, V1 सा प्राप— *d* S गाङ्गौघ, but comm गङ्गाया वाघयो प्रवाहयोर्युगस्य

25 *a* Vā-2 नखव्रणश्रेणिवरे— *b* T, V रसना— *c* So majority, T, V चलच्च— *d* T मनोभव, all others मनोभुव

26 So Va-2, G, S, न्यक्त्वा T, V1 (note use of √*bhañj* in this sense, *see also* XII, 60*b*—भञ्जनम्) *c* Bh, T, V1 पुलकावगूढ— *d* So T, G, S, V1, Bh, Vā-2 विलीनाङ्गुलि—

अल्क्तक पादसरोरुहाग्रे
सरोरुहाक्ष्या किल सनिवेश्य ।
स्वमौलिगङ्गासलिलेन हस्ता-
रुणत्वमक्षालयदिन्दुचूड ।। २७ ।।
भस्मानुलिप्ते वपुषि स्वकीये
सहेलमादर्शतल विमृज्य ।
नेपथ्यलक्ष्मीपरिभावनार्थम्
अदर्शयज्जीवितवल्लभा स ।। २८ ।।
प्रियेण दत्ते मणिदर्पणे सा
सभोगचिह्न स्ववपुर्विभाव्य ।
नपावती तत्र घनानुराग
रोमाञ्चदम्भेन बहिर्बभार ।। २९ ।।
नेपथ्यलक्ष्मी दयितोपक्लृप्ता
सस्मेरमादर्शतले विलोक्य ।
अमस्त सौभाग्यवतीषु धुर्यम्
आत्मानमुद्भूतविलक्षभावा ।। ३० ।।
अन्त प्रविश्यावसरेऽथ तत्र
स्निग्धे वयस्ये विजया जया च ।
सुमपदोपाचरता कलानाम्
अङ्कस्थिता ता शशिखण्डमौले ।। ३१ ।।

27 *d* T, V_1 —इन्दुमौलि
28 *c* G, S, Bh —लक्ष्म्या परि—
29 *a* T V_1 —दर्पण च *b* V_1 सयोग— *c* Va 2—वतीमत्र, cp Rv XIX, 28
30 *c* So G, Va-2 T, V_1, S नुर्या—, cp X, 53*c* *d* T, V_1 *उद्भूतविस्मयता सा, Bh उद्भूतवि—*
31 *c* G, Bh स्वसपदो— T, V_1 उमा तदोपाचरता कलाभा *d* V_1 दूरे स्थिता तां, T दुरे स्थिता तां

व्यधुर्वहिर्मङ्गलगानमुच्चैर्
वैतालिकाश्चित्रचरित्रचारु ।
जगुश्च गन्धर्वगणा सशङ्ख-
स्वन प्रमोदाय पिनाकपाणे ॥ ३२ ॥

तत स्वसेवावसरे सुराणा
गणान्तदालोकनतत्पराणाम् ।
द्वारि प्रविश्य प्रणतोऽथ नन्दी
निवेदयामास कृताञ्जलि सन् ॥ ३३ ॥

महेश्वरो मानसराजहंसी
करे दधानस्तनया हिमाद्रे ।
सभोगलीलालसित सहेल
हरो बहिस्तानभि निर्जगाम ॥ ३४ ॥

क्रमान् महेन्द्रप्रमुखा प्रणेमु
शिरोनिबद्धाञ्जलयो महेशम् ।
प्रालेयशैलाधिपतेस्तनूजा
देवी च लोकत्रयमातर ताम् ॥ ३५ ॥

यथागत तान् विबुधान् विसृज्य
प्रसाद्य मानक्रियया प्रतस्थे ।
स नन्दिना दत्तभुजोऽधिरुह्य
वृष वृषाङ्क सह शैलपुत्र्या ॥ ३६ ॥

मनोऽतिवेगेन ककुद्मता स
प्रतिष्ठमानो गगनाध्वनोऽन्ते ।

32 *b* T, Vi चित्रितचारुवेद्याम् *d* T, Vi —शङ्खध्वनि (=ध्वनि ? adverbial)
34 *d* T, Vi हसन् बहि—
35 *b* Bh, G गिरीशम् *d* So G, Bh, others ते
36 *b* G, Bh प्रसाद्यमान क्रि—, T, Vi प्रसादमानक्रियया
37 *b* Bh गगनाध्वनीन, rest as ours, T, Vi read

मनोऽनिवेगेन ककुद्मता स
प्रतिष्ठमानो गगनाध्वनीन ।

वैमानिकैः साञ्जलिभिर्ववन्दे
विहारहेलागतिभिर्गिरीश ॥ ३७ ॥
स्वर्वाहिनीवारिविहारचारी
रतान्तनारीश्रमशान्तिकारी ।
तौ पारिजातप्रसवप्रसङ्गो
मरुत् सिषेवे गिरिजागिरीशौ ॥ ३८ ॥
पिनाकिनापि स्फटिकाचलेन्द्र
कैलासनामा कलिताम्बराश ।
धृतार्धसोमोऽद्भुतभोगिभोगो
विभूतिधारी स्व इव प्रपेदे ॥ ३९ ॥
विलोक्य यत्र स्फटिकस्य भित्तौ
सिद्धाङ्गना स्व प्रतिबिम्बमारात् ।
भ्रान्त्या परस्या विमुखीभवन्ति
प्रियेषु मानग्रहिला नमस्तु ॥ ४० ॥
सुबिम्बितस्य स्फटिकांशुगुप्तेश्
चन्द्रस्य चिह्नप्रकर करोति ।
गौर्यार्पितस्येव रसेन यत्र
कस्तूरिकाया शकलस्य लीलाम् ॥ ४१ ॥

तौ पारिजातप्रसवप्रसङ्गो
मरुत् सिषेवे गिरिजागिरीशौ ॥

The two omit *c* and *d* of 37 and *a* and *b* of 38 *b* G प्रतिष्ठमानो गगनाध्वनीन S प्रतिष्ठमानो गगनाध्वगोऽन्त Rest as ours in both

39 *b* So Bh, G, others—म्वराश, T, V1—म्वराम *c* T, V1 भृतभोगिभोगो

40 *b* Bh—स्वप्रति— *c* T, V1—परस्याभिमुखी— *d* Bh, G मन मु

41 *d* G, V1, T, Bh कस्तूरिकास्यासकुलस्यलीलाम्

यदीयभित्तौ प्रतिबिम्बिताङ्गम्
आत्मानमालोक्य रुषा करीन्द्राः ।
मत्तान्यकुम्भिभ्रमतोऽतिभीम-
दन्ताभिघातव्यसनं वहन्ति ॥ ४२ ॥
निशासु यत्र प्रतिबिम्बितानि
ताराकुलानि स्फटिकालयेषु ।
दृष्ट्वा रतान्तच्युतहारमुक्ता-
भ्रमं बिभ्रति सिद्धवध्वः ॥ ४३ ॥
नभश्चरीमण्डनदर्पणश्री
सुधानिधिर्मूर्धनि यस्य तिष्ठन् ।
अनर्घ्यचूडामणितामुपैति
शैलाधिराजस्य शिवालयस्य ॥ ४४ ॥
समीपिवासा रहसि स्मरार्ता
रिरंसवो यत्र सुराः प्रियाभिः ।
एकाकिनोऽपि प्रतिबिम्बभाजो
बिभ्यति भूयोभिरिवान्विता स्वैः ॥ ४५ ॥
देवोऽपि गौर्या सह चन्द्रमौलिर्
यदृच्छया स्फटिकशैलशृङ्गे ।
शृङ्गारचेष्टाभिरनारताभिर्
मनोहराभिर्व्यहरच्चिराय ॥ ४६ ॥
देवस्य तस्य स्मरसूदनस्य
हस्तं समालम्ब्य सुविभ्रमश्रीः ।
सा नन्दिना वेत्रभृतापदिष्ट-
मार्गा पुरोगेण किल चचाल ॥ ४७ ॥

42 c T, V1 मत्तान्यनाग—
43 c G रतान्त च्युत—
45 d G, S, V1 T, Bh—भिरिवान्विता स्वैः
46 a T V1 दिव्योऽपि
47 b So G, V1 T, Bh, others समालिङ्ग्य c G —भृतापदिष्ट मार्गे पुरोगे, T, V1, Bh पुरोगेन

चलच्छिखाग्रो विकटाङ्गभङ्ग
सुदन्तुर शुक्लसुतीक्ष्णतुण्ड ।
भ्रुवोपदिष्ट स हि शकरेण
तस्या विनोदाय ननर्त भृङ्गी ॥ ४८ ॥
कण्ठस्थलीलोलकपालमाला
दंष्ट्राकरालाननमभ्यनृत्यत् ।
प्रीतेन तेन प्रभुणा प्रणुन्ना
काली कलत्रस्य मुदे प्रियस्य ॥ ४९ ॥
भयकरौ तौ विकट नटन्तौ
विलोक्य बाला भयविह्वलाङ्गी ।
सरङ्गमुत्सङ्गमनङ्गशत्रोर्
गाढ प्रसह्य स्वयमालिलिङ्ग ॥ ५० ॥
उत्तुङ्गपीनस्तनपीडपीड
ससभ्रम तत्परिरम्भमीश ।
प्रपद्य सद्य पुलकोपगूढ
स्मरेण रूढप्रमदो ममाद ॥ ५१ ॥
इति गिरितनुजाविलासलीला-
विविधविभङ्गिभिरेप तोपित सन् ।
अमृतकरशिरोमणिर्गिरीन्द्रे
कृतवसतिर्वशिभिर्गणैर्ननन्द ॥ ५२ ॥

इति श्रीकुमारसम्भवे महाकाव्ये कविकालिदासकृतौ कैलासगमन नाम नवमः सर्गः ॥

48 *a* and *b* T, V1 चलद्विपाणो विकटाङ्गभङ्ग स दन्तुर शुक्लसुतीक्ष्ण-तुण्ड *b* So Vā-2, S, G, Bh, others न दन्तुर *c* T, V1, G, Bh, S —म तु श—

49 *c* S, Vā 2 नियुक्ता

50 *a* Vā 2, S नदत्तौ *c* Bh सुरङ्गामु—

51. *a* Va 2 S —पीनस्तनपिण्डपीड

52 *a* G, T, V1, Bh इति गिरिसुतया वि—

Colophon G, Bh कैलासगमन नाम—, T कैलासगमना नाम—, V1, S कैलासगमो नाम—

॥ दशमः सर्गः ॥

आससाद शुनासीरं सदसि त्रिदशैः सह ।
एष त्रैयम्बकं तीव्रं वहन् वह्निर्महन्महः ॥ १ ॥
सहस्रेण दृशामीशो द्युपदां सोऽतिसादरम् ।
दुर्दर्शनं ददर्शाग्निं धूम्रधूमिलमण्डलम् ॥ २ ॥
दृष्ट्वा तथाविधं वह्निमिन्द्रः क्षुब्धेन चेतसा ।
व्यचिन्तयच्चिरं किंचित् कदर्पद्वेषिरोषजम् ॥ ३ ॥
स विलक्ष्यमुखैर्देवैर्वीक्ष्यमाणः क्षणं क्षणम् ।
उपाविशत् सुरेन्द्रेणादिष्टं सादरमासनम् ॥ ४ ॥
हव्यवाह त्वयासादि दुर्दर्शेयं दशा कुतः ।
इति पृष्टः सुरेन्द्रेण स निःश्वस्य वचोऽवदत् ॥ ५ ॥
अनतिक्रमणीयात्ते शासनात् सुरनायक ।
पारावतं वपुः प्राप्य वेपमानोऽतिसाध्वसात् ॥ ६ ॥
अभिगौरि रतासक्तं जगामाहं महेश्वरम् ।
कान्त्येव स्मराराते स्वं रूपमहमासदम् ॥ ७ ॥

1 a S, T, Bh सुनासीर— c T, V1 गत्वा त्रैयम्बक
2 a and b So G, T, V1, S, Va 2—मीशः कुलिशाङ्क च सा— but cp दुर्दर्शन d So Va 2, Bh, G, others धूम्रधूमित—
3 b G, Bh क्रुद्धेन
4 a Bh, G विलक्षमु—, T, V1 सवज्ज्रमुखैर्देवै-
5 b S दुर्दर्शा दशा, G, Bh सुदुर्दर्शा दशा, T, V1 सुमहादुर्दशा
T, V1, G, Bh have the order

अनतिक्रमणीयात्त शासनात् सुरनायक ।
जगामौरीरतासक्त (G, Bh अभि गौ—) जगामाहं महेश्वरम् ॥
पारावतं वपुः प्राप्य वपमानोऽतिसाध्वसात् ।
कान्त्येव स्मराराते स्वं रूपमहमासदम् ॥

7 a So S, Va 2, Bh अभिगौरी (comm गौर्यामित्यभिगौरि)

दृष्ट्वा छद्मविहग मा सुज्ञो विज्ञाय जम्भभित् ।
ज्वलज्ज्वालानले होतु कोपनो माममन्यत ।। ८ ।।
वचोभिर्मधुरै सान्त्वैर्विनम्रेण मया स्तुत ।
प्रीतिमानभवद्देव स्तोत्र कस्य न तुष्टये ।। ९ ।।
शरण्य सकलत्राता मामत्रायत शकर ।
क्रोधाग्नेर्ज्वलतो ग्रासत्रासतो दुर्निवारत ।। १० ।।
परिहृत्य परीरम्भ रभसाद् दुहितुर्गिरे ।
कामकेलिरसोत्सेकाद् व्रीडया विरराम स ।। ११ ।।
रङ्गभङ्गच्युत रेतस्तदमोघ सुदुर्वहम् ।
त्रिजगद्दाहक सद्यो मद्विग्रहमधि न्यधात् ।। १२ ।।
दुर्विपह्येण तेनाह तेजसा दहनात्मना ।
निर्दग्धमात्मनो देह दुर्वह वोढुमक्षम ।। १३ ।।
रौद्रेण दह्यमानस्य महसातिमहीयसा ।
मम प्राणपरित्राणप्रगुणो भव वासव ।। १४ ।।
इति श्रुत्वा वचो वह्ने परितापोपशान्तये ।
हेतु विचिन्तयामास मनसा विबुधेश्वर ।। १५ ।।
तेजोदग्धानि गात्राणि पाणिनास्य परामृशन् ।
किंचित् कृपीटयोनि त दिवस्पतिरभाषत ।। १६ ।।
प्रीत स्वाहास्वधाहन्तकारै प्रीणयसे स्वयम् ।
देवान् पितॄन्मनुष्यास्त्वमेकस्तेषा मुख यत ।। १७ ।।

8 *b* Bh, G यज्ञभित्, V1, T ज्ञानभृत् *d* V1, T कोपतोऽयममन्यत, G, Bh कोपता मामलोन्यत्
9 *a* Va 2, S सार्यै
10 *c* So Bh, G, T, V1, Va 2, S ग्रासात् त्रासतो—
11 *a* So G, Bh, others परीरम्भ रभस
12 *b* So Va 2, S, G, T, V1 —तदमोघ सुदुर्वहम् *d* Bh —ह्मधि न्यधात्
13 *a* Bh दुर्विषह्येन

त्वयि जुह्वति होतारो हवींषि ध्वस्तकल्मषा ।
भुञ्जन्ति स्वर्गमेवस् त्व स्वर्गप्राप्तौ हि कारणम् ॥ १८ ॥
हवींषि मन्त्रपूतानि हुताग्न त्वयि जुह्वत ।
तपस्विनस्तप सिद्धि यान्ति त्व तपसा प्रभु ॥ १९ ॥
निधत्से हुतमर्काय स पर्जन्योऽभिवर्षति ।
ततोऽन्नानि प्रजास्तेभ्यस्तेनासि जगत पिता ॥ २० ॥
अन्तश्चरसि भूताना तानि त्वत्तो भवन्ति च ।
ततो जीवितभूतस्त्व जगत प्राणदाऽसि च ॥ २१ ॥
अमीषा सुरसघाना त्वमेकोऽर्थमर्थने ।
विपत्तिरपि सश्लाघ्योपकारव्रतिनोऽनल ॥ २२ ॥
देवी भागीरथी पूर्वं भक्त्यास्माभि प्रतोषिता ।
निमज्जतस्त्वद्वोदीर्णं ताप निर्वापयिष्यति ॥ २३ ॥
गङ्गा तद् गच्छ मा कार्षीर्विलम्ब हव्यवाहन ।
अर्थेष्ववश्यकार्येषु सिद्धये क्षिप्रकारिता ॥ २४ ॥

18 *c* T, Vı भुञ्जन

20 *a* Vi., T नयते *c* T, Vı. तताऽन्नानि प्रजायन्त तनासि—

21 So Bh., others अन्तश्चराऽसि *b* So Vā 2 T, Vı तानि त्वद्वल-वन्ति च *c* T, Vı त्वत्ता जावितभूयस्त्व, Bh. तना जीवनभूतस्त्व *d* T, Vi, Bh —दाऽसि तत् After this Bh., G, S read

जन्न मकल्म्यास्य त्वमकोऽस्युपकारकृत ।
कार्योपपादन तत्र त्वत्ताऽन्य क प्रभञ्जन ॥

22 *a* T, Vi सुरसैन्याना *c* T, Vi read

विपदाऽपि पद श्लाघ्यापकारव्रति ना हि म ।

Bh., G have विपदाऽपि पद श्लाघ्यापकारव्रतिना हि मा

24 *b* Va-2, T, Vi. विपाद हव्य— *c* So T, Vı, Va 2, S कार्येष्ववश्यकार्येषु, Bh., G read

गङ्गा तद् गच्छ मा कार्षीर्विलम्ब हव्यवाहन ।
तत्र गत्वा च तद्वीजमभाघ मुञ्च सुस्थिरम् ॥

For a close parallel cf Dante, *Divine Comedy*, II, 3, l. 78

शभोरम्भोमयी मूर्ति सैव देवी सुरापगा ।
त्वत्त स्मरद्विपो बीज दुर्धर धारयिष्यति ।। २५ ।।
इत्युदीर्य शुनासीरो विरराम स चानल ।
तद्विसृष्टस्तमामन्त्र्य प्रतस्थे स्वर्धुनीमभि ।। २६ ।।
हिरण्यरेतसा तेन देवी स्वर्गतरङ्गिणी ।
तीर्णाध्वना प्रपेदे सा नि शेषाघविनाशिनी ।। २७ ।।
स्वर्गारोहणनि श्रेणिर्मोक्षमार्गाधिदेवता ।
उदारदुरितोद्गारहारिणी दुर्गतारिणी ।। २८ ।।
महेश्वरजटाजूटवासिनी पापनाशिनी ।
सगरान्वयनिर्वाणकारिणी धर्मचारिणी ।। २९ ।।
विष्णुपादोदकोद्भूता ब्रह्मलोकादुपागता ।
त्रिभि स्रोतोभिरश्रान्त पुनाना भुवनत्रयम् ।। ३० ।।
जातवेदसमायान्तमूर्मिहस्तै समुच्छ्रितै ।
आजुहावार्थससिद्धचै सुप्रसादघरेव सा ।। ३१ ।।
समिलद्भिर्मरालै सा कल कूजद्भिरुन्मदै ।
ददे श्रेयासि दु खानि निहन्मीति तमभ्यधात् ।। ३२ ।।
कल्लोलैरद्गतैरर्वाचीन तटमभिद्रुतै ।
प्रीतेव तमभीयाय स्वर्धुनी जातवेदसम् ।। ३३ ।।
अथाभ्युपेतस्तापार्तो निममज्जानल किल ।
विपदा परिभूता कि व्यवस्यन्ति विलम्बितुम् ।। ३४ ।।

26 *a* T V₁ S, Bh सुनासीरो *c* Bh, G, S तमापृच्छ्य
27 *d* Bh, G, S नि शेषक्लेशनाशिनी
28 *b* T, V₁ स्वर्गमार्गा—
29 T, V₁ सागरान्वय—, S सरागान्वय—, cp Md I, 54*b*
d T, V₁ Bh धर्मधारिणी
30 *b* Vā 2—लोकानुपा— *d* T, V₁ पुनाति भु—
31 *b* —हस्तै समुत्थितै J *c* and *d* T आजुहावास्य ससिद्धचै सुप्रसादादरेव सा, आजुहावार्थसिद्धचै त J, आजुहावास्य ससिद्धौ सुप्रसादादरेव सा V₁
33 *b* तटमुपागतै Bh, G *c* प्रीत्येव तमभी—Bh, G, V₁
34 *a*—भ्युपेत्य तापार्तो Bh, G, T, V₁ *c* विपदा परिभूत कि व्यवस्यति—Bh, G

गङ्गावारिणि कल्याणकारिणि श्रमहारिणि ।
स मग्नो निर्वृतिं प्राप पुण्यकारिणि तारिणि ॥ ३५ ॥
तत्र माहेश्वरं धाम सञ्चक्राम हविर्भुज ।
गङ्गायामिद्धभङ्गायामन्तस्तापदिपद्धृति ॥ ३६ ॥
कृशानुरेनसो रेतस्यादृते सरिता तया ।
निश्चक्राम तत सौम्य हव्यवाहो वहन् वहु ॥ ३७ ॥
सुधासारैरिवाम्भोभि परिषिक्तो हुताशन ।
यथागतं जगामाथ परां निर्वृतिमादधत् ॥ ३८ ॥
सा सुदुर्विषहं काम धाम कामजितो महत् ।
आदधाना परीतापमवाप व्योमवाहिनी ॥ ३९ ॥
वहिरार्ता युगान्ताग्नेस्तप्तानीव शिखागते ।
हित्वोष्णानि जलान्यस्या निर्जग्मुर्जलजन्तव ॥ ४० ॥
तेजसा तेन रौद्रेण तप्तानि सलिलान्यपि ।
समुदञ्चन्ति चण्डानि दुर्भराणि बभार सा ॥ ४१ ॥
जगच्चक्षुषि चण्डांशौ किंचिदभ्युदयोन्मुखे ।
जग्मु षट् कृत्तिका माघे मासि स्नातुं सुरापगाम् ॥ ४२

35 d पुण्यसारिणि तारिणि G, J, Bh., S

36. Vā-2, P 1 omit verses 36–40 c and d गङ्गायामुत्तरङ्गायाम्— J d So J, S, others—विपद्धृत, —मन्तस्तापनिदामृति Bh, G

37 b—रेतस्याहृते T, V1, note confusion of द—ह, cp note on गन्दा—गन्हा in my *Atharva-Prātiśākhya*, Intr, p 65

38 b—रभिषिक्ता—G, J

39 a J, S have गङ्गा काम Bh reads 38-39

सुधासारैरिवादारैरभिषिक्ता हुताशन ।
यथागतं जगामाथ परां निर्वृतिमादधन् ॥ ३८ ॥
सुधासारैरिवाम्भोभि परिषिक्तो हुताशन ।
आदधाना परीतापमवाप व्योमवाहिनी ॥ ३९ ॥

41. d दुर्वराणि J, S

शुभ्रैरभ्रकपैरूर्मिशतै स्वर्गमन सताम् ।
कथयन्तीमिवालोकावगाहाचमनादिना ॥ ४३ ॥
सुस्नाताना मुनीन्द्राणा बलिकर्मोचितैरलम् ।
बहि पुष्पोत्करै कीर्णतीरा दूर्वाक्षतान्वितै ॥ ४४ ॥
ब्रह्मध्यानपरैर्योगिवरैर्ब्रह्मासनस्थितै ।
योगनिद्रा गतैर्भोगिभोगबद्धैरुपाश्रिताम् ॥ ४५ ॥
पादाङ्गुष्ठाग्रभूमिष्ठै सूर्यसविष्टदृष्टिभि ।
ब्रह्मर्षिभि पर ब्रह्म गृणद्भिरुपसेविताम् ॥ ४६ ॥
अथ दैवी धुनी देवीमभ्यनन्दन् विलोक्य ता ।
क नाभिनन्दयत्येषा दृष्टा पीयूषवाहिनी ॥ ४७ ॥

43 *b* and *d*

—शतै स्वर्गनिवासिनाम् ।
कथयन्तीमिवालोकावगाहाचमनादिकम् ॥
—J , S

45 So Vā 2 , G reads

परैर्योगिवरैर्ब्रह्मासनस्थितै ।
योगनिद्रागतैर्भोगिभोगयुक्तैरुपाश्रिताम् ॥

J , S

परैर्योगपरैर्ब्रह्मासनस्थितै ।
योगनिद्रागतैर्योगपदबन्धैरुपाश्रिताम् ॥

T , V1

परैर्योगपरै पद्मासनस्थितै ।
योगनिद्रा गतैर्भोगिभोगबद्धैरुपाश्रिताम् ॥

46 *a* So G , Bh , Va-2 P 1, V1 , —भूयिष्ठै T , —भूमिस्थै J , S *b*—सबद्धदृष्टिभि J , S

47 *a* So Bh , G , दिव्या नदी देवीम् J , S , Vā 2 , —दैवी धुनीं T , V1 *c* So J , S , T , V1 , Vā 2, Bh त्रि ना— *d* देवी पी—G , S , T , V1

चन्द्रचूडामणिर्देवो यामुद्वहति मूर्धनि ।
यस्या विलोकन पुण्य श्रद्दधुन्ना मुदा हृदि ॥ ४८ ॥
दिष्टया विष्णुपदी देवी निर्वाणपददेनिनीम् ।
निर्धूतकल्मपा मूर्ध्ना सुप्रह्वास्ता ववन्दिरे ॥ ४९ ॥
सौभाग्यै खलु सुप्रापा मोक्षप्रतिभुव सतीम् ।
भक्त्या प्रतुष्टुवुस्ता ता श्रद्दधाना दिवो धुनीम् ॥ ५० ॥
मुक्तिश्रीसङ्गदौत्यज्ञैस्तत्र ता विमलैर्जलै ।
प्रक्षालितमला सन्तु सुस्नातास्तपसान्विता ॥ ५१ ॥
स्नात्वा तत्र सुलभ्याया भाग्यै परिपचेलिमै ।
चरितार्थं स्वमात्मान बहु ता मेनिरे मुदा ॥ ५२ ॥
कृशानुरेतसो रेतस्तासामभि कलेवरम् ।
अमोघ सञ्चाराय सद्यो गङ्गावगाहनात् ॥ ५३ ॥
रौद्र सुदुर्धर धाम दधाना दहनात्मकम् ।
परितापमवापुस्ता मग्ना इव विपाम्बुधौ ॥ ५४ ॥
अक्षमा दुर्वह वोढुमम्बुनो वहिरातुरा ।
अग्नि ज्वलन्तमन्तस्ता दधाना इव निर्ययु ॥ ५५ ॥

48 *c* तस्या वि—G, T V1, तस्यावशा Bh *d* So majority, श्रद्दधुन्ना मु—, cp 49*d*, 50*d*

49 *a* So T, V1 *b*—पददर्शिनीम् Bh, G *d*—ह्वास्ता V1

50 So Va-2, J, सभाग्यै Bh, स्वभाग्यै खलु सुप्राप्ता T, V1 *b* The use of सती is significant, for it designates Parvati (=*parvatasyapatyam*, sister of Ganga), —भुव सताम् Bh., V1. *c* भक्त्यात्र तुष्टुवु—J, S, T, V1 *d* श्रद्दधाना सिषेविरे Bh, *G*, *J*, *T*, *V1*

51 Omitted by Vā 2 but shown on margin by P 1 *a*—दूत्यज्ञै J, S *b* तत्र मातिमन्जलै Bh, G

52 *a*—तत्र सुरम्याया T, Vi, but cp सुप्रापा in 15 *c* and *d* So Vā 2, P 1, J and majority, चरितार्थमिवात्मान T, Vi *d* बहुमा म—Bh, G

55 *c*—न्तमन्त स्य T, V1 For *c* and *d* Bh, G read

निर्ययु सहिता शीघ्र कृत्तिका विस्मयान्विता ॥

अमोघ शाभव बीज सद्यो नद्योज्झित महत् ।
तासामभ्युदर दीप्त स्थित गर्भत्वमागमत् ॥ ५६ ॥
सुज्ञा विज्ञाय ता गर्भीभूत तद् वोढुमक्षमा ।
विषादमदधु सद्यो गाढ भर्तृभिया ह्रिया ॥ ५७ ॥
तत शरवणे सार्धं भयेन व्रीडया सह ।
तद् गर्भजातमुत्सृज्य ता गृहानभितो ययु ॥ ५८ ॥
ताभिस्तत्रामृतकरकलाकोमल भासमान
तन्निक्षिप्त क्षणमभिनभो गर्भमभ्युज्जिहानै ।
स्वैस्तेजोभिर्दिनपतिशतस्पर्धमानैरमानैर्
वक्त्रै षड्भि स्मरहरगुरुस्पर्धया चाजनीव ॥ ५९ ॥

इति श्रीकुमारसभवे महाकाव्ये कविकालिदासकृतौ कार्त्तिकेयोत्पत्तिर्नाम दशम॰ सर्गः ॥

56 *b*—नद्या म्यित महत् T, V_1

57 *b* So Bh, others गर्भभूत *d*—भयाद ध्रिया T, V_1 After this Bh, G, T V_1 add

अकामभरण जानमकाण्ड भाविनोऽर्थत ।
सभूयान्योन्यमात्मान शुशुचुस्तास्तदाविलम् ॥

This is omitted by Va 2, P 1

58 T, V_1 read

तत शरवणे शापभयेन व्रीडया सह ।
तद् गर्भजातमुत्सृज्य ता गृहानभितो ययु ॥

J, S

तत शरवणे सार्धं भयेन व्रीडया च ता ।
तद्गर्भजातमुत्सृज्य स्वान् गृहानभिनिर्ययु ॥

59 *b* तद्विक्षिप्त J, S, ' Va 2 *c*—दिनकरशत—G, T, V_1 *d*—स्मरहरशिर स्पर्धयेव प्रणेदे G, T V_1 For *c* and *d* Bh has

तैस्तेजोभिर्दिनकरशतस्पर्धमानैरमानैर्
वक्त्र षड्भि स्मरहरशिर स्पर्धयेव प्रणेदे ॥

Colophon J, S, T इति श्रीकालिदासकृतौ कुमारसभवे कुमारोत्पत्तिर्नाम दशम सर्ग, V_1 इति कुमारसभवे दशम सर्ग.

॥ एकादशः सर्गः ॥

अभ्यर्थ्यमाना विबुधै समग्रै
प्रह्वं सुरेन्द्रप्रमुखैरुपेत्य ।
त पाययामास सुधातिपूर्ण
सुरापगा स्वस्तनमाशु मूर्ता ॥ १ ॥
पिबन् स तस्या स्तनयो सुधौघ
क्षण क्षण साधु समेधमान ।
प्रापाकृति कामपि षड्भिरेत्य
निषेव्यमाण खलु कृत्तिकाभि ॥ २ ॥
भागीरथीपावककृत्तिकानाम्
आनन्दबाष्पाकुललोचनानाम् ।
त नन्दन दिव्यमुपातुमासीत्
परस्पर प्रौढतरो विवाद ॥ ३ ॥
अत्रान्तरे पर्वतराजपुत्र्या
सम शिव स्वैरविहारहेतो ।
नभो विमानेन विगाहमानो
मनोऽतिवेगेन जगाम तत्र ॥ ४ ॥
निसर्गवात्सल्यवशाद् विवृद्ध-
चेत प्रमोदौ गलदश्रुनेत्रौ ।
अपश्यता त गिरिजागिरीशौ
षडानन तद्दिनजातमात्रम् ॥ ५ ॥

1 *c* T, Vi.—धामिपूर्णं, cp सुपूर्णं 14*d* *d* T, Vi. धात्री
2 *c* T, Vi.—रैप
4 *d* Bh. मनानिवेगेन
5 *a* T, Vi निसर्गवात्सल्यविवृद्धचेन पृथुप्र— *d* So T, Vi, cp the last sloka of the canto षष्ठे दिने etc Vā 2, S, Bh षड्दिनजातमात्रम्

अथाह देवी शशिखण्डमौलि
कोऽय शिशुर्दिव्यवपु पुरस्तात् ।
कस्याथवा धन्यतमस्य पुसो
मातास्य का भाग्यवतीषु धुर्या ॥ ६ ॥
स्वर्गापगासावनलोऽयमेता
षट् कृत्तिका कि कलहायमाना ।
पुत्रो ममाय न तवायमित्य
मिथोऽतिवैलक्ष्यमुदाहरन्ति ॥ ७ ॥
एतेषु कस्येदमपत्यमीशा-
खिलत्रिलोकीतिलकायमानम् ।
अन्यस्य कस्याप्यथ देवदैत्य-
गन्धर्वसिद्धोरगराक्षसेषु ॥ ८ ॥
श्रुत्वेति वाच हृदयप्रियाया
कौतूहलिन्या विमलस्मितश्री ।
सान्द्रप्रमोदोदयसौख्यहेतु-
भूत वचोऽवोचत चन्द्रचूड ॥ ९ ॥
जगत्त्रयीनन्दन एष वीर
प्रवीरमातुस्तव नन्दनोऽस्ति ।
कल्याणि कल्याणकर सुराणा
त्वत्तोऽपरस्या कथमेष सर्ग ॥ १० ॥
देवि त्वमेवास्य निदानमाद्ये
सर्गे जगन्मङ्गलगानहेतो ।
सत्य त्वमेवेति विचारयस्व
रत्नाकरे युज्यत एव रत्नम् ॥ ११ ॥

7 *d* G, Bh —हरन्त
9 *a* G, S वाक्य
10 *a* Bh जगत्त्रयानन्दन एष— *b* G, T, V1 प्रवीरमातस्तव नन्दनाऽयम्, so Bh with—नन्दनोऽस्ति
11 *a* निदानमास्ये S, —नमार्ये T, V1 *b* T, V1 स्वर्गे ज—

अत शृणुष्वावहितेन वृत्त
बीज यदग्नौ निहित मया तत् ।
सकान्तमन्तस्त्रिदशापगाया
तत्रोऽवगाहे सति कृत्तिकासु ॥ १२ ॥
गर्भत्वमाप्त तदमोघमेतत्
तासि शरस्तम्बमपि स्थितासि ।
बभूव तत्रायमभूतपूर्वो
महोत्सवोऽशेषचराचरस्य ॥ १३ ॥
अशेषविश्वप्रियदर्शनेन
धुर्या त्वमेतेन सुपुत्रिणीनाम् ।
अल विलम्ब्याचलराजपुत्रि
सुपर्णमुत्सङ्गतल विधेहि ॥ १४ ॥
अथेति वादिन्यमृतांशुमौलौ
शैलेन्द्रपुत्री रभसेन सद्य ।
सान्द्रप्रमोदेन सुपीनगात्री
धात्री समग्रस्य चराचरस्य ॥ १५ ॥
किरीटबद्धाञ्जलिभिर्नमस्यैर्
नमस्कृता सत्वरनाकिलोकै ।
विमानतोऽवातरदात्मज त
ग्रहीतुमुत्कण्ठितमानसाभूत् ॥ १६ ॥
स्वर्गापगापावककृत्तिकादीन्
कृताञ्जलीनानमतोऽपि भूय ।

12 *a* Bh अत्र शृणुष्वा— *c* G, Bh निदिशापगाया *d* T, Vi विगाहे सति, cp note on I, 1
14 *d* So Bh., T, Vi., Va 2, S, G स्वपुत्रमुत्सङ्गतल निधेहि
15 *d* Va 2, S समस्तस्य
16 *b* T, Vi —नाकनाकै— *d* Bh. गृहीतु—
17 *b* G, Bh. मूर्ध्नां, T, Vi मूर्ध्ना *c* G, T, Vi., Bh सुतान्—
d So T, Vi., others वा, cp —कस्य चेत, 20

हित्वोत्सुका त सुतमाससाद
पुत्रोत्सवे माद्यति को न हर्षात् ॥ १७ ॥
प्रमोदबाष्पाकुललोचना सा
न त ददर्श क्षणमग्रतोऽपि ।
परिस्पृशन्ती करकुड्मलाभ्या
सुखान्तर प्राप किमप्यपूर्वम् ॥ १८ ॥
स विस्मयानन्दविकस्वराया
शिशुर्गलद्बाष्पतरङ्गिताया ।
विवृद्धवात्सल्यरसोत्तराया
देव्या दृशो गोचरता जगाम ॥ १९ ॥
तमीक्षमाणा क्षणमीक्षणाना
सहस्रमाप्तु विनिमेषमैच्छत् ।
सुनन्दनालोकनमङ्गलेषु
क्षण क्षण तृप्यति कस्य चेत ॥ २० ॥
विनम्रदेवासुरपृष्ठगाभ्याम्
आदाय त पाणिसरोरुहाभ्याम् ।
नवोदयत्पार्वणचन्द्रचारु
गौरी स्वमुत्सङ्गतल निनाय ॥ २१ ॥
स्वमङ्कमारोप्य सुधानिधानम्
इवात्मनो नन्दनमिन्दुवक्त्रा ।
तमेकदेव जगदेकदेवी
बभूव पूज्या धुरि पुत्रिणीनाम् ॥ २२ ॥

18 *c* So Va 2 T V_1 others कुड्मलेन, cp 21 पाणिसरोरुहाभ्या in all

19 *a* S, G P I, Bh सुविस्म— *d* G S, Bh दृशोर्गोच—

20 *c* So T, V_1 G, Bh न नन्दना—, S, Va 2 सानन्दनालोकन—, cp 27*a* and above सुविस्मया— *d* Bh —हृप्यति कस्य चेत

21 *c* So G, Bh T V_1 महोदयात् पार्वण— others नवोदयं पा— *d* Bh तमुत्सङ्गतल—

22 *c* So T V_1, others तमेकमेपा जगदेकवीर

निसर्गवात्सल्यरसौघसिक्ता
सान्द्रप्रमोदामृतपूरपूर्णा ।
तमेकपुत्रं जगदेकमाता-
म्युत्सङ्गिनं प्रस्नविणी बभूव ॥ २३ ॥
अशेषलोकत्रयमातुरस्याः
षाण्मातुरः स्तन्यसुधामधासीत् ।
सुरत्रवन्त्यानलकृत्तिकाभिर्
मुहुर्मुहुः सस्पृहमीक्ष्यमाणः ॥ २४ ॥
सुखाश्रुपूर्णेन मृगाङ्कमौले
कलत्रमेकेन मुखाम्बुजेन ।
तस्यैकनालोद्गतपञ्चपद्म-
लक्ष्मीं क्रमात् षड्वदनीं चुचुम्ब ॥ २५ ॥
हैमं फलं हैमगिरेर्लतेव
विकस्वरं नाकनदीव पद्मम् ।
पूर्वेव दिङ् नूतनमिन्दुमाभात्
तं पार्वती नन्दनमादधाना ॥ २६ ॥
प्रीतामना सुप्रयतेन दत्त-
हस्तावलम्बा शशिशेखरेण ।
कुमारमुत्सङ्गतले दधाना
विमानमभ्रंलिहमारुरोह ॥ २७ ॥

23 c G, Bh. तमेकमव जगदेकदत्री— d T, Vi (—माता—) मुत्सङ्गिन, Bh.—म्युत्सङ्गिन प्रस्नविनी—
24 c S सुरस्रवन्त्या कृत्ति—, Va-2—स्रवन्त्या कृत्ति—
25 c T, Vi.—कनालाद्गमपञ्च— d Bh. चुचुम्ब
26 a So T, Vi., G, others हैमीं फलं
27 a So all except S with सा प्रयतेन, for a similar confusion cp 19a, 20c, 40a

महेश्वरोऽपि प्रमदप्ररूढ-
रोमोद्गमो भूधरनन्दनाया ।
अङ्कादुपादत्त तदङ्कत सा
तस्यास्तु सोऽप्यात्मजवत्सलत्वात् ॥ २८ ॥
दधानया नेत्रसुधैकसत्र
पुत्र पवित्र सुतया तयाद्रे ।
सश्लिष्यमाण शशिखण्डधारी
विमानवेगेन गृहान् जगाम ॥ २९ ॥
अधिष्ठित स्फाटिकशैलशृङ्गे
तुङ्गे निज धाम निकामरम्यम् ।
महोत्सवाय प्रमथप्रमुख्यान्
पृथून् गणान् शभुरथादिदेश ॥ ३० ॥
पृथुप्रमोदप्रगुणो गणाना
गण समग्रो वृषवाहनस्य ।
गिरीन्द्रपुत्र्यास् तनयस्य जन्म-
न्यथोत्सव सववृते विधातुम् ॥ ३१ ॥

28 *c* T, V_1 अकाण्डमादत्त तमङ्कन स
तस्यास्तु सौम्यात्मजवत्सल्त्वान् ॥

G agrees with ours except—सोऽस्यात्मज—

29 *a* So Va 2 P 1, S, G (सत्र सदादानम्=नेत्रयारमृतवत् सुखदा तारम्), T, V_1 दत्त्वानया नेत्रसुधैकपात्र *b* T, V_1—सुतया तयाद्रे *c* G, Bh—खण्डमौलि *d* T, V_1 गृहम, Bh ग्रहान्

30 G, Bh—ष्ठितस्फाटिक— *b* T तुङ्गे निजे धामनि कामरम्ये, V_1 agrees with T except in काऽरम्य, Bh तुङ्गे निजे धाम्नि निकामरम्ये *c* and *d* T reads

महोत्सवाय प्रमथान् स नाय
पृथून् महिम्ना स्वमुदादिदेश ॥

Bh G महोत्सवाय प्रमथान् सनाय
पृथून् प्रथिम्ना पृथगादिदेश ।

31 *a* So Vā 2, P 1, G, Bh, T, V_1 पृथुप्रमोद प्रगुणो गणाना

स्फुरन्मरीचिच्छुरिताम्बराणि
सुताननाग्निप्रनवाग्न्विनानि ।
वन्दिक्षिपु काञ्चनतोरणानि
गणा वराणि स्फटिकालयेषु ॥ ३२ ॥

दिक्षु प्रनर्पन्नदधीश्वराणाम्
अयामराणामिव नाकिलोके ।
महोत्सव नन्दिनुमाहनोज्स्यैर्
दध्वान धीर पटह पटीयान् ॥ ३३ ॥

महोत्सवे तत्र समागतानां
गन्धर्वविद्याधरसुन्दरीणाम् ।
मनादिनाना गिरिराजपुत्र्या
गृहेऽभवन्मङ्गलगीतकानि ॥ ३४ ॥

भुन ङ्गलोंगाधनभानहत्नाम्
त मानतो मानृवदन्युपेना ।
निवाय दूर्वाक्षतकानि मूर्ध्नि
निन्यु स्वमङ्क गिरिजातनूजम् ॥ ३५ ॥

ध्वनत्सु तूर्येषु सुमन्द्रमङ्क्या-
लिङ्गर्चोर्ध्वेक्ष्विप्सरसो रसेन ।
मुखविवत्र ननृतु भवृत्ति
गीतानुग भावरसानुविद्धम् ॥ ३६ ॥

वाता ववु सौख्यकरा प्रसेदुर्
आशा विधूमो हुतभुग् दिदीपे ।
जलान्यभूवन् विमलानि तत्रो-
त्सवेऽन्तरिक्ष प्रननाद मद्य ॥ ३७ ॥

32 *c* Bh. विचिनितु- *d* T, Vi. गगान्चलानि
33 *b* So G, Bh.,—मिव मन्दगाव in S, Vā 2 *d* S धीर, śloka omitted by T, Vi.
35 *b* T, Vi.—दम्युपन
36 *c* So Bh., Vā-2, P 1, S मुवृत्तगीता—('मुवृत्तानि शानन-च्छन्दांसि गीतानि'), G नवृत्ति गीत for which cp VII, 91 व्यञ्जितवृत्तिभेद, T, Vi मुवृत्तिगीतानुग

गम्भीरशङ्खध्वनिमिश्रमुच्चैर्
गृहोद्भवा दुन्दुभय प्रणेदु ।
दिवौकसा व्योम्नि विमानसघा
विमुच्य पुष्पप्रचयान् प्रसस्रु ॥ ३८ ॥
इत्थ महेशाद्रिसुतासुतस्य
जन्मोत्सवे समदयाचकार ।
चराचर विश्वमशेषमेतत्
पर चकम्पे किल तारकश्री ॥ ३९ ॥
तत कुमार स मुदा निदानै
स्वबाललीलाचरितैर्विचित्रै ।
गिरीशगौर्योर्हृदय जहार
मुदे न हृद्या किमु बालकेलि ॥ ४० ॥
महेश्वर शैलसुता च हर्षात्
सतर्षमेकेन मुखेन गाढम् ।
अजातदन्तानि मुखानि सूनोर्
मनोहराणि क्रमतश्चुचुम्ब ॥ ४१ ॥
क्वचित् स्खलद्भि क्वचिदस्खलद्भि
क्वचित् प्रकम्पै क्वचिदप्रकम्पै ।

38 *a* Bh , G —शब्दध्वनि— *b* So Vā 2, P 1, Bh and others दिवि ध्रुवा— *d* T , V1 विमुञ्चता पुष्पचयान्

39 *b* T , V1 , G , Bh जन्मोत्सव

40 *a* Vā 2, P 1, S , Bh सुमुदा , cp note on 27*a*, T , V1 समुदी *b* Vā 2, P 1, G , S , Bh स बाल—, Bh स बाललीलाललितै— *d* Vā 2, P 1—किल बाल—may be मुदे नु हृद्या किल बालकेलि

41 *a* and *b* T , V1

महेश्वर शैलसुतापि हर्षात्
सहर्षमेकेन मुखेन गाढम् ।

So Bh , G *except in* सतर्षम् (*for* सहर्षम्) *c* and *d* Bh . अजातदन्तानि मनोहराणि वक्त्राणि सूनो क्रमतश्चुचुम्बे

42 *c* T , V1 बाल सलील च— *d* S तयामुंद वर्धयति स्म पित्रो , III

वाल स लीलाचलनप्रयोगैस्
तयोर्मुद कन्दलयाचकार ॥ ४२ ॥

अहेतुहासच्छुरिताननेन्दुर्
गृहाङ्गणक्रीडनधूलिधूम्र ।
मुहुर्वदन् किंचिदलक्षितार्थं
मुद तयोरङ्कगतस्तनान ॥ ४३ ॥

गृह्णन् विषाणे हरवाहनस्य
स्पृशन्नुमाकेसरिण सटाली ।
स भृङ्गिण सूक्ष्मतर शिखाग्र
कर्षन् बभूव प्रमदाय पित्रो ॥ ४४ ॥

एको नव द्वौ दश पञ्च सप्ते-
त्यजीगणन् मञ्जु मुख प्रसार्य ।
महेशकण्ठोरगदन्तपङ्क्तिं
तदङ्कग शैशवनुन्नभीति ॥ ४५ ॥

कपर्दिकण्ठान्तकपालदाम्नो-
ऽङ्गुलि प्रवेश्याननकोटरेषु ।
दन्तानुपात्तु रभसीबभूव
मुक्ताफलभ्रान्तिकरान् कुमार ॥ ४६ ॥

43 *b* T, V1, G गेहाङ्गणक्रीडन—, so Bh. with—ङ्गन—, cp *As*, VII, 17

44 *b* Va 2, P 1, S —केसरिण सलीलम्, cp आमर्दक्लिष्टकेसरः *As*, VII, 14.

45 Vā-2, P 1, S अजीगणनान्यमुख (—णन् नान्य—? Comm in S leaves ना—unexplained) *d* So G, Bh, Vā 2, P 1, S शैशवमौग्ध्यमैशि ("शैशवमौग्ध्य बाल्त्वनिमित्तमूढता दधान), T, VL शैशवमुग्धमैशि, Bh तदङ्कग शैशव—

46 *d* So T, VL, Bh, G—भ्रान्तिधर कुमार, Va-2, P 1, S —भ्रान्तिकर कुमार

शंभो शिरोऽन्तः सरितस्तरङ्गान्
विगाह्य गाढं शिशिरान् रसेन ।
स जातजाड्यं निजपाणिपद्मम्
अतापयद् भालविलोचनाग्नौ ॥ ४७ ॥

किंचित् कलं भङ्गुरकन्धरः स
नमज्जटाजूटधरस्य शंभोः ।
प्रलम्बमानं किल कौतुकेन
चिरं चुचुम्बे मुकुटेन्दुखण्डम् ॥ ४८ ॥

इत्थं शिशोः शैशवकेलिवृत्तैर्
मनोऽभिरामैर्गिरिजागिरीशौ ।
मनोविनोदैकरसप्रसक्तौ
दिवानिशं नाविदतां कदाचित् ॥ ४९ ॥

इति बहुविधं बालक्रीडाविचित्रविचेष्टितम्
ललितललितं सान्द्रानन्दं मनोहरमाचरन् ।
अलभत परां बुद्धिं षष्ठे दिने नवयौवनं
स किल सकलं शस्त्रं शास्त्रं विवेद विभोरपि ॥ ५० ॥

इति श्रीकुमारसंभवे महाकाव्ये कविकालिदासकृतौ बालक्रीडावर्णनं नामैकादशः सर्गः ॥

47 c So Vā 2, P 1, Bh., S, G, T, V1. सजातजाड्यो
48 a So Va 2, P 1, G, Bh —कन्धरस्य, so S in text but cp commentary "भङ्गुरा पतनशीला कन्धरा यस्य, बालत्वात् स कुमारः", the usual divergence between text and commentary, T, V भङ्गुरकण्ठरम्यनमज्जटा—
49 c T, V1 मुदा विनोदैक—
50 c So Vā 2, P 1, S, T, V1, Bh, G वृद्धिं d So T, V1, Bh, G, others विभुर्यया

Colophon T इति कुमारसंभवे कुमारकौमारवर्णनो नामैकादशः सर्गः so V1 except—वर्णनं—, G इति श्रीकुमारसंभवे कार्तिकेयबालक्रीडावर्णनं नाम, so Bh., S कुमारोत्पत्तिर्नामैका—

॥ द्वादशः सर्गः ॥

अथ प्रपेदे त्रिदशैरशेषै
क्रूरासुरोपप्लवदुःखितात्मा ।
पुलोमपुत्रीदयितोऽन्धकारि
तृषातुरश्चातकवत् पयोदम् ॥ १ ॥
दृप्तासुरत्रासखिलीकृतात् स
कथंचिदम्भोदविहारमार्गात् ।
अवाततारामि गिरिं गिरीश-
गौरीपदन्यासविशुद्धमिन्द्रः ॥ २ ॥
सक्रन्दनः स्यन्दनतोऽवतीर्य
मेघात्मनो मातलिदत्तहस्तः ।
पिनाकिनोऽथालयमुच्चचाल
शुचौ पिपासाकुलितो यथाम्भः ॥ ३ ॥
इतस्ततोऽथ प्रतिबिम्बभाजं
विलोकमानः स्फटिकाद्रिभूमौ ।
आत्मानमप्येकमनेकधा स
व्रजन् विमोहास्पदमाससाद ॥ ४ ॥
विचित्रचञ्चन्मणिभङ्गिसङ्गं
सौवर्णदण्डं दधतातिचण्डम् ।
स नन्दिनाधिष्ठितमभ्यतिष्ठन्
सौधाङ्गणद्वारमनङ्गशत्रोः ॥ ५ ॥

1 *d* So T, Vi, Bh, Vā-2, P 1 पर्यीव तृष्णाव्यथित पयोदम्, S पत्नीव तृष्णातुरित पयोदम्
2 *a* So T, Vi, Bh, Vā-2 P I, S दृप्तारिमनाम—
3 *c* T, Vi पिनाकिरम्यालयमु— *d* T, Vi, Bh —शाकुलवज्जलौघम्
4 *a* T, Vi, Bh.—ततोऽपि
5 *a* and *b* T, Vi, Bh विचित्रवञ्चमणिमङ्गिभङ्गिसौवर्णदण्ड *d* Bh मौघाङ्गन—

तत स कक्षाहितहेमदण्डो
नन्दी सुरेन्द्र प्रतिपद्य सद्य ।
प्रतोषयामास सुगौरवेण
गत्वा शशस स्वयमीश्वरस्य ॥ ६ ॥
भ्रूसज्ञयानेन कृताभ्यनुज्ञ
सुरेश्वर त जगदीश्वरेण ।
प्रवेशयामास सुरै पुरोग
सम स नन्दी सदन हरस्य ॥ ७ ॥
स चण्डिभृङ्गिप्रमुखैर्गरिष्ठैर्
गणैरनेकैर्विविधस्वरूपै ।
अधिष्ठिताया सदि रत्नमय्या
सहस्रनेत्र. शिवमालुलोके ॥ ८ ॥
कपर्दमुद्बद्धमहीनमूर्ध-
रत्नाशुभिर्भासुरमुल्लसद्भि ।
दधानमुच्चैस्तरमिद्धधातो
सुमेरुशृङ्गस्य समत्वमाप्तम् ॥ ९ ॥
बिभ्राणमुत्तुङ्गतरङ्गमाला
गङ्गा जटाजूटतट भजन्तीम् ।
गौरी तदुत्सङ्गजुष हसन्तीम्
इव स्वफेनै. शरदभ्रशुभ्रै ॥ १० ॥

6 *a* So Bh alone, cp 27 *c* Bh स गौरवेण *d* So Bh, Vā-2, P-1, S, गत्वा सदोमण्डलमीश्वरस्य T, V1

7 *a* T, V1 भ्रूसज्ञया तेन *d* Vā 2, P 1, S मदन सदस्य (=मत्+अस्य)

8 *a* Bh स चण्डभृङ्गि— *c* So Bh alone, others अधिष्ठित ससदि रत्नवत्या (and रत्नमय्याम्) *d* T, V1 —लोक

9 *a* and *b* Vā-2, P-1—महीनमूर्ध्व—(=अहि+इनम्, ऊर्ध्वरत्नाशुभि), Bh —दंमुद्बन्धमहाहिमूर्धर—, T, V1 कन्दर्पमूर्धस्यमहाहिमूर्ध्व—(र्धं ?) रत्नाशुभि—

10 *a* T, V1 —उत्तुङ्गकपालमाला *b* T, V1 —जूटतल

गङ्गातरङ्गप्रतिबिम्बितैः स्वैर्-
बहूभवन्तं शिरसा सुधांशुम् ।
ज्वलन्मरीचिप्रचयैस्तुषार-
गौरैर्हिमद्योतिनमुद्वहन्तम् ॥ ११ ॥
भालस्थले लोचनमेधमान-
धामाधरीभूतरवीन्दुनेत्रम् ।
युगान्तकालोचितहव्यवाह
मीनध्वजप्लोषणमादधानम् ॥ १२ ॥
महार्हरत्नाचितयोरुदार-
स्फुरत्प्रभामण्डलयोः समन्तात् ।
कर्णस्थिताभ्यां शशिभास्कराभ्याम्
उपासितं कुण्डलयोश्छलेन ॥ १३ ॥
स्वबद्धया कण्ठिकयेव नील-
माणिक्यमय्या कुतुकेन गौर्या ।
नीलस्य कण्ठस्य परिस्फुरन्त्या
कान्त्या महत्या सुविराजमानम् ॥ १४ ॥
कालार्दितानां त्रिदशासुराणां
चितारजोभिः परिपाण्डुराङ्गम् ।
महन्महेभाजिनमुद्गताभ्र-
प्रालेयशैलश्रियमुद्वहन्तम् ॥ १५ ॥

11 Bh omits this śloka a T, Vi.

गङ्गातरङ्गैः प्रतिबिम्बितैस्तैर्बहूभवन्तं शिरसा सुधांशुम् ।
चलन्मरीचिप्रचयैस्तुषारैर्गौरैरिशुद्योतिनमुद्वहन्तम् ॥

12 a and b so Vā 2, P 1, S, Bh., T, Vi —मेधमान धामाधरी—

13 a So Bh., Vā 2, P 1—न्वितयोरुदार, S —रत्नाञ्चितयोरुदार स्फुरत्प्र—, T, Vi.—रत्नाञ्चितयोरुदारस्फुरत्प्र—, cp एधमान धामाधरीभूत—in 12th

14 a and b So Vā 2, P 1, S (except गौर्या), while T, Vi, Bh. differ in सुबद्धया

15 c T, Vi —मुन्नताभ्र—

पाणिस्थितब्रह्मकपालपात्रं
वैकुण्ठकङ्कालकरालकायम् ।
सुरास्थिखण्डाभरणं रणान्त-
मूलं त्रिशूलं कलयन्तमुच्चैः ॥ १६ ॥
पुरातनीं ब्रह्मकपालमालां
कण्ठे वहन्तं पुनराश्वसन्तीम् ।
उद्गीर्णवेदां मुकुटेन्दुवर्षत्-
सुधाभरौघाप्लवलब्धसंज्ञाम् ॥ १७ ॥
सलीलमङ्कस्थितया गिरीन्द्र-
पुत्र्या नवाष्टापदवल्लिभासा ।
विराजमानं शरदभ्रखण्डं
परिस्फुरन्त्याचिररोचिषेव ॥ १८ ॥
दृप्तान्धिकप्राणहरं पिनाकं
महासुरस्त्रीविधवात्वहेतुम् ।
करेण गृह्णन्तमगृह्यमन्यैः
पुरा स्मरप्लोषणकेलिकारम् ॥ १९ ॥
भद्रासनं काञ्चनपादपीठं
महार्हमाणिक्यविभङ्गिचित्रम् ।

16 *b* So T, V1, G, Bh, Vā 2, S वैकुण्ठभाजापि निषेव्यमाणम्
c So T, V1, G, Bh, Vā 2 नरास्थि—

17 *b* G पुनरावसन्तीम् *c* and *d* Vā 2, S —त्तवेदा, T, V1
उद्गीर्णवेदा मुकुटेन्दुवर्षत्सुधौघसम्प्लावनलब्धसंज्ञाम्
G, Bh उदीर्णवेदा मुकुटेन्दुवर्षत्सुधौघ—

18 *b* T, V1 —पदतुल्यभासा *d* Bh —रन्त्या चिर—

19 *b* So S (except विधवत्वहेतुम् repeated in comment), Vā 2 माहासुर—, T, V1, Bh गजासुरस्त्रीविधवात्व— *c* and *d* T, V1 —न्तमसह्यशूलं पुरासुरप्लोषण—, note the uniform use of केलिकार in all

20 *a* and *b* Bh —पादपीठमहार्हं—(S comm 'the auspicious seat with its feet and back made of gold')

अधिष्ठितं चन्द्रमरीचिगौरैर्
उद्वीज्यमानं चमरैर्गणाभ्याम् ॥ २० ॥
शस्त्रास्त्रविद्याभ्यसनावसक्ते
सविस्मयैरेत्य गणैः सुदृष्टे ।
नीराज्यमाने स्फटिकाचलेन
सानन्दनिर्दिष्टदृशि कुमारे ॥ २१ ॥
तथाविधं शैलसुताधिनाथं
पुलोमपुत्रीदयितो निरीक्ष्य ।
आसीत् क्षणं क्षोभपरोऽथ कस्य
मनो न हि क्षुभ्यति धामधाम्नि ॥ २२ ॥
विकस्वराम्भोजवनश्रिया तं
दृशा सहस्रेण निरीक्षमाणः ।
सर्वाङ्गजेन द्युपतिर्बभासे
पुष्पोत्कराकीर्ण इवाम्रशाखी ॥ २३ ॥
दृष्ट्वा सहस्रेण दृशा महेशम्
अभूत् कृतार्थोऽतितरां महेन्द्रः ।
सर्वाङ्गजातं तदथो विरूपम्
इव प्रियाकोपकरं विवेद ॥ २४ ॥

21 *a* So Bh., Vā 2, S—भ्यसनैकसक्ते, T, Vi—नैकसक्तैः (सविस्मयैरेत्य गणैः सुदृष्टम्) *c* and *d* T, Vi सर्वाज्यमानेऽम्बिकयाञ्चलेन, rest as ours, Bh नीराज्यमानेऽम्बिकयाञ्चलेन, G नीराज्यमानेऽम्बिकया—

22 *c* Vi.—क्षोभपरोऽन्यकस्य; T—क्षामपरा नु कस्य, G, Bh—क्षोभपरोऽत्र कस्य

23 *c* So G, Bh, Vā 2, S रामालिभिः स्वर्गपतिर्बभासे, T, Vi सर्वाङ्गनेत्रो द्यु— *d* Bh., T, Vi इवाम्रशाखी

24 *b* T, Vi, Bh, G अभूत् कृतार्थं खलु तेन शक्र *c* and *d* So Vā 2, S, T, Vi have

सर्वाङ्गजानेत्रदलं विपूरं पुरा प्रियालोकपरं विवेद ।

Bh, G सर्वाङ्गजातं विकलं विरूपं पुरा प्रियाकोपपरो विवेद ।

तत कुमार कनकाद्रिसार
पुरदर प्रेक्ष्य धृतास्त्रशस्त्रम् ।
महेश्वरोपान्तिकवर्तमान
शत्रोर्जयाशा मनसा बबन्ध ।। २५ ।।
श्रीनीलकण्ठ द्युपति पुरोऽस्ति
तव प्रणामावसर प्रतीच्छन् ।
सहस्रनेत्रेऽत्र भव त्रिनेत्र
दृष्ट्वा प्रसादप्रगुणो महेश ।। २६ ।।
इति प्रबद्धाञ्जलिरेत्य नन्दी
निधाय कक्षामभि हेमवेत्रम् ।
प्रसादपात्र पुरतो भविष्णुर्
अथ स्मरारातिमुवाच वाचम् ।। २७ ।।
पुरासुरारि सुरसघसेव्य
त्रिलोकसेव्यस्त्रिपुरासुरारि ।
प्रीत्या सुधासारविसारिणेव
ततोऽनुजग्राह विलोकनेन ।। २८ ।।
किरीटकोटिच्युतपारिजात-
पुष्पोत्करेणानमितेन मूर्ध्ना ।
स्वर्गैकवन्द्यो जगदेकवन्द्य
त देवदेव प्रणनाम देव ।। २९ ।।

26 *b* T, V_1 त्वयि प्रणामावसर च पृच्छन्, Bh —सरप्रतीक्षन्, G तव प्रणामावसर काङ्क्षन् *c* T, V_1 सहस्रनेत्रोऽत्र—, Bh, G सहस्रनेत्र प्रसर त्रिनेत्रम् *d* S दृष्टया, T, V_1 प्रसादप्रवणो महेश, Bh, G —प्रवणो महेश

27 *b* T, V_1, G हेमदण्डम् *d* G, Bh —ष्णुरधि स्मरा—, T, V_1 —ष्णुमध्यन्धकारातिमु—

28 *a* S पुरासुरेन्द्र, G मुदासुरेद्र, T मुदाऽसुरेन्द्र, V_1 मुदाऽसुरारि *b* Bh T, V_1 त्रैलोक्यसेव्य *c* So T, V_1, Bh सुधासारणिधारिणेव, G —विधारिणेव, V& 2, S —निधारिणेव

29 *b* T, V_1 —पुष्पेण भक्त्यानमितेन मूर्ध्ना *c* Bh स्वर्गौकवन्द्यो, T, V_1 स्वर्गैकवन्द्योजगदेकदेव *d* T, V_1 ननाम देव स सहस्रनेत्र

अनेकलोकैकनमस्क्रियार्हं
महेश्वरं तं त्रिदशेश्वरः सः ।
भक्त्या नमस्कृत्य कृतार्थतायाः
पात्रं पवित्रं परमं बभूव ॥ ३० ॥
सुभक्तिभाजामधि पादपीठं
प्रान्तक्षितेर्नम्रनरैः शिरोभिः ।
ततः प्रणेमुः पुरतो गणानां
गणाः सुराणां क्रमतः पुरारिम् ॥ ३१ ॥
गणोपनीते प्रभुणोपदिष्टे
ध्रुवासने हेममये पुरस्तात् ।
प्राप्योपविश्य प्रमुदं सुरेन्द्रः
प्रभुप्रसादो हि मुदे न कस्य ॥ ३२ ॥
क्रमेण चान्येऽपि विलोकनेन
सभाविताः सस्मितमीश्वरेण ।
उपाविशन्स्तोपविशेषमाप्ताः
दृग्गोचरे तस्य सुराः समग्राः ॥ ३३ ॥
अथाह देवो बलवैरिमुख्यान्
गीर्वाणवर्गान् करुणार्द्रचेताः ।

30 *b* Bh.—त्रिदिवेश्वरः सः

31 *a* and *b* So Va 2, S has —पादपीठं प्रान्तक्षिति नम्र—(comm finds difficulty in justifying—भिरिमं), Bh., G—पीठं प्रान्तीकृतैर्नम्र—, T, Vi.—पीठं प्रीतानिभिर्नम्र— *c* and *d* So Va 2, G, S, T, Vi. ततः प्रणेमुः पुरतः सुराणां गणाः समग्राः क्रमतः स्मरारिम्, Bh agrees with this in *c* but differs in *d* गणाः सुरेन्द्रक्रमतः पुरारिम्

32 *b* So G, Bh., T, Vi नृपासने, S, Va-2 शुभासने *c* T, Vi प्रमदं *d* Bh प्रभोः प्रसादः

33 *a* Bh.—चान्येन विलोकनेन *c* Vi उपाविशन्नाथ—, T agrees here with ours *d* T, Vi पुरः समेताः

34 *b* T, Vi गीर्वाणमुख्यान् *c* T, Vi असुरैर्विधूतान् *d* T, Vi ध्वस्तश्रियान् शीर्णमुखानवेक्ष्य

कृताञ्जलीकानसुराभिभूतान्
ध्वस्तश्रिय श्रान्तमुखानवेक्ष्य ।। ३४ ।।
अहो बतानन्तपराक्रमाणा
दिवौकसो वीरवरायुधानाम् ।
हिमोदबिन्दुग्लपितस्य किं व
पद्मस्य दैन्य दधते मुखानि ।। ३५ ।।
स्वर्गौकस स्वर्गपरिच्युता किं
स्वपुण्यराशौ सुमहत्तमेऽपि ।
चिह्न चिरोढ बत यूयमेते
निजाधिपत्यस्य परित्यजध्वम् ।। ३६ ।।
दिवौकसो देवगृह विहाय
मनुष्यसाधारणतामवाप्ता ।
यूय कुत कारणतश्चरध्व
महीतले मानभृतो महान्त ।। ३७ ।।
अनन्यसाधारणसिद्धमुच्चैस्
तद्दैवत धाम निकामरम्यम् ।
कस्मादकस्मान्निरगाद् भवद्भ्यश्
चिरार्जित पुण्यमिवापचारात् ।। ३८ ।।
दिवौकसो वो हृदयस्य कस्मात्
तथाविध धैर्यमहार्यमार्या ।

35 *b* T, V1 दिवौक्सा

36 *b* T V1 सुमहत्तरेऽपि *c* Bh —चरोढ ननु—

37 *a* Bh, G स्वर्गौक्सो *c* V1 चरध्वे *d* T, V1 महीभृतो मानघना महान्त

38 *a* and *b* V1 —सिद्धमुच्चै सुदैवत— निकामकामम्, Bh तद्दैवत धाम निकामकाम्यम् G —निकायकाम्यम् *c* and *d* T, V1 —निरगाद्यमार्द्यैश्चिरार्जित पुण्यमिवापवादात्, Bh —निरगादगाध चिरार्जित पुण्यमिवापचारात्, so G

39 T, V1 omit this śloka *a* G, Bh विरुद्धतो वो हृदयस्य— *d* Bh, G ग्रीष्मातपापत्तिवशा—

अगादगाधस्य जलाशयस्य
ग्रीष्मातितापादिव सादिवाम्भः ॥ ३९ ॥
सुराः शुनासीरपुरःसराणां
समीयुषां वः सममातुराणाम् ।
तद् ब्रूत लोकत्रयजित्वरः किं
महासुरात् तारकतो विरुद्धम् ॥ ४० ॥
पराभवं तस्य महासुरस्य
निषेद्धुमेकोऽहमलमविष्णुः ।
दावानलप्लोषविपत्तिमन्यो
महाम्बुदात् किं हरते वनानाम् ॥ ४१ ॥
इतीरिते मन्मथमर्दनेन
सुराः सुरेन्द्रप्रमुखा मुखेषु ।
सान्द्रप्रमोदाश्रुतरङ्गितेषु
दधुः श्रियं सत्वरमाश्वसन्तः ॥ ४२ ॥
ततो गिरीशस्य गिरां विरामे
जगाद लब्धेऽवसरे सुरेशः ।
भवन्ति वाचोऽवसरे प्रयुक्ता
ध्रुवं फलाविष्टमहोदयाय ॥ ४३ ॥

40 T reads सुराः पुरारात्रिपुरो विवर्णं समीयिवांस सममातुराणाम् ।
Vi. has सुराः पुरारात्रिपुरः सुवर्णां समीयुषां मामसमातुराणाम् ।
तद्भूतलोकत्रय—
G, Bh.: सुराः शुनासीरपुरःसराणां समीहितं यत् सममातुराणाम् ।
तद् ब्रूत लोकत्रयजित्वरः किं महासुरायत्ता विरुद्धम् ॥
S सुराः सुरासीनपुरःसराणां, rest as ours

41 *b* T, Vi. निषेद्धुकामोऽस्म्यन्— *d* (अ)स्यन्य हर्तुं जलदात् प्रभु
स्विन् ?

42. *c* T., Vi. सान्द्रप्रमोदा सुचिरस्मितेषु

43 *a* T, Vi. गिरां विताने; cp II, 53 *d* T, Vi ध्रुवं प्रविसृष्ट-
फलोदयाय, Bh, G ध्रुवं प्रभाविष्टफलोदयाय

ज्ञानप्रदीपेन तमोऽपहेना-
विनश्वरेणास्खलितप्रभेण ।
भूत भवद् भावि च यच्च किंचित्
सर्वज्ञ सर्व तव गोचर तत् ।। ४४ ।।
दुर्वारदोर्दण्डमदु सहेन
यत्तारकेणामरघस्मरेण ।
तदीशतामाप्तवता निरस्ता
वय दिवोऽमी बत कि न वेत्सि ।। ४५ ।।
विधेरमोघ स वरप्रसादम्
आसाद्य सद्यस्त्रिजगज्जिगीषु ।
सुरानशेषानहकप्रमुख्यान्
दोर्दण्डचण्डो मनुते तृणाय ।। ४६ ।।
स्तुत्या पुरास्माभिरुपासितेन
पितामहेनेति निरूपित न ।
सेनापति सयति दैत्यमेन
पुरा स्मरारातिसुतो निहन्ति ।। ४७ ।।
अहो ततोऽनन्तरमद्य यावत्
सुदु सहा तस्य पराभवार्तिम् ।

44 *d* सर्वत्र सर्वँ तव गोचरस्तत् T, V_1

45 *a* T, V_1 दुर्वारदोर्दुर्मदटु सहेन *c* T V_1 तदीश नन्वात्मपदान्निरस्ता, Bh, G तदीश वामाप्लवता निरस्ता *d* G, Bh, Vā 2, S —वद कि—

46 *a* T, V_1, Bh, G सुवरप्र— *c* and *d* सुरान् स जम्भारिमुखान् प्रचण्टदोर्दण्डदण्डो, Bh G —स जम्भारिमुरारिमुख्यान् दोर्दण्डचण्डो मनुते—

47 *d* G पुरा स्मरारेस्तनयो निहन्ति, Bh पुरस्मरारे (पुर स्म—?) स्तनयो नि—

48 V_1 अकामनोऽनन्तरमद्य यावत
मुरा अदान्तस्य पराभवार्तिम् ।
विधेहिरे तस्य हृदन्तशल्यम्
आज्ञानियोग त्रि—।।

विधेहि रे हन्त हृदन्तशल्यम्
आज्ञानिवेश त्रिदिवौकसोऽस्मी ॥ ४८ ॥
निदाघधामक्लमविक्लवाना
नवीनमम्भोदमिवौषधीनाम् ।
सनन्दन नन्दनमात्मनो न
सेनान्यमेन स्वयमादिश त्वम् ॥ ४९ ॥
त्रैलोक्यलक्ष्मीहृदयैकशल्य
समूलमुत्खाय महासुर तम् ।
अस्माकमेषा पुरतो भविष्णुर्
दु खापहार युधि यो विधत्ते ॥ ५० ॥
महाहवे नाथ तवास्य सूनो
शस्त्रै शितै कृत्तशिरोधराणाम् ।
महासुराणा रमणीविलापैर्
दिशो दशाना मुखरीभवन्तु ॥ ५१ ॥
महारणक्षोणिपशूपहारी-
कृतेऽसुरे तत्र तवात्मजेन ।
बन्दिस्थिताना सुदृशा करोतु
वेणीप्रमोक्ष सुरलोक एष ॥ ५२ ॥

So T except in अस्मासु—
Bh., G क्लान्तत्राणस्य यावत्
सुहृन्महं तस्य पराभव तम् । Rest as ours

49 Sloka omitted by T, Vi *c* So Bh., G, others सुनन्दन. *d* Bh., G —सैन—

50 *a* Bh.—लक्ष्मीहृदयैकशल्य *c* Vā-2 अस्माकमेषा पुरतो भवन् सन् *d* Bh., G —हार सुविधा विधाता

51. *b* G, Bh. शस्त्रैः शरैः कृत्त—

52 *a* Vi —पशूपहारे कृते, T —रणक्षोणिपशूपहारे कृते— *d* T, Vi, Bh., G, S वेणिप्र—, Vā-2 वेणीप्रमाक्ष

इत्य सुरेन्द्रे वदति स्मरारि:
सुरारिदुश्चेष्टितजातरोष ।
कृतानुकम्पस्त्रिदशेषु तेषु
भूयोऽपि भूताधिपतिर्बभाषे ॥ ५३ ॥

अहो अहो देवगणा सुरेन्द्र-
मुख्या शृणुध्व वचन ममैतत् ।
विचेष्टते शकर एष देव-
कार्याय सज्ज सकल शुभाय ॥ ५४ ॥

पुरा मयाकारि गिरीन्द्रपुत्र्या
प्रतिग्रहोऽस्य नियतात्मनापि ।
तत्रैष हेतु खलु तद्भवेन
वीरेण यद् वध्यत एष शत्रु ॥ ५५ ॥

अत्रोपपन्न तदमी नियुज्य
कुमारमेन पृतनापतित्वे ।
निघ्नन्तु शत्रु सुरलोकमेष
भुनक्तु भूयोऽपि सुरं सहेन्द्र ॥ ५६ ॥

इत्युदीर्य भगवान् स्वमात्मज
घोरसगरमहोत्सवोत्सुकम् ।
नन्दनेहि जहि देवविद्विष
सयतीति निजगाद शकर ॥ ५७ ॥

54 *b* T, V_1—न्द्रमुखा, so Bh, others ममैते *c* Bh—शक्र एव— *d* So T, V_1, Bh, G—सज्ज सकलै शुभास्त्रै, Vā 2, S सज्जो भवता भुतायै

55 *c* T, V_1 तत्रैकहेतु *d* T, V_1 यद्घन्यत—

56 *a* V_1, T अथोपपन्न तदितो नियुज्य, Bh, G अत्रोपपन्न तदनो नियुज्य *c* V_1, T निहन्तु शत्रु, Bh, G निहत्य शत्रु *d* Bh, G स्वर्गेत, T, V_1 पुनस्तु

57 *a* Bh—भगवास्तमात्मज *c* So Bh, G, T, V_1, written as नन्दने हि (but is = नन्दन + इहि), S, Vā 2 नन्दन हि

शासन पशुपते स कुमार
स्वीचकार शिरसावननेन ।
सर्वथैव पितृभक्तिरतानाम्
एष एव परम खलु धर्म ॥ ५८ ॥

असुरयुद्धविधौ विबुधेश्वरे
पशुपतौ वदतीति तमात्मजम् ।
गिरिजया मुमुदे सुतविक्रमे
न किमु नन्दति सयति वीरसू ॥ ५९ ॥

सुरपरिवृट प्रौढ वीर कुमारमुमापतेर्
बलवदमरारातिर्न्निर्णा दृगञ्जनमञ्जनम् ।
जगदभयद सद्य प्राप्य प्रमोदपरोऽभवद्
ध्रुवमभिमते पूर्णे को वा मुदा न हि माद्यति ॥ ६० ॥

इति श्रीकुमारसभवे महाकाव्ये कविकालिदासकृतौ कुमाराभ्यर्थन नाम द्वादश सर्ग ॥

58 *b* Bh., G —शा विन—, so Vi and T.

59 *b* Bh., G वदति प्रियपुत्रकम्, Vi., T. वदति प्रियमात्मकम् *d* So Vi., T , Bh., G , Va-1, S नति न नन्दति वा खलु वीरसू-

60 *c* P-1, Va 2—दभयाद—, cp the use of √भञ्ज् in भङ्क्त्वा in IX, 26*b*

Colophon Bh., G इति श्रीकुमारसभवे बालाभ्यर्थन नाम द्वादश सर्ग , T, Vi. इति कुमारसभवे कुमारसेनापत्यवर्णन नाम द्वादश सर्ग , S इति श्रीकालिदासकृतौ कुमारसभवे महाकाव्ये कुमारसेनापत्यवर्णन नाम द्वादश सर्ग ।

॥ त्रयोदशः सर्गः ॥

प्रस्थानकालोचितचारुवेष
स स्वर्गिवर्गैरनुगम्यमान ।
तत कुमार शिरसानतेन
त्रैलोक्यभर्तु प्रणनाम पादौ ॥ १ ॥

जहीन्द्रशत्रु समरेऽमरेश-
पद स्थिरत्व नय वीर वत्स ।
इत्याशिषा त प्रणमन्तमीशो
मूर्धन्युपाघ्राय मुदाभ्यनन्दत् ॥ २ ॥

प्रह्वीभवन् नम्रतरेण मूर्ध्ना
नमश्चकाराङ्घ्रियुग स मातु ।
तस्या प्रमोदाश्रुपय प्रपूरस्
तस्याभवद् वीरवराभिषेक ॥ ३ ॥

तमङ्कमारोप्य सुता हिमाद्रेर्
आश्लिष्य गाढ सुतवत्सला सा ।
शिरस्युपाघ्राय जगाद शत्रु
जित्वा कृतार्थीकुरु वीरसू माम् ॥ ४ ॥

उद्दामदैत्येशविपत्तिहेतु
श्रद्धालुचेता समरोद्धर स ।
आपृच्छ्य भक्त्या गिरिजागिरीशौ
तत प्रतस्थेऽभि दिव कुमार ॥ ५ ॥

1 *d* Vā 2 त्रिलोक—

3 *b* G, V_1 युग स्वपातु, Vā 2—युगाय मातु *c* Vā 2—पय प्रवृष्टि—, Bh —श्रुपय प्रवर्पं

4 *b* Vā 2—त्तास्या *d* Bh —कृतार्थी कुरु

5 *a* T, V_1 दैतेयवि— *b* So T, V_1, S, Vā 2, Bh समरोत्सवस्य *d* Bh —स्थे त्रिदिव—

देव महेशं गिरिजां च देवीं
तत प्रणम्य त्रिदिवौकसोऽपि ।
प्रदक्षिणीकृत्य सुरेशमुख्या
सुरा समग्रास्तमथानुजग्मु ॥ ६ ॥
अथ व्रजद्भिस्त्रिदशैरशेषै
स्फुरत्प्रभामण्डलभासुरैस्तै ।
नभो बभासे परितो विकीर्णं
दिवापि नक्षत्रगणैरिवाग्रे ॥ ७ ॥
रराज तेषां व्रजतां सुराणां
मध्ये कुमारोऽधिककान्तिशान्त ।
नक्षत्रताराग्रहमण्डलानाम्
इव त्रियामारमणो नभोऽन्ते ॥ ८ ॥
गिरीशगौरीतनयेन सार्धं
पुलोमपुत्रीदयितादयस्ते ।
उत्तीर्य नक्षत्रपथं मुहूर्तात्
प्रपेदिरे लोकमयान्यनीनम् ॥ ९ ॥
ते स्वर्गलोकं चिरकालदृष्टं
महासुरत्रासवशंवदत्वात् ।
मद्य प्रवेष्टुं न विषेहिरे तत्-
क्षणं व्यलम्बन्त सुरा समग्रा ॥ १० ॥

6 c and d So Bh. (—मिजग्मु), G, T, Vi, Va 2 कृत्य च नाथपूर्वा सुरा समस्ता—, S प्रदक्षिणीकृत्य च नाकनाथपूर्वा समस्तास्त मथानुजग्मु

7 a T, Vi—र्दौ सरोषैः b Bh., G, T, Vi स्फुरत्प्रभाभासुरमण्डलैस्तै c T, Vi तता बभासे परितोऽवकाशो दिवा—

8 b G, Bh—धिककान्तिकान्ति d T त्रियामादयिता नभान्त, so Vl, excepting नभान्ते

9 c Vi. मुहूर्तं, T agrees with ours d T, Vi—वमयो मुनीनाम्

10 a T, Vi त स्वर्ग— c Va 2, G, S, Vi, T, Bh त क्षण, T, Vi सुरा समस्ता-

पुरो भव त्व न पुरो भवामि
नाह पुरोगोऽस्मि पुर सरस्त्वम् ।
इत्थ सुरास्तत्क्षणमेव भीता
स्वर्गं प्रवेष्टु कलह वितेनु ।। ११ ।।
सुरालयालोकनकौतुकेन
मुदा शुचिस्मेरविलोचनस्य ।
दधु कुमारस्य मुखारविन्दे
दृष्टि द्विषत्साध्वसकातरा ते ।। १२ ।।
सहेलहासच्छुरिताननेन्दुस्
तत कुमार पुरतो निविष्ट ।
स तारकापातमवेक्षमाणो
रणप्रवीरोऽभि सुरानवोचत् ।। १३ ।।
भीत्यालमद्य त्रिदिवौकसोऽमी
स्वर्गं भवन्त प्रविशन्तु सद्य ।

11 *a* V1 पुरोऽस्त तत्त्व न— *c* T, V1 इत्थ द्विधा तेन कृते स्ववश्ये स्वर्गं, G, Bh इत्थ द्विधा तेन हृता मिथस्ते स्वर्गं...

12 *a* T

सुरत्वरालाकनकौतुकेन मुदा सुविस्मेरविलोचनस्य ।
दधु कातरास्ते ।

Bh agrees with ours except in *b* मुदा सुविस्मेरविलोचनान्ता read by G मुदा सविस्मेरविलोचनान्त कातरा ते, and by S मुदा शुचिस्मेरविलोचनास्ते द्विपत्साध्वसकातरान्ताम् (= कातरान्ता भीतप्रान्ताम् an illustration of how the commentators could explain anything in Sanskrit the intended reading being कातरा ताम्)

13 *a* T सहेलहासोद्धुरिता— *b* S पुरतो भविष्णु *c* S —पातमपेक्ष माणो *d* G, S —रो हि—, G agrees with ours except in हि

14 *d* S खलु दृष्टपूर्वं, T —सुरो य खलु कालदृष्ट. The use of √*damś* is familiar in this sense

अत्रैव मे दृक्पथमेतु शत्रुर्
महासुरो व खलु कालदष्ट ॥ १४ ॥
स्वर्लोकलक्ष्मीकचकर्षणाय
दोर्मण्डल वलाति यस्य चण्डम् ।
इहैव तच्छोणितपानकल्मिम्
अह्वाय कुर्वन्तु शरा ममैते ॥ १५ ॥
शक्तिर्ममासावहतप्रचारा
प्रभावसारा सुमहत्प्रसारा ।
स्वर्लोकलक्ष्मीविपदा सहारे
शिरो हरन्ती दिशतान्मुद व ॥ १६ ॥
इत्यन्धकारातिसुतस्य दैत्य-
वधाय युद्धोत्सुकमानसस्य ।
सर्वं शुचिस्मेरमुखारविन्द
गीर्वाणवृन्द वचसा ननन्द ॥ १७ ॥
सान्द्रप्रमोदात् पुलकोपगूढ
सर्वाङ्गसफुल्लसहस्रनेत्र ।
तस्योत्तरीयेण निजाम्बरेण
निरुह्ण चारु चकार शक्र ॥ १८ ॥
घनप्रमोदाश्रुपरिप्लुताक्षैर्
मुखैश्चतुर्भि प्रचुरप्रसादै ।

15 *a* G स्वर्लोकलक्ष्मी—, Bh. स्वर्गोकलक्ष्मी (=स्वर्गैक?) *b* Bh. T —ल यस्य वल्गतिचण्डम्

16 *b* G Bh. सुमहाप्रसारा *c* So Bh., G with सहारि(गिरा), Va-2, S —लक्ष्म्या विपदा— *d* T, Vi. दिशता मुख व-

17 *b* T, Vi., G —यद्धोत्सवमानसस्य *c* T, Vi., G, Bh. सुविस्मेरमुखा—

18. *a* T, Vi. सान्द्रप्रमोद पुलका— *b* T, Vi. सर्वाङ्गवल्गसहस्र— *d* So Bh., T निमन्छन, others निरुञ्छन, cp 21*c*.

19 *a* So T, Vi, others—श्रुनरङ्गिताग्रै- *b* T, Vi. प्रचुरप्रसाद- *c* G तमाचु—, T विविराब्धि— *d* T पद्मसु शिरसु— So T After this śloka T, Vi. have

क्रमाच्चुचुम्बे विधिरादिवृद्ध
षडानन षट्सु मुखेषु हर्षात् ॥ १९ ॥
त साधु साध्वित्यभित प्रशस्य
मुदा कुमार त्रिपुरासुरारे ।
आनन्दयन् वीर जयेति वाचा
गन्धर्वविद्याधरसिद्धसघा ॥ २० ॥
दिव्यर्षय शत्रुविजेष्यमाण
तमभ्यनन्दन् किल नारदाद्या ।

दिव्यर्षयस्तस्य वचो वरार्थं
तदभ्यनन्दन् किल नारदाद्या ॥ १९ ॥

T numbers from घनप्रमोदाश्रु—up to नारदाद्या as one śloka having six feet, while Vi numbers these two lines as 20th. T. goes on

तत्र सुरा शक्तिधरस्य तस्या-
वष्टम्भत साध्वसमुत्त्यजन्त ।
आनन्दयन् वीर जयेति वाचा
गन्धर्वविद्याधरसिद्धसघा ॥ २० ॥ T 21 Vi

सुसाधु साध्वित्यभित प्रशस्य
मुदा कुमार त्रिपुरासुरारे ।
निरुन्धन चक्षुरथोत्तरीयैस
चामीकरीयैर्निजवल्कलैश्च ॥ 2 ॥ 22 Vi

G reads

दिव्यर्षयस्तस्य वचो वरार्थं
समभ्यनन्दन् किल नारदाद्या ।
निरुन्धन चक्षुरथोत्तरीयैर्
चामीकरीयैर्नववल्कलैश्च ॥ २० ॥

त साधु साध्वित्यभित प्रशस्य
मुदा कुमार त्रिपुरासुरारे ।
आनन्दयन् वीर जयेति वाचा
गन्धर्वविद्याधरसिद्धसघा ॥ २१ ॥

निरुञ्छन चक्रुरथोत्तरीयैन्
चामीकरीयैर्नववल्कलैश्च ॥ २१ ॥
तत सुरा शक्तिवरस्य तस्या-
वष्टम्भत साध्वसमुन्मृजन्त ।
उल्लेहिरे स्वर्गमनन्तशक्तेर्
गन्तु वन यूयपतेरिवेभा ॥ २२ ॥
अथाग्निपृष्ठ गिरिजातनूज
पुरदरारातिवध चिकीर्षो ।
सुरा निरीयुस् त्रिपुर दिदृक्षोर्
इव स्मरारे प्रमथा समन्तात् ॥ २३ ॥
सुराङ्गनाना जलकेलिभाजा
प्रक्षालितै सततमङ्गरागै ।
प्रपेदिरे पिञ्जरवारिपूरा
स्वर्गौकस स्वर्गधुनी पुरस्तात् ॥ २४ ॥

तत सुरा शक्तिवरस्य तस्या-
वष्टम्भत साध्वसमुन्मृजन्त ।
उल्लेहिरे स्वर्गमनन्तशक्तेर्
गन्तु वन यूयपतेरिवेभा ॥ २२ ॥ So is Bh.

S agrees with our reading and order of verses

23 *a* T , Vi.—पृष्ठे *b* T , Vi.—दरारातिजय After this T., Vi have

सुराङ्गनाना जलकेलिभाजा
कराहतैर्भिन्नतरैस्तरङ्गै ।
आप्लावयन्ती मुहुरम्बराग्र-
श्रेणिं तरङ्गा त्रिदशीरजनाम् ॥

They omit *b*, *c*, *d* of 24th and *a* up to विहर—of the 25th by haplology, for obviously the eye of the scribe wandered from भाजा of 24*a* to—भाजा of 25*a* with the result that the intervening matter was dropped out So it is in Bh., and this fact alone should establish an intimacy between the two

दिग्दन्तिना वारिविहारभाजा
कराहतैर्भीमतरैस्तरङ्गैः ।
आप्लावयन्ती मुहुरालवाल-
श्रेणी तरूणां निजतीरजानाम् ॥ २५ ॥

लीलारसाभिः सुरकन्यकाभिर्
हिरण्मयीभिः सिकताभिरुच्चैः ।
माणिक्यगर्भाभिरुपोहिताभिः
प्रकीर्णतीरा वरवेदिकाभिः ॥ २६ ॥

सौरभ्यलुब्धभ्रमरोपगीतैर्
हिरण्यहंसावलिकेलिलोलैः ।
चामीकरीयैः कमलैर्विनिद्रैश्
च्युतैः परागैः परिपिङ्गतोयाम् ॥ २७ ॥

25 *a* and *b* T, V_1 :

दिग्दन्तिनां वारिविहारलीला
कराहतैर्भीमवराहयूथैः ।
आशासयन् सादरमद्रिपुत्री-
महेशपुत्राय पुरः पुरोगाः ॥ २४ ॥

स कार्त्तिकेयः पुरतः परीतो
वियच्चरैर्लोलतरैस्तरङ्गैः ।
आप्लावयन्ती मुहुरालवाल-
श्रेणीस्तरूणां गुरुतीरजानाम् ॥ २५ ॥

So Bh Obviously *c* and *d* of 24th and *a* and *b* of 25th are an awkward intrusion in our reading which seems original S—श्रेणि

26 *a* T, V_1 लोलालसाभिः, cp I, 29*d* *b* T, V_1 हिरण्यहंसाभिरुताभिरुच्चैः, G, Bh हिरण्यजाभिः सिकताभिरुच्चैः. *c* S, T, V_1—गर्भाभिरुपाहिताभिः, others agree with V_2 2. *d* G—तीराम्बरवेदिकाभिः

27 *a* T, V_1—भ्रमरावकीर्णैः. *d* T, V_1 परिपिञ्जतोयाम्

कुतूहलाद् द्रष्टुमुपागताभिस्
तीरस्थिताभि सुरसुन्दरीभि ।
अम्बूर्मिराजिप्रतिबिम्बिताभिर्
मुद दिनन्ती व्रजता जनानाम् ॥ २८ ॥

ननन्द सद्यश्चिरकालदृष्टा
विलोक्य शक्र सुरदीर्घिका ताम् ।
अदर्शयत् सादरमद्रिपुत्री-
महेशपुत्राय तत पुरोग ॥ २९ ॥

स कार्त्तिकेय पुरत परीत
सुरै समस्तै सुरनिम्नगा ताम् ।
अपूर्वदृष्टामवलोकमान
सविस्मय स्मेरविलोचनोऽभूत् ॥ ३० ॥

उपेत्य ता रत्नकिरीटकोटि-
न्यस्ताञ्जलिर्भक्तिपर कुमार ।
गीर्वाणवृन्दै प्रणुता प्रणुत्य
नम्रेण मूर्ध्ना मुदितो ववन्दे ॥ ३१ ॥

प्रणर्तितस्मेरसरोजराजि
पुर परीरम्भमिलन्महोर्मि ।

28. *b* So Bh., others तीरे स्थिताभि , T, Vi. सुरकन्यकाभि. *c* G., Bh. अम्बूर्मिराजि—, Vi. अम्बूर्मिराजी—

29 So Vā-2, P I, Bh., G, S, T., Vi. read

ननन्द शक्रश्चिरकालदृष्टा
विलोक्य सद्य सुरदीर्घिका ताम् ।
अपूर्वदृष्टामिव लोकमान
स विस्मयस्मेरविलोचनोऽभूत् ॥ २१ ॥

Cp note on 25th for confused reading of *c* and *d* of 29th and *a* and *b* of 30th.

31. *c* Bh., G प्रणता *d* T, Vi. नमितो, G, Bh. प्रणतो

32. *a* Bh. प्रनर्तित, T, Vi. प्रघाटितस्मेर— *d* Vā-2, S —गूढ व सरित—, others as our text

कपोलपालिश्रमवारिहारी
भेजे गुहं स्व सरितं समीरः ॥ ३२ ॥
ततो व्रजन् नन्दननामधेयं
लीलावनं जम्भजितः पुरस्तात् ।
विभिन्नभग्नोद्धतशालसंघं
प्रेक्षांचकार स्मरशत्रुसूनुः ॥ ३३ ॥
सुरद्विषोपप्लुतमेवमेतद्
वनं बलस्य द्विषतो गतश्रि ।
इत्थं विचिन्त्यारुणलोचनोऽभूद्
भ्रूभङ्गदुष्प्रेक्ष्यमुखः स कोपात् ॥ ३४ ॥
निर्लूनलीलोपवनामपश्यद्
दुःसचरीभूतविमानमार्गाम् ।
विध्वस्तसौधप्रचया प्रमृष्ट-
वास्त्वेकसाराममरावतीं सः ॥ ३५ ॥
गतश्रियं वैरिवराभिभूतां
दशां सुदीनामभितो दधानाम् ।
नारीमवीरामिव तामवेक्ष्य
स गाढमन्तः करुणापरोऽभूत् ॥ ३६ ॥
दुश्चेष्टिते देवरिपौ सरोषस्
तस्या विषण्णः समराय चोत्कः ।
तथाविधां तां स विवेश पश्यन्
पुरं सुराधीश्वरराजधानीम् ॥ ३७ ॥

33 *a* T, Vi ततो जवान्नन्दन— *b* Bh —वज्रभृत पुर— *c* So Vā 2, S —भग्नोद्धतशाल—, Bh, T, Vi —भग्नोन्नतशाखिसंघ (= —संघ G) For *d* cp III, 71

35 *b* T, Vi, Bh, G असंचरीभूत— *c* and *d* So Bh, G, T, Vi विध्वस्तसौध्यप्रचया प्रमृष्टविश्वैकसारा—, Vā 2, S —सौधप्रचया कुमारो विश्वैकसाराम—, cp Rv XVI, 10*a* वास्तु = house

36 *a* T, Vi गर्भश्रियं, Bh गतश्रियं वैरिपराभि—, G गतश्रियं वैरिवराभि— *d* So T, Vi, others गाढ—, Bh, G सबाष्पमन्तः—

दैतेयदन्तावलदन्तघातै
क्षुण्णान्तरा स्फाटिकहर्म्यपङ्क्ती ।
महाहिनिर्मोकपिनद्धजाला
स वीक्ष्य तस्या विषसाद सद्य ॥ ३८ ॥
उत्कीर्णचामीकरपङ्कजाना
दिग्दन्तिदानद्रवदूषितानाम् ।
हिरण्यहंसव्रजवर्जिताना
विदीर्णवैडूर्यमहाशिलानाम् ॥ ३९ ॥
आविर्भवद्बालतृणाचिताना
तदीयलीलागृहदीर्घिकाणाम् ।
सुदुर्दशा वीक्ष्य विरोधिजाना
विषादवैलक्ष्यभर बभार ॥ ४० ॥
तद्दन्तिदन्तक्षतहेमभित्ति
सुतन्तुजालावृतरत्नजालम् ।
निन्ये सुरेन्द्रेण पुरोगतेन
स वैजयन्ताभिधमात्मसौधम् ॥ ४१ ॥
निर्दिष्टवर्त्मा विबुधेश्वरेण
सुरै समग्रैरनुगम्यमान ।

38 *a* So Bh, G (दन्ताल = दन्तावल ?), V&-2 दैतेयदन्तावलि—, S दैतेयदन्त्यावलि, T, V1 दैत्येन्द्रदन्तावल— *b* T, Vi —तरस्फाटिक— *d* So Va-2, Bh, G, S, others मयीक्ष्य
39 *d* G, S—वैदूर्य, V1 तदीर्णवैडूर्य—, T तदीयवैदूर्यम्—
40 *a* So Va-2, S, T, Vi —क्लिन्न—G, Bh —तृणानां *c* So Va-2 T, Bh, G, V1—वीक्ष्य विरोधिजां तां, S स दुर्दशा वीक्ष्य विरोधिजाना
41 *a* and *b* Bh —गेहभित्ति सुतन्तु— G —गेहभित्ति, T, Vi, S —हेमभित्ति सुतन्तु—, Vi alone reads it as a compound, in *case it is read separately we expect भित्ति for which cp* —तोरणं तम् in 43
42 c and *d* Bh, G स प्राविशत्तं त्रिदिवेन रत्नाच्छन्नेन, T, Vi, स प्राविशत्तद्दिवियातरश्मिच्छन्नन

स प्राविशत् त विविधाश्मरश्मि-
च्छन्नेन सोपानपथेन सौधम् ॥ ४२ ॥
निसर्गकल्पद्रुमतोरणाङ्क
स पारिजातप्रसवस्रगाढ्यम् ।
दिव्यैं कृतस्वस्त्ययन मुनीन्द्रैर्
अन्त प्रविष्टप्रमद प्रपेदे ॥ ४३ ॥
पादौ महर्षे किल कश्यपस्य
कुलादिवृद्धस्य सुरासुराणाम् ।
प्रदक्षिणीकृत्य कृताञ्जलि सन्
षड्भि शिरोभि स नतैर्ववन्दे ॥ ४४ ॥
स देवमातुर्जगदेकवन्द्यौ
पादौ तथैव प्रणनाम कामम् ।
मुने कलत्रस्य च तस्य भक्त्या
प्रह्वीभवन् शैलसुतातनूज ॥ ४५ ॥
स कश्यप सा जननी सुराणा
तमेधयामासतुराशिषा द्वौ ।
तथा यथानेकजगज्जिगीषु
जेता मृधे तारकमुग्रवीर्यम् ॥ ४६ ॥
स्वदर्शनार्थं समुपेयुषीणा
स देवतानामदितिश्रितानाम् ।

43. a So T, V1., Bh, G—द्रुमतोरणान्त, others—तोरण त b T, V1—स्रजाढ्यम् c So S, Bh, G, Va 2, T V1—स्वस्त्ययनो— d T, V1 अन्त कुमार प्रमद प्रपेदे, Bh G अन्त प्रविश्य प्रमद प्रपेदे

44 c and d T, V1—लि स षड्भि शिरोभिर्विनतैर्ववन्दे

46 b T, V1 द्वे c V1, T यथानयानेक— d Bh—मुग्रवीर्यं

47 a T, V1 तद्दर्शनार्थं c T V1 विनयेन तास्ताम् Bh, G have

तद्दर्शनार्थं समुपेयुषीणां स देवतानामदिते सुतानाम् ।
पादौ ववन्दे विनयन तास्तमाशीर्वचोभिर्गुहमभ्यनन्दन् ॥

पादौ ववन्दे पतिदेवतास्तम्
आशीर्वचोभि पुनरभ्यनन्दन् ॥ ४७ ॥
पुलोमपुत्री विबुधाधिभर्तुस्
तत शची नाम कलत्रमेष ।
नमश्चकार स्मरशत्रुसूनुस्
तमाशिषा सा समुपाचरच्च ॥ ४८ ॥
अथादितीन्द्रप्रमदा समस्तास्
त मातर सप्त घनप्रमोदा ।
उपेत्य भक्त्या नमते महेश-
पुत्राय तस्मै ददुराशिषस्ता ॥ ४९ ॥
समेत्य सर्वेऽपि मुद दधाना
महेन्द्रमुख्यास् त्रिदिवौकसोऽत्र ।
आनन्दकल्लोलितमानसास्त
समभ्यपिञ्चन् पृतनाधिपत्ये ॥ ५० ॥
सकलविबुधलोक स्वस्तनिःशेषशोक
कृतरिपुविजयाश प्राप्तयुद्धावकाश ।

48 *b* Bh., G —शचीनाम कलत्रमत्र, T, Vi. शचीं नाम कलत्रमत्र G
d Bh., G —सा समुपाचचार

49 Vi. reads

अथादितीन्द्रप्रमुखा समेता स मातर सप्त घनप्रमोदा ।
उपेत्य भक्त्या नमति स्म शर्वपुत्राय तस्मै ददुराशिषस्ता ॥

Note the use of मातर as accusative here, Bh. अथादितीन्द्र प्रमदासमेतास्त, rest as ours except in—आशिष प्राक्, G —प्रमदा समेत्य, rest as Bh.

50 *a* Vi., T सर्वे मुदमादधाना *c* and *d* —सास्ते तमभ्य—, S, Va-2 —मानस तम्

51 *b* Vi.—युद्धा— *c* So Bh., G, T, Vi., S, Va-2 अजनि

अकृत हरसुतेनानन्तवीर्येण तेना-
खिलविबुधचमूना प्राप्य लक्ष्मीमनूनाम् ॥ ५१ ॥

इति श्रीकुमारसंभवे महाकाव्ये कविकालिदासकृतौ कुमाराभिषेको नाम त्रयोदशः सर्गः ॥

Colophon V₁—इति श्रीकुमारसंभवे महाकाव्ये कवीन्द्रकालिदासकृतौ कुमारसेनापत्याभिषेको नाम त्रयोदश सर्ग, so T; Bh इति कुमारसभवे महाकाव्ये कालिदासकविकृतौ कुमाराभिषेको नाम त्रयोदश सर्ग, so G, S—कुमारसैनापत्याभिषेको नाम

॥ चतुर्दशः सर्ग. ॥

रणोत्सुकेनान्धकशत्रुसूनुना
सम प्रयुक्तेम् त्रिदशैर्जिगीषुणा ।
महासुर तारकमूर्जितद्विष
प्रसह्य हन्तु समनह्यत द्रुतम् ॥ १ ॥
स दुर्निवार मनसोऽतिवेगिन
जयश्रिय सयमन सुदु:सहम् ।
विजित्वर नाम ततो महारथ
धनुर्धर शक्तिधरोऽध्यरोहत ॥ २ ॥
सुरालयश्रीविपदा निवारण
सुरारिसपत्परितापकारणम् ।
केनापि दध्रेऽस्य विरोधिदारण
सुचारु चामीकरघर्मवारणम् ॥ ३ ॥
शरत्स्फुरच्चन्द्रमरीचिरोचिभि
स वीज्यमानो वरचारुचामरै ।
पुर सरै किंनरसिद्धचारणै
रणेच्छुरस्तूयत वाग्भिरुल्बणै ॥ ४ ॥
प्रयाणकालोचितचारुवेषभृद्
वज्र वहन् पर्वतपक्षदारणम् ।

1 *b* Bh , G , Vi , T स्वय, Vi. T जयेषुणा *c* Vi , T मर्जित, S , Va 2 मजक, we follow G , Bh.

2 *b* So Bh., G S Va 2 मनयन, T Vi सगमन *c* S तदा महा— *d* S , Va 2—ध्यरोहयत्

3 *c* Bh., G , Vi., T विरागदा— *d* Vi —धर्म—

4 *a* So G , S , P 1, Va 2 ,—रच्चरुच्च—Bh , शरद्वल्च्च—T , Vi , so S *b* Bh., G सुर्वी— *d* Vi , T रणोत्सुकोऽस्तूयत वाग्भिरुच्चकै , Bh., G स पप्मस्वाऽस्तूयत वाग्भिरुच्चकै

5 *a* So Vi. T P 1, Va 2, S , Bh , G —वेषा *c* Bh , G Vi , T —वर्ण *d* T , Vi.—मस्यात्

ऐरावत स्फाटिकशैलसोदर
ततोऽधिरुह्य द्युपतिस्तमन्वगात् ॥ ५ ॥
तमन्वगच्छद् गिरिशृङ्गसोदर
मदोद्धत मेघमधिष्ठित शिखी ।
विरोधिविद्वेषरुषाधिक ज्वलन्
महो महीयस्तरमायुध दधत् ॥ ६ ॥
नवेन्द्रनीलाचलचण्डविग्रह
विषाणविध्वस्तमहापयोधरम् ।
अधिष्ठित कासरमुद्धुर मुदा
वैवस्वतो दण्डधरस्तमन्वगात् ॥ ७ ॥
मदोद्धत प्रेतमथाधिरूढवास्
तमन्धकद्वेषितनूजमन्वगात् ।
महासुरद्वेषविशेषभीषण
सुरोषणश्चण्डरणाय नैर्ऋत ॥ ८ ॥
नवोद्यदम्भोधरघोरदर्शन
युद्धोपरूढो मकरे महत्तरे ।

6 *b* V_1, T, G, Bh—दोद्धुर repeated in 7th Va 2 महोद्धतं
d V_1, T महामहोजस्तरसा युधे दध, Bh G महो महीयस्तरमादध युधि

7 V_1, T read

नवेन्द्रनीलाचलचण्डविग्रहे विषाणविध्वस्तमहाशिलोच्चये ।
स्थितोऽतिमत्ते महिषऽसुभीषणो रणोत्सुको दण्डधरस्तमम्यगात् ॥

Bh G नवेन्द्रनीलोचितचण्डविग्रह, rest as ours

8 Bh G मदोद्धतप्रतवराधिरूढवांस्त मन्वगात ।
V_1, T have मदोद्धत प्रतवराधिरूढस्त. मम्यगात् ।
d Bh सरोषण—

9 *a* T V_1 have

नवोदयास्तोरणघोरदर्शन युधऽधिरूढो मकर महत्तरम् ।
दुर्वारपाशो वरुणो रणोल्वण तम ... ॥

दुर्वारपाशो वरुणो रणोल्बणस्
तथान्तकश्च त्रिपुरान्तकान्तरम् ॥ ९ ॥
त्रिशम्बरादिव्रतकोऽन्वेषणक्षणान्
मृगं महीधाग्रसमुद्धविक्रमम् ।
अधिष्ठितं सागरवैरिचिन्तको
मरन् महेशानगजाश्रयाद् द्रुतम् ॥ १० ॥
त्रिरोधिना शौर्यनयारवैरिणो
गदाग्रभृता नरवाहनो वहन् ।
महाहवाम्भोधिविगाहनोद्धत
त्रियामुगम्यागमदीशनन्दनम् ॥ ११ ॥
महाहिनिर्वद्धजयावलम्बिना
ज्वलत्त्रिशूलप्रवलायुधो युधे ।
हतानुसारोद्भिरसो महावृष
ततोऽधिरूढमागमत् पिनाकिनं ॥ १२ ॥
अनेकधा सन्नह्य महाहवोत्सव-
श्रद्धालवः स्वर्गिगणास्तमन्वयुः ।

G. has,

नवाश्वरागमोधरधारवर्षीरे मृदङ्गबन्धा मरुते महत्तरम् ।
दुर्वार..............ल्बणस्..............॥

Ph. नवारवागमोधरधारवर्षी—, rest as G. *b* B मृदाव भवी; rest as ours.

10. *a* B —रादिक—, others agree with ours. *c* Vi., T. —लस्य.

11. *a* Pd., Vâ 2 त्रिशद्वारवैरि णी (=त्रिशद्वारवैरिणी?); but cp. Bv. II. 80 ज्ञातिलना शौरिताराना मैः. *c* Ph. —म्भोधिवि-गाहनानो. *d* Ro. Vi., T., Ph., B., Vâ 2—मन्याम—.

12. *b* Vi., T., G., Ph.—प्रवरायुधा युधि. *c* Ph., G., Vi., T. हता-नुसारा—; so Pd., Vâ 2; others—रम.

13. *a* Vi., T. महानहोत्सवश्रद्धा—; B. महाहवोत्सवश्रद्धालवः with which agree Pd., Vâ 2. But the confused reading of Vi.,

स्ववाहनानि प्रबलान्यधिष्ठिता
प्रमोदविस्मेरमुखाम्बुजश्रिय ॥ १३ ॥
उद्दण्डहेमध्वजदण्डसकुलाश
चञ्चद्विचित्रातपवारणोल्बणा ।
चलद्घनस्यन्दनघोषभीषणा
करीन्द्रघण्टारवचक्रिचीत्कृता ॥ १४ ॥
स्फुरद्विचित्रायुधकान्तिमण्डलैर्
उद्द्योतिताशावलयाम्बरान्तरा ।
दिवौकसा सोऽनुवहन् महाचमू
पिनाकपाणेस्तनयस्ततो ययौ ॥ १५ ॥
कोलाहलेनोच्छलता दिवौकसा
महाचमूना गुरुभिर्ध्वजव्रजै ।
घनैर्निरुच्छ्वासमभूदनन्तर
दिङ्मण्डल व्योमतल महीतलम् ॥ १६ ॥
सुरारिलक्ष्मीपरिकम्पहेतवो
दिक्चक्रवालप्रतिनादमेदुरा ।
नभोऽन्तकुक्षिभरयो घनस्वना
निहन्यमानै पटहैर्वितेनिरे ॥ १७ ॥
प्रमथ्यमानाम्बुधिगर्जितर्जनै
सुरारिनारीगणगर्भपातनै ।

T shows महाहवोत्सव—to be the original reading *c* V₁, T प्रवराण्य—

14 *b* So V₁ T G, Bh, others—णोज्ज्वला *c* V₁, T घनाघना स्य— *d* So P 1, Vā 2, others—चण्ड—

15 *a* Vi T, Bh—कान्तिकन्दलै *b* G, Bh—म्वरावरा. *c* G omits *c* and *d*

16 *a* So G V₁, T, Bh, others नोच्चलता, cp 28*a* *b* Vi—ध्वजाग्रै, T ध्वजाग्रकै *c* G, V₁, T, Bh—दलतरा

18 *a* and *b* V₁, T प्रमथ्यमानार्णवगर्जितस्वनैर्वैरारिनारी—, Bh, G प्रमथ्यमानाम्बुधिगर्जितस्वनै सुरारिनारी—(गर्जि muttering of clouds or thunders) *c* V₁ T—कुलैरिवाकुलै

नभस्तलमूर्धूलिकुलैरिवाकुल
रराम गाढं पटहप्रतिस्वनं ॥ १८ ॥
क्षुण्णं रथैर्वाजिभिराहतं खुरैः
करीन्द्रकर्णैः परितः प्रसारितम् ।
धुतं ध्वजैः काञ्चनशैलजं रजो
वातैर्हृतं व्योम समारुहत् क्षणात् ॥ १९ ॥
खातं खुरैः रथ्यतुरङ्गपुङ्गवैर्
उपत्यकाहाटकमेदिनीरजः ।
गतं दिगन्तान् मुखरं समीरणैः
सुविभ्रमं भूरि बभार भूयसा ॥ २० ॥
अधस्तथोर्ध्वं पुरतोऽथ पृष्ठतो-
ऽभितोऽपि चामीकररेणुरुच्चकैः ।
चमूषु सर्पन् सहसाहतोऽहरन्
नवीनसूर्यस्य च कान्तिवैभवम् ॥ २१ ॥
वातोद्धतं काञ्चनभूमिजं रजो
बभौ दिगन्तेषु नभस्तले स्थितम् ।
अकालसन्ध्याघनरागपिङ्गलं
घनं घनानामिव वृन्दमुद्यतम् ॥ २२ ॥
हेमावनीषु प्रतिबिम्बमात्मनो
मुहुर्विलोक्याभिमुखं महागजाः ।

19 *a* Vi, T क्षिप्त *c* Vi, T धूत धनैः *d* Bh, G व्योम समभ्यदत्,
Vi., T समारुतन् क्रमात्

20. *a* Vi खुरैः *b* So Va 2, S, Vi, T, Bh, G उपत्यकाना
कनकस्थलीरज- *c* Vi, T, G, Bh प्रखरैः *d* Vi, T, G, Bh.
दाहभ्रम

21. *d* Vi, T. तत्कालबालातपवैभवं बहु, Bh, G तत्कालबालारुणवैभव
बहु

22 *a* Vi वलोद्धतः T. S बलोद्धृत *c* Vi T Bh. G—पिङ्गित
d Bh, G दम्भम्—

23 *a* Bh हैमावनीषु *c* and *d* S agrees with ours except
in प्रहृतानि, Vi—भ्रमेण दण्डप्रकाण्डप्रहृतानि तेनिरे, T—भ्रमेण ते

रसातलोत्तीर्णगजभ्रमात् क्रुधा
दन्तप्रकाण्डप्रहतानि तेनिरे ॥ २३ ॥
सुजातसिन्दूरपरागपिञ्जरैः
कलं चलद्भिः सुरसैन्यसिन्धुरैः ।
शुद्धासु चामीकरशैलभूमिषु
नादृश्यत स्वं प्रतिबिम्बमग्रतः ॥ २४ ॥
इति क्रमेणामरराजवाहिनी
महाहवाम्भोधिविलासलालसा ।
अवातरत् काञ्चनशैलतो द्रुतं
कोलाहलाक्रान्तविधूतकन्दरा ॥ २५ ॥
महाचमूनां करिचण्डचीत्कृतैर्
विलोलघण्टाक्वणितोपबृंहितैः ।
सुरेन्द्रशैलेन्द्रमहागुहाशया
सिंहा महास्वप्नसुखं न तत्यजुः ॥ २६ ॥
गभीरभेरीध्वनितैर्भयंकरैर्
महागुहान्तप्रतिनादमेदुरैः ।

दन्तप्रकाण्डप्रहतानि तेनिरे, Bh —भ्रमात् क्रुधा दण्डप्रकाण्डप्रहतानि तेनिरे, G —भ्रमान् क्रुधा दन्तप्रकाण्डप्रहतानि तेनिरे, difference between T and Vi *on* the one hand and Bh and G *on* the other may be noted

24 *d* T, V1 व्यदृश्यत

25 *b* So S, P 1, Va 2 others—हवारम्भवि—, cp XV, 7 *d* So V1, T —लावृत्ति—, G, Bh —लाकृतवि—, S, P 1, Va 2 —लाक्रान्तवि—(आकृत = enclosed)

26 *a* So V1, T, Bh and G, S, P 1, Va 2 have

महाचमूस्यन्दनचण्डचीत्कृतैर्विलोलघण्टैभपतेश्च बृंहितैः ।
सुरेन्द्रशैलेन्द्रमहागुहाशया सिंहा महत्स्वप्न ॥

For चण्डचीत्कृतैः cp 14*d* D नितत्यजुः ? cp 29*d*

27 *b* So Bh, others गुहान्त —, cp 29 गुहागृहान्तात् *c* So G, Bh, S P 1, Va 2, T, V1 गुरुनाद— *d* T —नापि किम्

महारयाना गुरुनेमिनि स्वनैर्
अनाकुलैर्स्तैर्मृगराजताजनि ॥ २७ ॥
समुच्छ्रितेन त्रिदिवौकसा महा-
चमूरवेणाद्रितटान्तदारिणा ।
प्रपेदिरे केसरिणोऽधिक मद
स्ववीर्यलक्ष्मीमृगराजनावशात् ॥ २८ ॥
भिया सुरानीकविमर्दजन्मना
विदुद्रुवुर्दूरतर द्रुत मृगा ।
गुहागृहान्नाद् बहिरेत्य हेलया
तस्युर्विशङ्क नितरा मृगाधिपा ॥ २९ ॥
विलोकिता कौतुकिनामरावती-
जनेन जुष्टप्रमदेन दूरत ।
सुराचलप्रान्तभुव प्रपेदिरे
सुविस्तृताया प्रसर सुसैनिका ॥ ३० ॥
भुव विगाह्य प्रययौ महाचमू
क्वचिन्न मान्ती महती दिव खलु ।

28 *a* So V1, T Bh., G, S, P 1, Va 2 समुत्थितेन *a* and *b* V1. T —कसा चमूरवेण तेनाद्रितटान्तदारिणा *d* V1 T, G, Bh. स्ववीर्ग—

29 *c* Vi, T गुहागृहान्तानभिसृत्य हेलया तस्युर्विनि शङ्कतरा मृगाधिपा, G, Bh agree in *c* with ours but in *d* with Vi and T *c* Bh, G लीलया

30 *a* Bh., T —क्तिता *b* Vi दुष्ट प्रमदेन, T G जातप्रमदेन *c* and *d* V1., T, G and Bh read सुराचलप्रान्तभुवि प्रपदिरे सुविस्तृताया प्रसर न सैनिका ।

31 S reads this sloka after 39th, where it seems out of *place* *b* V1, T, G *दिवमभ्यगात् तत*, *Bh* *तता न मान्ती* दिवमभ्यगात्तत.. *c* and *d* G, Bh agree with ours except in विकान्दि—, while S has निर्भरात् (in *c*), V1 and T read in *c* and *d* असर्वगन्धर्वपुरादयभ्रम बभार भूम्ना सुतरामितस्तत

सुसकुलायामपि तत्र निर्भरा
क्वि कादिशीकत्वमवाप नाकुला ॥ ३१ ॥
पीतासितारक्तसितैः सुराचल-
प्रान्तस्थितैर्धातुरजोभिरम्बरम् ।
अयत्नगन्धर्वपुरोदयभ्रम
बभार भूम्नोत्पतितैरितस्तत ॥ ३२ ॥
महास्वन सैन्यविमर्दसभव
कृर्णान्तिकूलकपतामुपेयिवान् ।
पयोनिधे क्षुब्धतरस्य मन्थनो
बभूव भूम्ना भुवनोदरभरि ॥ ३३ ॥
महागजाना गुरुबृहितैस्ततैः
सुहेषितैर्घोरतरैश्च वाजिनाम् ।
घनै रथाना गुरुचण्डचीत्कृतैम्
तिरोहितोऽभूत् पटहस्य नि स्वन ॥ ३४ ॥
महासुराणामवरोधयोषिता
कचाक्षिपक्ष्मस्तनमण्डलेष्वलम् ।
ध्वजेषु नागेषु रथेषु वाजिषु
क्षणेन तस्थौ सुरसैन्यज रज ॥ ३५ ॥
घनैर्विलोक्य स्थगितार्कमण्डलैश्
चमूरजोभिर्निचित नभस्तलम् ।

The point is that the scribes of V1 and T omit *c* and *d* of 31 and *a* and *b* of 32 and have thereby joined 31 and 32

32 V1, T omit this śloka *a* and *b* Bh पीतासित रक्तसित सुराचलप्रान्तोत्थितैर्धा—, so is G in *b* but in *a* it agrees with ours *c* G V1 अम्बरं *d* G V1 भूम्ना सुतरामितस्तत, Bh —भूम्ना नितरा—, Bh omits this śloka

33 *c* So G T V1, S, P 1, Va-2 वर्धनो

34 *c* G, Bh, V1, T चलच्चण्डचीत्कृतैः

35 *b* So Vā 2, P 1, Bh, V1 —षु, G, T —षु च, so is S

36 *a* V1 T चनै— *c* V1 अवापि

अवापि हर्षैरति मानसं घन-
श्रमेण सानन्दमनर्ति केकिभिः ॥ ३६ ॥
सान्द्रैः सुरानीकरजोभिरम्बरे
नवाम्बुदानीकनिभैरभिश्रिते ।
चकासिरे स्वर्णमया ध्वजव्रजा
परिस्फुरन्तस्तडितां गणा इव ॥ ३७ ॥
विलोक्य धूलीपटलैर्भृतं भृशं
द्यावापृथिव्योरन्तरं महत् ।
किमूर्ध्वतोऽध किमधस्त ऊर्ध्वतो
रजोऽभ्युपैतीति जनैरतर्क्यत ॥ ३८ ॥
नोर्ध्वं न चाधो न पुरो न पृष्ठतो
न पार्श्वतोऽभूत् खलु चक्षुषो गतिः ।
सूच्यग्रभेद्यैः पृतनारजश्चयैर्
आच्छादितप्राणिगणस्य सर्वतः ॥ ३९ ॥
दिगन्तदन्तावलदानहारिभिर्
विमानरन्ध्रप्रतिनादमेदुरैः ।
अनेकवाद्यध्वनिभिर्निरन्तरैर्
जगर्ज गाढं गुरुभिर्नभस्तलम् ॥ ४० ॥

37 *a* Bh., G सान्द्रैः सुरानीकरजोभिरम्बरं *b* T, Vi नवाम्बुदानीकविलासनिःस्विन, Bh., G नवाम्बुदानीकनिभैरभिश्रुते. *c* So Bh., G, T, Vi—स्वर्णमयध्वजव्रजा, Va 2—स्वर्णमया महाध्वजा, *c* S with चकासिरे.

38 *c* Vi, T—अमन्तु—

39 *b* So Bh., Vi T G, S Va 2—पार्श्व— *c* Vi T—ग्रनिते, Vi., T, G—रजश्चयैः, Bh.—भेद्यैः पृतनाम्बराभि सुनिर्भरैः प्राणिगणस्य सर्वतः. *d* Vi T सुनिर्भर, G सुनिर्भरैः, Va 2 आच्छादिता प्रा—

40. *a* S दन्तावलि, so P 1, Va 2 *c* Vi., T—वाद्यन्त—

उद्दामदानद्विपवृन्दबृंहितैर्
नितान्तमुत्तुङ्गतुरगहेषितैः ।
चलद्घनस्यन्दननेमिनिःस्वनैर्
अभून्निरुच्छ्वासमिवाकुलं जगत् ॥ ४१ ॥
महागजानां गुरुभिस्तु गर्जितैर्
विलोलघण्टारणितै रणोल्वणैः ।
वीरप्रणादैः प्रमदप्रमेदुरैर्
वाचालतामादधिरेतरा दिशः ॥ ४२ ॥
दन्तीन्द्रदानद्रववारिवीचिभिः
सद्योऽपि नद्यो बहुधा पुपूरिरे ।
धारारजोभिस्तुरगक्षतैर्भृता
या पङ्कतामेत्य रथैः स्थलीकृता ॥ ४३ ॥
निम्ना प्रदेशाः स्थलतामुपागमन्
निम्नत्वमुच्चैरपि सर्वतश्च तैः ।

a V1 —द्विपबृंहितैस्तैः, T —द्विपबृंहितैः शतैः c T, V1 —लदध्वजस्य—, cp 14th चलद्घन— d V1 —समयाकुलं ततः, Bh, G —समयाकुलं जगत्, T —समयाकुलं नभः

b V1 T रणोज्ज्वलैः, but cp 9th रणोल्वण and 14—वारणोज्ज्वला, ours with variant वारणोल्वणा c V1 T वीरप्रभदैः

43 a V1 T, G —दानाम्बुधि—, Bh —दानद्रुतवारि— b V1 T बहुता c and d So G, Va 2, P 1 धारा रजोभि, V1 T read

धारारजोभिस्तुरगैः क्षितिर्भृता या पङ्कतामेत्य रथैः स्थलीकृता ॥
Bh

धारारजोभिस्तुरगक्षतैर्भृत वा पङ्कतामेत्य रजस्वलीकृतम् ।
S

धारारजोभिस्तुरगैः क्षतैर्भृता या ।

44 a T V1 निम्नप्रदेशा — b (तैः =क्षतैः रजोभि) Bh G सर्वतस्त्यजा T V1 सर्वत स्थलम, S सर्वतश्च ते c V1 —माना, so V1 and T G, Bh read तुरगमाणा व्रजता खुरैः क्षता रथैर्गजेन्द्रैः परितः समीकृता With this agree S P 1 Va 2

तुरगमाणा व्रजता खुरै क्षिती
रथैर्गजेन्द्रै परित समीकृता ॥ ४४ ॥
नभो दिगन्तप्रतिघोपभीपणैर्
महामहीभृत्तटदारणोल्बणै ।
पयोविनिर्धूननकेलिभिर्जगद्
बभूव भेरीध्वनितै समाकुलम् ॥ ४५ ॥
इतस्ततो वातविधूनिचञ्चलैर्
नीरन्ध्रिताशागगनैर्ध्वजांशुकै ।
लक्षै क्वणत्काञ्चनकिङ्किणीकुलैर्
अमज्जि धूलीजलधौ नभोगतै ॥ ४६ ॥
घण्टारवै रौद्रतरैर्निरन्तरैर्
विसृत्वरैर्गर्जरवै सुभैरवै ।
मत्तद्विपाना प्रथयाबभूविरे
न वाहिनीना पटहस्य नि स्वना ॥ ४७ ॥
करालवाचालमुखाश्चमूस्वनै
समन्ताम्बरा वीक्ष्य दिशो रजस्वला ।
तिरोबभूवे गहने दिनेश्वरो
रजोऽन्धकारे परित कुतोऽप्यसौ ॥ ४८ ॥

45 *c* Bh पयाविनिर्धूनन—, Vi —निर्धूतक— *d* V1 T, ~G
—रीस्वनितै-

46 *a* So Bh., G , others—विधूत— *b* So Bh G, Va 2
नीरन्ध्रितागागमनै—, V1, T —राराधितागागन्नै *c* G Bh
चलत्क्वण—, V1 लक्षक्वणत्का—, T लघुक्वणत्का— *d* So
Vā 2, S , others—गतै

47 *a* So Vi., T , G , Bh others निरन्तर *c* V1 , T , G , Bh
मदद्वि—

48 *a* Vi., T करालवाचाल्रवैश्चमूरवै , Bh —वाचालमुखैश्चमूस्वनै
b Bh. त्रस्ता धरा वीक्ष्य— *c* and *d* S , P I, Va 2 तिरो-
बभूव गहनेदिनेश्वरो रजोऽन्धकारे परित कुतोऽप्यसौ, G, Bh
agree with ours except in गगने (for गहने), P I, Va 2
दिवेश्वरो बभूवे ?

आक्रान्तपूर्वा रभसेन सैनिकैर्
दिगङ्गना व्योमरजोऽनिरूपिता ।
भेरीरवाणा प्रतिशब्दितैर्घनैर्
जगर्ज गाढ घनमत्सरादिव ॥ ४९ ॥
गुरुसमीरसमीरितभूधरा
इव गजा गगन विजगाहिरे ।
गुरुतरा इव वारिधरा रथा
भुवमितीह विवर्त इवाभवन् ॥ ५० ॥
वलवदसुरलोकानल्पकल्पान्तकाले
निरवधय इवाम्भोराशयो घोरघोषा ।
गुरुतरपरिमज्जद्भूभृतो देवसेना
ववृधुरपि सुपूर्णा व्योमभूम्यन्तराले ॥ ५१ ॥

इति श्रीकुमारसम्भवे महाकाव्ये कविकालिदासकृतौ देवसेनाप्रयाणवर्णन नाम चतुर्दश सर्ग ॥

49 So P 1, others द्रु— *d* So S, P 1, Va 2, Vi, T, G, Bh गुरुम—

50 *c* V₁ has गुरुतरा इव वारिधरा धरो भुवमनीह विमर्द इवाभवन्, while T reads गुरुतरा वहुवारिभराद् घना भुवमतीह नमन्त इवाभवन् Note difference between V₁ and T.

51 *a* V₁, T वरतरसुरलोकानल्पसहारकाले *b* Bh —घोरघोरा *d* Vi, T ववृधुरपि सुपूर्णव्योमभूम्यन्तराले G has ववृधुरपि समाना व्योमभूम्यन्तराले, while Bh has ववृधुरपि समाना व्योम्नि भूम्यन्तराले

Colophon V₁, T इति श्रीकुमारसम्भवे महाकाव्ये कवीन्द्रकालिदासकृतौ सेनाप्रयाण नाम चतुर्दश सर्ग, G इति श्रीकुमार सुरसेना प्रयाण नाम चतुर्दश सर्ग, S सेनाप्रयाण नाम , Bh इति श्रीकुमारसम्भवे महाकाव्ये कालिदासविरचितौ सुरलोकप्रयाण नाम चतुर्दश सर्ग, S देवसेनाप्रयाण नाम

॥ पञ्चदश॰ सर्ग॰ ॥

सेनापति नन्दनमन्वकद्विपो
युधे पुरस्कृत्य बलस्य शासव ।
सैन्यैरुपेतानि सुरद्विपा पुरोऽ-
भूत् किंवदन्ती हृदयप्रकम्पिनी ॥ १ ॥
चमूपति मन्मथमर्दनात्मज
विजित्वरीनिर्विजयश्रिया श्रितम् ।
श्रुत्वा सुराणा पृतनाभिरागत
चित्ते चिर चुक्षुभिरे महासुरा ॥ २ ॥
समेत्य दैत्याधिपते पुर स्थिता
किरीटबद्धाञ्जलय प्रणम्य ते ।
न्यवेदयन् मन्मथदहनसूनुना
युयुत्सुना जम्भजित महागतम् ॥ ३ ॥
दासीकृताशेषजगत्त्रय न मा
जिगाय युद्धे कतिश शचीपति ।
गिरीशपुत्रस्य बलेन साप्रत
ध्रुव विजेतेति सकाकु सोऽहसत् ॥ ४ ॥
तत क्रुधा विस्फुरिताधरच्छद
स तारको दर्पितदोर्बलोद्धतान् ।

1. *b* Vi., T, G, Bh युद्धे *d* Vi, T—यस्य कम्पिनी
2. *a* Vā 2 चमूप्रभु *b* Vi., T, Bh—त्वरानि— *c* Bh.—भिरावृतम्
d Vi, T वित्ते..
3. *a* So Vi, T, G, Bh, S, P 1, Va-2—पुरे *c* So P 1,
Vā-2,—मन्मथशत्रुसूनुना T, Vi., G *c* and *d* Bh.—शत्रुसूनु
युयुत्सुना जम्भजिता महागतम् *d* G—समा—
4. *a* So Bh., G, S, others—तु मा *d* So Vā 2, S, Bh, G,
T स काकुनाऽहसत्
5. So Bh., others—धराधर.. *b* G, Bh.—त्ता निजान्, T—त्ता
बलान् *c* G, Bh., T युद्धे.

युधे त्रिलोकीजयकेलिलालस
सेनापतीन् रानहनार्थमादिशत् ॥ ५ ॥
महाचमूनामधिपा समन्तत
सनह्य सद्य सुतरामुदायुधा ।
तस्थुर्विनम्रक्षितिपालसकुले
तदङ्गणद्वारि वहि प्रकोष्ठके ॥ ६ ॥
स द्वारपालेन पुर प्रदर्शितान्
कृतानतीन् वाहवरानधिष्ठितान् ।
महाहवाम्भोधिविघूर्णनोद्धतान्
ननन्द पश्यन् पृतनाधिपान् बहून् ॥ ७ ॥
वली वलारातिवलातिशातन
दिग्दन्तिदानद्रवनाशनस्वनम् ।
महीधराम्भोध्यनिवारितक्रम
ययौ रय घोरमथाधिरुह्य स ॥ ८ ॥
युगक्षयक्षुब्धपयोधिनि स्वनाम्
चलत्पताकाकुलवारितातपा ।
धरारजोग्रस्तदिगन्तभास्करा
पति प्रयान्त पृतनास्तमन्वयु ॥ ९ ॥

6 *d* S —ङ्गनद्वा—, so G T, V1, Bh नदङ्गनद्वारि वहिप्र—, S, P 1, Va 2—नदङ्कणद्वारवर प्रकोष्ठके, —नदङ्गणद्वारि वहि प्रकोष्ठके

7 *b* S वाहुवरानधि— *d* So Bh G T S Va 2—ददर्श राजा

8 *a* G T Bh तन्ना *b* T दिग्दन्तिदानद्रवतानति स्व—, S, P 1, Va 2—दन्तिनादद्रवनाशनस्वनम् *c* So Bh, T, Va 2 महीध राम्भाधिनिवारितक्रमम्, G महीधराम्भानिधिवारितक्रमम्, S महीध-राम्भाधिनवारितक्रमम्, for a similar confusion cp समुद्राम्यं निवारिता VI, 69 with note Va 1, Va 2 stick to—निवारित—, cp 12c *d* G —मथाधि—

9 *d* T प्रतिप्रयान्

चमूरजः प्राप दिगन्तदन्तिना
महासुरस्याभिमुखं प्रसर्पिणः ।
दन्तप्रकाण्डेषु सितेषु शुभ्रता
कुम्भेषु दानाम्बुघनेषु पङ्कताम् ॥ १० ॥
महीभृतां कदरदारणोल्बणैस्
तद्वाहिनीनां पटहध्वनैर्घनैः ।
उद्वेल्लितास्तुङ्गभिरे महार्णवा
नभः स्रवन्ती महसाभ्यवर्तत ॥ ११ ॥
सुराग्निनाथस्य महान्तभूध्वनैर्
विगाह्यमाना तुमुलैः सुरापगा ।
अभ्युच्छ्रितैरूर्मिगतैरवारितैर्
अक्षालयत्नाकनिकेतनावली ॥ १२ ॥
अथ प्रयाणाभिमुखस्य नाकिना
द्विपः पुरस्तादशुभोपदेशिनी ।

10 *a* Bh , T प्रसर्पत .

11 *c* T उद्वेजिना—

12 *c* So G , Bh., T , Vā 2, S —शतैश्च वारिजैः (comm वारिजैः वारिजानि कमलानि विद्यन्ते येषु तैः , but why not —शतैः सवारिजैः ?) *d* So T , G , Bh., others—वलीम्

13 *b* G , T —अशुभोपदायिनी, original—अशुभोपदेशिनी ? For *c* and *d* we have adopted T , G , Bh reads

अथ प्रयाणाभिमुखस्य नाकिना
पताकिनी प्रत्यसुरेश्वरस्य हि ।
अगाधदुःखाम्बुधिमध्यमज्जन
बभूव चोत्पाततर्विशसती ॥

Vā 2 as ours in *a* and *b*, but for *c* and *d* it has -

अगाधदुःखाम्बुधिमध्यमज्जन
बभूव चोत्पातपरंपरा तदा ॥

मुहुर्महारिष्टपरम्परा परा
परापतन्मृत्युमहापताकिनी ॥ १३ ॥
आगामिदैत्याशनकेलिकाङ्क्षिणी
कुपक्षिणा घोरतरा परम्परा ।
दधौ पद व्योम्नि सुरारिवाहिनीर्
उपर्युपर्येत्य निवारितातपा ॥ १४ ॥
मुहुर्विभग्नातपवारणध्वजश्
चलद्धराधूलिकुलाकुलेक्षण. ।
धुताश्वमातङ्गमहारथव्रजा
नवेक्षणोऽभूत् प्रसभ प्रभञ्जन ॥ १५ ॥
मद्यो विभिन्नाञ्जनपुञ्जतेजसो
मुखैर्विषाग्नि विकिरन्त उच्चकै ।
पुर पथोऽतीत्य महाभुजगमा
भयकराकारभृतो भृश ययु ॥ १६ ॥
मिलन्महाभीमभुजगभीषण
प्रभुर्दिनाना परिवेषमादधौ ।
महासुरस्य द्विपतोऽति मत्सराद्
इवान्तमासूचयितु भयकर ॥ १७ ॥

... agrees with Vā 2 *b* T G—शुभौघदायिनी may be अशुभौघदेशिनी *c* So G T S P I Vā 2 read
अगाधदु खाम्बुधिमध्यमज्जन बभूव चोत्पातपरम्परा तव ॥

14 *a* T G भैविष्य केऽकामिनी, but Bh agrees with Vā 2
b T G द्युपक्षिणा घोर— *d* Bh ऐत्य

15 *a* T विभिन्ना— *b* S —धूलिन्नाकु— *c* and *d* So G Bh P 1 Vā 2—रथव्रजानवेक्षणाऽभूत , T जनाश्व मातङ्गमहारथव्रजानवेक्षमाण प्रस , S धुताश्वमातङ्ग महारथाकुलानवेक्षणोऽभूत—

16 *a* T —पुञ्जसनिभा *c* T परात्पातमहाभु—

17 *c* and *d* T —ता नु मत्सरादिवान्तमास्य प्रयतुर्भयकरम्

त्विषामधीशस्य पुरोऽभि मण्डल
शिवा समेता परुष ववाशिरे ।
मुरारिराजस्य रणान्तशोणित
प्रसह्य पातु द्रुतमुत्सुका इव ॥ १८ ॥

दिवापि तारान्तरलान्तरस्विनी
परापतन्ती पन्तितोऽभि वाहिनीम् ।
विलोक्य लोको मनसा व्यचिन्तयत्
प्राणव्ययान्त व्यसन सुरद्विष ॥ १९ ॥

ज्वलद्भिरङ्गारभरैर्नभस्तल
ववर्ष गाढ सह शोणितास्थिभि ।
धूम ज्वलन्त्यो व्यसृजन् मुखै रजो
दधुर्दिशो रासभकण्ठधूसरा ॥ २० ॥

निर्घातघोषो गिरिशृङ्गशातनो
धराम्बराशाकुहरोदरभरि ।
बभूव भूम्ना श्रुतिभित्तिभेदन
प्रतापिकालोर्जितगर्जितर्जन ॥ २१ ॥

ज्वलद्भिरुच्चैरभित प्रभाभरैर्
उद्भासिताशेषदिगन्तराम्बरम् ।

18 *a* S, P-1, Vā 2—विमण्डल

19 *a* T—नरलाम् तदानिश *b* S—नाऽऽ वाहिनी, [illegible] वाहिनीम् *d* T प्राणात्यया—, Bh प्राणव्ययान्त यमन— The order of these slokas in S, G, Bh is ज्वलद्भिरुच्चै (our 22nd), ज्वलद्भिरङ्गार—(our 19th) निर्वात (our 20th)

20 *a* So Bh, others—वर्गै— *c* T धूम्र ज्व— *d* S G Bh—धूसरम्

21 *a* Bh—शृङ्गशातनै *b* So T, others धराम्ब—, G Bh —गर्जनैर्घनैर्वगगाकु—, cp note on *H* 15 *c* G *Bh* भमा *d* G, Bh कालार्जितगर्जित—, S कालार्जितगर्जितर्जन

22 *a* T ज्वलद्भि— *c* So T, Va 2 हृद तदारण, G Bh हृदन्तर—

रवेण रौद्रेण दिगन्तदारण
पपात वज्र नभसो निरम्बुदात् ॥ २२ ॥
स्खलन्महेभ प्रपतत्तुरगम
परस्पराश्लिष्टजन समन्तत ।
प्रक्षुभ्यदम्भोधिविभिन्नभूधराद्
वल द्विपोऽभूदवनिप्रकम्पत ॥ २३ ॥
ऊर्ध्वीकृतास्या रविदत्तदृष्टय
समेत्य सर्वे सुरविद्विष पुर ।
श्वान स्वरेण श्रवणान्तशातिना
मिथो रुदन्त करुणेन निर्ययु ॥ २४ ॥
अपीति पश्यन् परिणामदारुणा
महत्तमा गाढमरिष्टसततिम् ।
दुर्दैवदष्टो न खलु न्यवर्तत
क्रुधा प्रयाणव्यवसायतोऽसुर ॥ २५ ॥
अरिष्टमाशङ्क्य विपाकदारुण
निवार्यमाणोऽपि बुधैर्महासुर ।
पुर प्रतस्थे महता वृथा भवेद्
असद्ग्रहान्धस्य हितोपदेशनम् ॥ २६ ॥
क्षितौ निरस्त प्रतिकूलवायुना
तदीयचामीकरधर्मवारणम् ।
रराज मृत्योरिव पारणाविधौ
पकल्पित हाटकभाजन महत् ॥ २७ ॥

23 *a* Bh प्रणयत्तुर— *c* and *d* सक्षुभ्यदम्भोधिविभिन्नभूधर पुरो द्विपाऽभूदवनिप्रकम्पन *d* S —प्रकम्पात

24 *c* G Bh —तपातिना

25 *a* G T Bh इति प्रपश्यन् *c* G Bh —वदृष्टो cp XIII, 14 *l* T न खलो निवतते

26 *b* G Bh —माणो विबु—, T —णो विविधैम— *d* T —पदेशना

27 *d* G Bh राजतभाजन महत्, T राजतपानभाजनम

विजानता भावि शिरोनिकृन्तन
प्रश्नेन शोकादिव तस्य मौलिना ।
मुहुर्गलद्भिस्तरलैरलतराम्
जरोदि मुक्ताफलबाष्पबिन्दुभि ॥ २८ ॥
निवार्यमाणैरभितोऽनुयायिभिर्
ग्रहीतुकामैरिव त मुहुर्मुहु ।
अपाति गृध्रैरभिमौलि चाकुलैर्
भविष्यदेतन्मरणोपदेशिभि ॥ २९ ॥
मयो निकृत्ताञ्जनमोदरद्युति
फणामणिप्रज्वलदनुमण्डलम् ।
निर्यद्विषोल्कानलगर्भफूत्कृत
ध्वजे जनस्तस्य महाहिमैक्षत ॥ ३० ॥
रथाश्वकेशावलिकर्णचामर
ददाह बाणासनबाणवागवीन् ।
अकाण्डतश्चण्डतरो हुताशनस्
तस्याननुस्यन्दनधुर्यगोचर ॥ ३१ ॥
इत्याद्यरिष्टैरनुमोपदेशिभिर्
विहन्यमानोऽप्यसुर पुन पुन ।
यदा मदान्धो न गतान् न्यवर्तत्ता-
म्बरात् तदाभून्मरुता सरस्वती ॥ ३२ ॥

28 *b* G, T सम्नन, Bh प्रश्नेन—

29 *c* Bh.- मौल्मिाकुलै, S —जभिमौनिमा—(comm मौल्मिाकुलै) *d* G, T तस्मान्नूत्थानविनाशदर्शिभि, Bh तस्याननुच्छ्वसनाय-दर्शिभि:

31. Bh omits this sloka, S as ours *a* G रथस्य केशावलिकर्ण-चामरान् ददाह बाणासनबाल्वालधीन् । अकाण्डतश्चण्डतरो हुताशन-स्तस्याननुस्यन्दनधुर्यगाद्गनम So T except in—धूर्युग द्गन-

32 *a* Bh. इत्यादि रिष्टै—, T इत्याद्यनिष्टै— *c* G न च न्यवर्तत, Bh यदा मदान्धा न गत स वर्तमना, T—न च विन्यवर्तताम्बरे तदाभ मरुता सरस्वती

मदान्ध मा गा भुजदण्डचण्डिमा-
वलेपतो मन्मथहन्तृसूनुना ।
सुरैः सनाथेन पुरंदरादिभि
सम समन्तात् समरे विजित्वरैः ॥ ३३ ॥
गुहोऽसुरैः षड्दिनजातमात्रको
निदाघधामेव निशातमोभरैः ।
विपद्यते नाभिमुखो हि संगरे
कुतस् त्वयि तेन समं विरोधिता ॥ ३४ ॥
अभ्रंलिहैः शृङ्गशतैः समन्ततो
दिक्चक्रवालैः स्थगितस्य भूभृतः ।
क्रौञ्चस्य रन्ध्रं विशिखेन निर्ममे
येनाहवस्तस्य सह त्वया कुतः ॥ ३५ ॥
लब्ध्वा धनुर्वेदमनङ्गविद्विषस्
त्रिः सप्तकृत्वः समरे महीभुजाम् ।
कृत्वाभिषेकं रुधिराम्बुभिर्घनैः
स्वक्रोधवह्निं शमयांबभूव यः ॥ ३६ ॥
न जामदग्न्यः क्षयकालरात्रिकृत्
स क्षत्रियाणां समराय वल्गति ।

33 c G Bh सनाथैस्त्रिदशेश्वरादिभिः d S समरः, so P I, Vā 2
34 a G महासुरैः षड्दिन—, so T, Bh सुरासुरैः षड्दिन— c Bh विपद्यते योऽभिमुखो न संगरे, T विमुह्यते सोऽभिमुख न संगरे d So G, Bh, T, S, Vā 2 कुतस्त्वया तस्य सम—
35 b G —वालस्थगितस्य भूभृतः, Bh दिक्चक्रवालस्थगनस्य भूभृतः c T —रन्ध्रं स्वशरैर्विनिर्ममे d T, G येनाहवं तेन कृतः समो भवान्, Bh येनाहवस्तेन सह त्वया कुतः
36 d Bh स्वक्रोधमग्निं शमयांबभूव
37 c and d T येन त्रिलोकीतिलकेन तेन कृताऽवकाशी सह विग्रहग्रह while G has येन त्रिलोकीतिलकेन तेन ते कृताऽवकाशी सह विग्रहग्रहः, Bh येन त्रिलोकीमुकुटेन तेन कृतोऽवकाशो सह विग्रहग्रह

येन त्रिलोकीसुभटेन तेन
कुतोऽधुनाऽस्य सह विग्रहग्रहे ॥ ३७ ॥
त्यजाशु गर्वं मदमूढ मास्म गा
स्मरारिसूनोर्वरशक्तिगोचरम् ।
तमेव नूनं शरणं व्रजाधुना
जगत्प्रवीर स चिराय जीवनात् ॥ ३८ ॥
श्रुत्वेति वाचं दियता वशंवदां
क्रोधादहङ्कारपरो महासुरः ।
प्रकम्पिताशेषजगत्त्रयोऽपि सन्
अकम्पतोच्चैर्दिवमभ्यधात् ततः ॥ ३९ ॥
किं ब्रूथ रे व्योमचरा महासुरा
स्मरारिसूनुप्रतिपक्षवर्तिनः ।
मदीयबाणव्रणवेदना हि सा
ऽधुना कथं विस्मृतिगोचरीकृता ॥ ४० ॥
कटुस्वरैः प्रालपथाम्बरस्थिता
गिरौर्बलात् षड्दिनजातजन्म्य किम् ।
श्वानः प्रवृत्ता इव कार्तिके निशि
स्वैरं वनान्ते मृगधूर्तका इव ॥ ४१ ॥

38 *a* G T Bh. दर्पं *d* So G T Bh S Va 2 जगत्प्रवीर सुचिराय जीव तत
39 *a* So Bh others गर्वे— *c* and *d* G नाकम्पताच्चै— T —यार्ऽपि स न कम्पताच्चैर्दिवमभ्यगात्तत Bh.—त्रयोऽपि सन्नकम्पताच्चैर्दिवमभ्यधात्तत
40 Sloka *omitted by* Bh. G —ब्रूथ रे— *b* G, T मखारिसूनु— *c* and *d* G T —वेदनामहोऽधुनैव विस्मृत्य गता स्वपृष्ठत
41 *a* G, Bh. कटुस्वरैराश्रया—, T कटुस्वरैरीश्यथाम्बराश्रिता *c* So Bh. G, T —प्रवृत्ता इव कार्तिका निशि Va 2 S प्रमत्ता इव, cp III, 67

सङ्गेन वो भर्गतपस्विन शिशुर्
वराक एषोऽन्तमवाप्स्यति ध्रुवम् ।
अतस्करस्तस्करसङ्गतो यथा
तद्वो निहन्मि प्रथम ततोऽप्यमुम् ॥ ४२ ॥

इतीरयत्युग्रतर महासुरे
महाकृपाण कलयत्यल क्रुधा ।
परस्परोत्पीडितजानवो भयान्
नभश्चरा दूरतर विदुद्रुवु ॥ ४३ ॥

ततोऽवलेपाद् विकट विकृष्य स
विकोशमाधादसिमशुभासुरम् ।
रथ द्रुत प्रापय वासवान्तिक
बतेत्यवोचन्निजसारथि रथी ॥ ४४ ॥

मनोऽतिवेगेन रथेन सारथि-
प्रणोदितेन प्रचलन्महासुर ।
तत प्रपेदे सुरसैन्यसागर
भयकराकारमपारमग्रत ॥ ४५ ॥

42 *a* So Bh T (भर्ग name of Śiva), Vā 2, S, G गर्भतप— (comm in S hopeless on गर्भ—), cp XVII, 13 रे शम्भु—तापसशिशो

43 *b* T ध्रुवम्

44 So G, T, cp XVI, 14*b*, Rv VII, 48*a*, Bh

ततोऽवलेपाद् विकट विहस्य सो
बतेत्यवोचत् प्रति सारथि द्रुतम् ॥

S, Vā 2

ततोऽवलेपाद् विकट विहस्य स
व्यधत्त कोशादसिमुत्तम बहि ।
रथ द्रुत प्रापय वासवान्तिक
नवित्यवोचन्निजसारथि रथी ॥

पुरः सुराणां पृतनां प्रयायिनीं
विलोक्य वीरः पुलकं प्रमोदजम् ।
बभार नूनं स बाहुदण्डयोः
प्रचण्डयोः समरकेलिकौतुकी ॥ ४६ ॥

ततो महेन्द्रस्य चरान्वनूचरा
रणान्तलीलारभसेन भूयसा ।
पुरः प्रचेलुर्मनसोऽतिवेगिनो
युयुत्सुभिः किं समरे विलम्ब्यते ॥ ४७ ॥

पुरः स्थितं देवरिपोरनूचरा
बलद्विषः सैन्यसमुद्रमस्य तु ।
भुजं समुत्क्षिप्य सहेलमात्मनो-
ऽभियानमुच्चैरभितो न्यवेदयन् ॥ ४८ ॥

पुरोगतं दैत्यचमूमहार्णवं
दृष्ट्वाभितश्चुक्षुभिरेऽखिलाः सुराः ।
पुरीरिपूनोर्नयनैकरोपकै
ससुर्भटान्तस्य रणेऽवहेलया ॥ ४९ ॥

द्विपद्वलत्रासविनम्युला चमू
दिवौकसामस्य रणत्रुनन्दन ।

46 a G, Bh. पृतना प्रयायिनी — c G, Bh, T —भूम्ना बहुबाहु दण्डया.
47 a G, Bh. तत सुरेन्द्रस्य चरास्त्वनूचरा, T has ततःसुरेन्द्रानुचरा-स्त्वनूचरा.
48 a G, Bh. पुरःस्थिता देवरिपोस्त्वनूचरा, so T b T, Bh. सुरद्विष, T—स्य तु. c So T, G, Bh., S, Vā 2 परैन्द्र अ—
49 b G—रैऽखिला न तु, S, P 1, Vā 2—रे महासुरा d G सनो पुरा मातिरणे हि हेलया, so is T, Bh., however, has सनो मदा माति रणश्वहेलया
50 a T, G, Bh.—विनकुला, Vā 2, S विमोदिता, P 1—विनम्युला noted as a variant (—विनम्युलास्त्वमूर्द्दि—) c G, Bh. महा हवा—, T महाहव दल

अपश्यदुद्दिश्य महारणोत्सव
प्रसादपीयूषधरेण चक्षुषा ॥ ५० ॥
उत्साहिता शक्तिधरस्य दर्शनान्
मृधे महेन्द्रप्रमुखा मखाशना ।
अहञ्जुषो जेतुमरीनरीरमन्
न कस्य वीर्याय वरस्य सगति ॥ ५१ ॥
परस्पर वज्रधरस्य सैनिका
द्विपोऽभि योद्धु स्वकरोद्धृतायुधा ।
वैतालिकश्रावितताऱविक्रमा-
भिधानमीयुर्विजयैषिणो रणे ॥ ५२ ॥
सग्रामप्रलयाय सनिपततो वेलामतिक्रामतो
वृन्दारासुरसैन्यसागरयुगस्याशेषदिग्व्यापिन ।
कालातिथ्यभुजो बभूव बहल कोलाहल क्रोपण
शैलोत्तालतटीविघट्टनपटुर्ब्रह्माण्डकुक्षिभरि ॥ ५३ ॥

इति श्रीकुमारसभवे महाकाव्ये कविकालिदासकृतौ देवासुरसैन्यसघट्टो नाम पञ्चदश सर्ग ॥

51 *a* Bh उत्साहित शक्ति— *b* T —प्रमुखा सुधाशिन *c* G Bh —अयत्नतो, P 1, Va 2 अह मृध

52 *b* Bh G प्रचुरोद्धुता—, T प्रवरोद्धृता— *c* G T वैमानिकै श्रावितमानसत्क्रमाभि—, Bh वैतालिकै श्रावितनामविक्रमा *d* Bh , सोत्माहमीयु—

53 *a* So Bh G T others सग्रामे प्र— *c* Bh G —प्यपृथूच्च चाल बहल कोलाहल क्रोधिल (cp धूमिल, भूमिल etc), T —प्यपृथुप्रदानबहल कोलाहल क्रोधिन.

Colophon T इति श्रीकुमारसभव महाकाव्य सुरासुरसैन्यसघट्टो नाम, S इति श्रीकालिदासकृतौ कुमारसभवे महाकाव्य सुरासुरसैन्यसघट्टो नाम पञ्चदश सग , Bh इति कुमारसभवे महाकाव्ये कविकालिदासकृतौ दैवासुरसैन्यसमितिर्नो नाम पञ्चदश सग

॥ षोडशः सर्गः ॥

अथान्योन्यं विमुक्तान्त्रमन्त्रशालैर्मंथकरम् ।
युद्धमासीच्छुनासीरमुरारिबलयोर्महत् ॥ १ ॥
पत्तिं पत्तिरभीयाय रणाय रथिनं रथी ।
तुरगस्थं तुरगस्थो दन्तिस्थं दन्तिनि स्थितः ॥ २ ॥
युद्धाय धावतां धीरं वीरगामिनरेन्तरम् ।
वैतालिका कुलानीननामान्यनुदाहरन् ॥ ३ ॥
पठतां वन्दिवृन्दानां प्रवीरा विक्रमावलिम् ।
क्षणं विलम्ब्य चिन्तानि ददुर्युद्धोत्सुका अपि ॥ ४ ॥
सङ्ग्रामानन्दवर्षिणौ विग्रहे पुलकाङ्किते
आसीत्कवचविच्छेदो वीराणां भिन्ना भिय ॥ ५ ॥
निर्दयं खड्गभिन्नेभ्यः कवचेभ्यः समुत्थितैः ।
आसन् व्योमदिशस्तूलैः पलितैरिव पाण्डुराः ॥ ६ ॥
खड्गा रुधिरसंलिप्ताश्चण्डांशुकरभासुराः ।
हतान्ततोऽपि वीराणां विद्युता वैभव दधुः ॥ ७ ॥

1 *b* So Bh., P 1 Va 2 S others नरकरै.. *d* P 1 Va-2, S दन्तडैर्मो-
2 For detailed comparison cp Rv VII 37–38
3 *c* P 1, Va 2 कुलावंशा ना—, sloka omitted by T, Vi.
4 *a* and *b* Bh agrees with ours except in—वन्दिम, C ...

पठता वन्दिवृन्दाना प्रवीरा विरदावली ।
क्षण विलम्ब्य चिनानि ददुर्युद्धोत्सुका अपि ॥

T पठता बन्दिवृन्देन प्रवीरविरुदावली । Rest as ours
Vi. पठिता बन्दिवृन्देन प्रवीरविरुदावली । Rest as ours
d Va-2, P 1 युद्धोत्सुका पुर-
5 *b* Va-2, P 1 पुलकाञ्चित *d* Bh. वीराणां भिन्ना—
6 *b* So Va 2, P 1, others समुच्छ्रितै- *d* Bh. पलितैरिव—
7 *d* G., T., Vi. वैद्युत, Bh. विद्युतो—

विसृजन्तो मुखैर्ज्वाला भीमा इव भुजंगमा ।
विसृष्टा सुभटै रुष्टैर्व्योम व्यानशिरे शरा ॥ ८ ॥
गाढं वपूंषि निर्भिद्य धन्विना निघ्नता मिथ ।
अशोणितमुखा भूमिं प्राविशन् दूरमाशुगा ॥ ९ ॥
निर्भिद्य दन्तिन पूर्वं पातयामासुराशुगा ।
पेतु प्रवरयोधाना प्रोतानामाहवोत्सवे ॥ १० ॥
ज्वलदग्निमुखैर्बाणैर्नीरन्ध्रैरितरेतरम् ।
उच्चैर्विमानिका व्योम्नि कीर्णे दूरमपासरन् ॥ ११ ॥
विभिन्नं धन्विना बाणैर्व्यथार्तमिव विह्वलम् ।
ररास विरसं व्योम श्येनप्रतिरवच्छलात् ॥ १२ ॥
चापैराकर्णमाकृष्टैर्विमुक्ता दूरमाशुगा ।
अधावन् रुधिरास्वादलुब्धा इव रणैषिणाम् ॥ १३ ॥
गृहीता पाणिभिर्वीरैर्विकोशा खड्गराजय ।
कान्तिजालच्छलादाजौ व्यहसन् समदादिव ॥ १४ ॥
खड्गा शोणितसंदिग्धा नृत्यन्तो वीरपाणिषु ।
रजोघने रणेऽनन्ते विद्युतां विभ्रमं दधु ॥ १५ ॥
कुन्ताश्चकाशिरे चण्डमुल्लसन्तो रणार्थिनाम् ।
जिह्वाभोगा यमस्येव लेलिहाना रणाङ्गणे ॥ १६ ॥

8 *c* T, V_1 सुभटैस्तुष्टै
9 *a* P 1, Vā 2 वाढ— *c* Bh सशोणितमुखा—, cp Rv VII, 65*a*
10 *a* Bh निर्भेद्य— *d* So T but V_1 with others प्रीताना—
11 *a* So S P 1, Vā 2, others—कीर्णं
12 *b* Bh, G यथार्थमिव—, T, V_1 वेशाया इव—with वेश्याया इव as a variant *d* Bh, G T, V_1 सेनापतिरव—
14 *b* Cp note on XV, 44 *c* and *d* So P 1, Vā 2, Bh S and G (with—समदादिव), T, V_1 have कान्त्याननच्छलादाजेर्व्यहसन् समदा इव
15 *d* G विभ्रम— S, P 1, Vā 2 वैसव—for which cp 7th
16 *a* Bh, T चकासिरे. *c* Bh जिह्वाभागा यमस्येव *d* T लेलिहाना रणक्षये, Bh —रणाजिरे.

प्रज्वलत्कान्तिचक्राणि चक्राणि वरचक्रिणाम् ।
चण्डांशुमण्डलश्रीणि रणव्योमनि बभ्रमुः ॥ १७ ॥
केचिद् धीरैः प्रणादैश्च वीराणामभ्युपेयुषाम् ।
निपेतुः क्षोभतो वाहादपरे मुमुहुर्मदात् ॥ १८ ॥
कश्चिदभ्यागते वीरे जिघांसौ मुदमादधौ ।
परावृत्य गते क्षुब्धो विषमादाहवप्रियः ॥ १९ ॥
बहुभिः सहयुध्वानः परिभ्रम्य रणोल्बणाः ।
नामग्राहमुपेयुः केऽप्यग्रे पूर्ववृता वयम् ॥ २० ॥
अभितोऽभ्यागतान् योद्धुं वीरान् रणमदोद्धतान् ।
प्रत्यनन्दन् भुजादण्डरोमोद्गमभृतो भटाः ॥ २१ ॥
शस्त्रनिर्भिन्नकुम्भेभ्यो मौक्तिकानि च्युतान्यपुः ।
आहवक्षेत्रमभ्युप्तकीर्तिबीजोत्करश्रियम् ॥ २२ ॥
वीराणां विषमैर्घोषैर्विद्रुता वारणा रणे ।
काल्यमाना अपि ग्रामाद् भेजुर्धूताङ्कुशा दिशः ॥ २३ ॥

17. *a* Bh.—कान्तिवक्राणि *c* Bh चण्डेशुमण्डलश्रीणि
18 *a* Bh., G. प्रणादैस्तु *c* and *d* Bh निपेतुः क्षोभतो वाहानपरे मुमुहुर्मदात्.
19 *c* T., Vi. गते क्षुद्रे; S., P-1, Vā-2 गते क्षुब्धे
20 Śloka omitted by Bh. *a* So T., Vi., G.,—सह युद्धा वा S., P 1, Vā-2. *c* and *d* So T., Vi., G., S., P 1, Vā 2 उद्दिश्य तानपेयुः केऽपि ये पूर्ववृता रणे
21 *a* and *d* : T., Vi..

अभितोऽभ्यागतान् वीरान् योधी रणमदोल्बणान् ।
प्रत्यहन् तद्भुजादण्डे रोमोद्गमभृतो मदात् ॥

Bh., G : अभितोऽभ्यागतान् योद्धुं वीरान् रणमदोद्धता ।
Rest as ours.
22 Śloka omitted by P-1, Vā-2 *b*, *c* and *d* : S —च्युतान्यथ । अभ्याहवक्षेत्रमुप्तकीर्तिबीजाङ्कुरश्रियम्
23 *c* So T.; others शास्यमाना

रणे बाणगणैर्भिन्ना भ्रमन्तो भिन्नयोधिन ।
निममज्जुर्गलद्रक्तनिम्नगासु महागजा ॥ २४ ॥
अपारेऽसृक्सरित्पूरे रथेपूच्चैस्तरेष्वपि ।
रथिनोऽभि रिपु क्रुद्धा हुकृतैर्व्यसृजन् शरान् ॥ २५ ॥
खड्गनिर्लूनमूर्धानो व्यापतन्तोऽपि वाजित ।
प्रथम पातयामासुर्दारयित्वासिना रिपून् ॥ २६ ॥
वीराणा शस्त्रभिन्नानि शिरासि निपतन्त्यपि ।
अधावन् दन्तदष्टौष्ठभीमान्यभि रिपु क्रुधा ॥ २७ ॥
शिरासि वरयोधानामर्धचन्द्रहृतान्यलम् ।
आददाना भृश पादै श्येना व्यानशिरे नभ ॥ २८ ॥
क्रोधादभ्यापतद्दन्तिदन्तारूढेषु वाजिषु ।
अश्वारोहा गजारोहप्राणान् प्रासैरपाहरन् ॥ २९ ॥

24 c S P 1 Vā 2—मिल्द्रक्त— *d* T V₁ निममज्जुर्गलद्रक्त निमग्ना सुमहागजा obviously a bad change from निम्नगासु महा—

25 *a* T V₁ *अपरेऽसृसरित्पूरे*, Bh *अपारेऽसृसरित्पूरे* *c* and *d* Bh रथिनोऽभिरथि क्रुद्धा—rest as ours G रथिनोऽभिरथिक्रुद्धा, rest as Bh T, V₁ रथिनोऽभिक्रुधा क्रुद्धहुङ्कृतैर्व्यसृजन् शरान्

26 *b* Bh T V₁ निपतन्तोऽपि वाजिन *d* S T V₁ Bh —पातयामासुरसिना दारितान्परीन

27 *a* T V₁ वीराणा शस्त्रभिन्नाना *d* T V₁ —दष्टौष्ठभीषणान्यरिपु क्रुधा

28 *b* Bh —हृतान्यपि *c* S, P 1 Vā 2 आदधाना *d* T, V₁ —शिरे दिश

29 Bh G T V₁ *give it after the 30th* Bh G as ours, T V₁ have

क्रोधादभ्यापतद्दन्तिदन्तारूढा नृवाजिषु ।
अश्वारूढा गजारोहप्राणान् प्रासैरपाहरन् ॥

S, P 1, Va 2

क्रोधादभ्यापतद्दन्तिदन्तारूढा पदातय ।

c and *d* as ours

शस्त्रच्छिन्नगजारोहा विभ्रमन्त इतस्ततः ।
युगान्तवातचलिता शैला इव गजा बभु ॥ ३० ॥
मिलितेषु मियो योद्धु दन्तिषु प्रसभ भटा ।
अगृह्णन् महयुध्वान शस्त्रै प्राणान् परस्परम् ॥ ३१ ॥
रथा मियो मिलद्दन्तिदन्तसंघर्षजोज्ज्वल ।
योधान् शस्त्रहृतप्राणानदहन् मह सादिभि ॥ ३२ ॥
उत्क्षिप्ता अपि दन्तीन्द्रै कोपनै पतय करै ।
तदमूनहरन् खड्गघातै स्वस्य पुर प्रभो ॥ ३३ ॥
उत्क्षिप्य करिभिर्दूर मुक्ताना योधिना दिवि ।
प्रापि जीवान्मभिर्दिव्याङ्गनैषा विग्रहैर्मही ॥ ३४ ॥
खड्गैर्धवलधारालैर्निहत्य करिणा करान् ।
तैर्भुवापि मम विद्धान् मत्तोप न भटा ययु ॥ ३५ ॥

31 The sloka is read after the 36th (उत्क्षिप्तामि—) by T Vi
c and *d* · so T, Vi, G, S P-1, Vā 2 अगृह्णन् युध्यमानास्ते शस्त्रै
प्राणान् परस्परम् which occurs in Bh as अगृह्णन् मह युद्धान्तः
शस्त्रै प्राणान्—, which may be महयुध्वान.

32 *a* and *b* T, Vi have गजारूढान् मिलद्दन्तिदन्तसंघर्षजोज्ज्वल·
d So Bh; others—अदहन् महसादिभि·

33 *a* S, P-1, Vā-2 आक्षिप्ता अपि—, T उत्क्षिप्ता अपि हस्तीन्द्रै
c and *d* Bh, G ते रिपूनहनन् खड्गघातै स्वस्य पुर प्रभो·,
T, Vi तद्रिपूनहरन् खड्गघातै स्वस्य—

34 So Bh, T, Vi. have

उत्क्षिप्य करिभिर्दूर मुक्ताना योधिना दिव ।
प्रापि जीवात्मभिर्दिव्याङ्गनाकण्ठपरिग्रह ॥

S, Vā-2

उत्क्षिप्य करिभिर्दूरात् मुक्ताना योधिना दिवि ।
प्रापि जीवात्मभिर्दिव्या गतिर्वा विग्रहैर्मही ॥

G. agrees with Bh. but reads in *c* and *d*.

प्रापि जीवात्मभिर्दिव्याङ्गनाकण्ठपरिग्रह ॥

35. Śloka omitted by Bh *c* and *d* T, G, Vi तैर्भुवापि मम वद
शम्या तान् पततोऽङ्गान्.

उत्क्षिप्याभि दिव नीता पत्तय करिभि करै ।
दिव्याङ्गनाभिरादातु रक्ताभिर्द्रुतमीषिरे ॥ ३६ ॥
धन्विनस्तुरगारूढा गजारोहान् शरै क्षतान् ।
प्रत्यैच्छन् मूर्च्छितान् भूयो योद्धुमाश्वसतश्चिरम् ॥ ३७ ॥
क्रुद्धस्य दन्तिन पत्तिर्जिघृक्षोरसिना करम् ।
निर्भिद्य दन्तमुसलावारुरोह जिघृक्षया ॥ ३८ ॥
खड्गेन मूलतो हत्वा दन्तिनोऽङ्घ्रिचतुष्टयम् ।
प्रातिपक्ष्ये प्रविष्टोऽपि पदातिर्निरगाद् द्रुतम् ॥ ३९ ॥
करेण करिणा वीर सुगृहीतोऽपि कोपिना ।
असिनासून् जहाराशु तस्यैव स्वयमक्षत ॥ ४० ॥
तुरगी तुरगारूढ प्रासेनाहत्य वक्षसि ।
पततस्तस्य नाज्ञासीत् प्रासघात स्वके हृदि ॥ ४१ ॥
द्विषा प्रासहृतप्राणो वाजिपृष्ठदृढासन ।
हस्तोद्धृतमहाप्रासो भटो जीवन्निवाभ्रमत् ॥ ४२ ॥

36 So S with आक्षिप्य (for उत्क्षिप्य), T. V1 have for *c* and *d*

दिव्याङ्गनाभिरादातु रक्ताभिर्वृतमम्बरम् ॥

Bh, G agree with T V1 except in रक्ताभिर्व्याप्तमम्बरम् Vā 2 however has

आक्षिप्याभिदिव नीता पत्तय करिभि करै ।
प्रत्यैच्छन् मूर्छितान् भूयो योद्धुमाश्वसतश्चिरम् ॥

Obviously Va 2 omits *c* and *d* of 36 and *a* and *b* of 37

37 So S, Bh, G, T V1 agree with them except in प्रत्यैक्षन्

38 *a* Bh क्रुद्धस्य करिण — *c* and *d* Bh निर्भिद्य दन्तमुसले वारुरोह जिघृक्षया, T —दन्तमुसलानारुरोह—, the corruption from T to Bh may be noted

39 *a* Bh, G, T V1 खड्गेनामूलतो— *b* So Bh, G, T V1, others दन्तिनो रदनद्वयम् *c* प्रपतिष्णो प्रविष्टोऽपि Bh, G T, V1

41 *a* G, Bh तुरगी *d* Bh प्रासपात, others प्रासघात

42 T, V1 put it after 43 (तुरगगादिन) *c* T V1 हस्तोद्धत— *d* Bh —न्निवाभवत्, Vā 2 भुवि जीवन्नि—

तुरगनादिन मन्त्रहतप्राण गत भुवि ।
अवद्धोऽपि महावाजी न नाश्रुनयनोऽत्यजत् ॥ ४३ ॥
मल्लेन शितवारेण भिन्नोऽपि रिपुणारवग ।
नामूर्च्छन् कोपनो हन्तुमियेष निपतन्नपि ॥ ४४ ॥
मिथ प्रासहतौ वाजिच्युतौ भूमिगतौ रुषा ।
शन्त्या युयुधतु कौचित् केशाकेशि भुजाभुजि ॥ ४५ ॥
रथिनो रथिभिर्बाणैर्हतप्राणा दृढासना ।
कृतकार्मुकसंधाना सप्राणा इव रेजिरे ॥ ४६ ॥
न रथी रथिन भूय प्राहरच्छन्त्रमूर्च्छितम् ।
प्रत्यासवनन्तमन्विच्छन्ननिष्ठद् युधि लोभन ॥ ४७ ॥
अन्योन्य रथिनौ कौचिद्धतप्राणौ दिव गतौ ।
एकामप्सरस प्राप्य ययुधाते वरायुधौ ॥ ४८ ॥
मिथोऽर्धचन्द्रनिर्लूनमूर्धानौ रथिनौ रुषा ।
खेचरौ भुवि नृत्यन्तौ स्वकबन्धावपश्यताम् ॥ ४९ ॥
रणाङ्गणे शोणितपङ्कपिच्छिले
कथ कथचिन्ननृतुर्धृतायुधा ।
नदन्सु तूर्येषु परेतयोषिता
गणेषु गायत्सु कबन्धराजय ॥ ५० ॥

43 Śloka omitted by Bh. *c* and *d* G T अन्त्राद्ध्योऽपि महावाजी नाश्रन्नयनोऽत्यजत्, Vi. अन्त्राद्यापि

44. *a* T, Vi खड्गेन शित— *d* T, Vi —इयेष च पतन्नपि

45. *a* and *b* : T. मिथ प्रहारतो वाजिच्युतौ भूमिगतौ रुषा, rest as ours, Vi. agrees with ours, Vā 2 मिथ प्रासाहतौ वाजिच्युतौ ....

46 *c* So Bh., G, T, Vi, others सत— *d* Vā 2, T Vi. —इव मेनिरे.

47 *c* and *d* : Bh., G प्रत्यादवमन्तमन्विच्छन्नागमद्युद्धलोभत, T Vi. प्रत्यासवमन्त मत्वैन नागमद्—, S प्रत्यासवसन्तमन्विच्छन्ननिष्ठद्युधि लोभन.

48 *b* S गतप्राणौ, Bh. कौचित् हतप्राणौ

49 *b* T, Vi. रुषितौ रुषा *c* T, Vi खचरैर्भुवि नृत्यन्तौ

इति सुररिपुवृत्ते युद्धे सुरासुरसैन्ययो
रुधिरसरितां मज्जद्दन्तिव्रजेषु तटेष्वलम् ।
अरुणनयन क्रोधाद् भीमभ्रमद्भ्रुकुटीमुख
सपदि ककुभामीशानभ्यागमत् स युयुत्सया ॥ ५१ ॥

इति श्रीकुमारसंभवे महाकाव्ये कविकालिदासकृतौ सुरासुरसैन्यसग्रामवर्णनं नाम षोडशः सर्ग. ॥

51 c Bh G –भ्रुकुटी–, V1 —क्रोधासीनभ्रमद्भ्रुकुटीमुख , T —क्रोधा-पीनभ्रमद् भ्रुकुटीमुख

Colophon Bh इति कुमारसंभवे महाकाव्ये कविकालिदासकृतौ देवासुरसैन्यसग्रामो नाम षोडश सर्ग , V1 इति श्रीकुमारसंभवे महाकाव्ये कवीन्द्रश्रीकालिदासकृतौ द्वन्द्वप्रथन नाम षोडश सर्ग , so T and G while S has सुरासुरसैन्यसग्रामवर्णन नाम

॥ सप्तदश सर्ग ॥

दृष्ट्वाभ्युपनमथ दैत्यानि पुरान्तान्
सयायतस्त्रिनुते न धनमगादम् ।
याद्र मदत विशिष्ट वनुभागधीशा
वाणान्धकारिन्दिशावरगभीत ॥ १ ॥

देवद्विषा परिवृतो विवन्ट विहाय
वाणावर्गीभिरभिन कृपिता वनर्प ।
दैत्यानिव प्रवरवारिधरा गरिम्यान्
अभस्त्रीभिरथ गाढमतारतोभि ॥ २ ॥

कर्माद्विषत्प्रभृतिदिकर्णिचारमुक्ता
वाणा शिना दनुजनायकवाणवान् ।
व्हिाम तार्थीनिवहा इव नागपूगान्
गत्वा भिविच्छिदरं कणता स्थाने ॥ ३ ॥

तान् प्रत्यन्तपूर्वैर्वितमे सुरारि
नामाङ्कितै शिर्निदिगगतान्तरा[3] ।

1 a T V—न च गनि पुरान्तात् . I V. रत धनमगोदम्
2 b V & 2 ' वाणान्गभिरभरात् विरन्तात् वनर . d I . अभस्त्री
भिरथ गाढमतारतोभि . V & 2 . अद्रि परोभिरथ गाढमतारतोभि
3 I T वाणा शिना नमरताकवाणवान्
4 ' V & 2 " [b]

त प्रत्यन्तपूर्वै समरत्नुराति
नामाङ्कितै शिर्निदगगतान्तरा[3] ।
पाच्छादतान्नुपनैरिव हरवारं
निच्छद सा शि सुरैन्यरगान् शरीरै ॥

() agrees with I I except in स्मरत्नारतिनामा—, T V
It vover I avn

तै प्रत्यन्तपूर्वैर्वितमे सुरारि
नामाङ्कितै शिर्निदिगगतान्तरा[3] ।

आच्छादितस्तृणचयानिव हव्यवाहश्
चिच्छेद सोऽपि सुरसैन्यशरान् शरौघैः ॥ ४ ॥

दैत्येश्वरो ज्वलितरोपविशेषभीम
सद्यो मुमोच युधि यान् विशिखान् सहेलम् ।
ते प्रापुरुद्भटभुजगमभीमभाव
बाढ बबन्धुरपि तास्त्रिदशेन्द्रमुख्यान् ॥ ५ ॥

ते नागपाशविशिखैरसुरेण बद्धा
श्वासाकुलाकुलमुखा विमुखा रणस्य ।
दिङ्नायका बलरिपुप्रमुखा स्मरारि-
सूनो समीपमगमन् विपदन्तहेतो ॥ ६ ॥

दृष्टिप्रपातवशतोऽपि पुरारिसूनोस्
ते नागपाशघनबन्धविपत्तिदुःखात् ।
इन्द्रादयो मुमुचिरे स्वयमस्य देवा
सेवा व्यधुर्निकटमेत्य महाजिगीपो ॥ ७ ॥

उद्दीप्तकोपदहनोऽथ सुरेन्द्रशत्रुर्
अह्वाय मारथिमवोचत चण्डबाहुः ।
बद्धा मया सुरपतिप्रमुखा प्रसह्य
बालस्य धूर्जटिसुतस्य निरीक्षणेन ॥ ८ ॥

Rest as in Bh Confusion between ते and तै may be noted

5 *a* T ज्वलिनरोघविशेपभीम *d* V_1 गाढ बबन्धु—, Bh —त्रिदिवेन्द्र-मुख्यान्

6 *b* S P 1, Vā 2 Bh G श्वासानिला—, T, V_1 श्वासाकुला कुलमुखा विमुखा रणान्तात्

7 *a* For दृष्टिप्रपात cp III, 43*a* *d* So S, P 1, Vā 2, Bh, G T, V_1 सेवा व्यधुश्च पुनरेत्य महा—

8 *a* T, V_1, G उद्यत्प्रकोपदहनोऽथ—, Bh उद्दण्डकोपदहनोऽथ-सुरेन्द्रसूनु—

मुक्त्वा धनुर्धुरधुना तदिमान् विहाय
कर्तास्म्यहं समरभूमिषु भूप्रहारम् ।
तत्स्यन्दनं सपदि वाहय सम्मुखं नु
द्रष्टास्मि दर्पितभुजाबलमाहवाय ॥ ९ ॥

तत्स्यन्दनं सपदि सारथिरप्रगुप्त-
प्रक्षुब्धवारिधरधीरगभीरघोष ।
चण्डश्चचाल दलिताखिलशत्रुसैन्य-
मानास्थिशोणितजपङ्कविलुप्तचक्रः ॥ १० ॥

दृष्ट्वा रथं प्रलयवातचलद्गिरीन्द्र-
कल्पं दलद्बलविरावविशेषरौद्रम् ।
अभ्यागतं सुररिपोः सुरराजसैन्यं
क्षोभं जगाम परमं भयवेपमानम् ॥ ११ ॥

प्रक्षुभ्यमाणमवलोक्य दिवौकसैन्यं
स्मेरो मुनिः कलहकेलिकुतूहलोत्कम् ।
उद्दामदोःकलितकार्मुकदण्डचण्डं
प्रोवाच दानवमुपगम्य स कार्तिकेयम् ॥ १२ ॥

रे रे सुतापसशिशो बत मुञ्च मुञ्च
दोर्दर्पमत्र विरम त्रिदिवेशकार्यात् ।

9 *b* T, Vi., Bh, G कर्तास्म्यहं समर— *d* So Bh. others दर्पितभुजाबल—

10 *b* T., Vi. प्रारब्धवारिधर—. *c* T Vi. चण्ड च— *d* So Bh. G, —शोणितसुपङ्कविलुप्तवेग T Vi —शोणितविपङ्कविलुप्तचक्र, S, P-1

11. *b* T, Vi.—दलद्बलविराम—

12. *a* T, Vi. प्रक्षुभ्यमान—, Bh. with—ण— *b* So S P 1, Va-2, Bh, G समरकेलि—T, Vi.

13 *a* Cp XV, 42 स इन्द्र वा सर्वतपस्विन् शिशु with note on *bhargu* (+*garbha*—), T, Vi. रे सुतापसशिशो— *b* T Vi. दोर्हृद्यमत्र विरम त्रिदिवेशकार्यात्, Bh दोर्दर्पमत्र विरम त्रिदिवेन्द्रकार्यात्

शस्त्रै किमत्र भवतोऽनुचितैरसारैर्
बालाब्जकोमलभुजाक्लमभारभूतैः ॥ १३ ॥
एकस्त्वमेव तनयोऽसि गिरीशगौर्यो
किं यासि कालविषयं विषमैः शरैर्मे ।
संग्रामतोऽपसर जीव पितुर्जनन्या
पूर्णं प्रविश्य वरमङ्कतलं विधेहि ॥ १४ ॥
सम्यक् स्वयं किल विमृश्य गिरीशपुत्र
जम्भद्विपोऽस्य जहिहि प्रतिपक्षमाशु ।
एष स्वयं पयसि मज्जति दुर्विगाह्ये
पाषाणनौरिव निमज्जयते पुरा त्वाम् ॥ १५ ॥
इत्थं निशम्य वचनं युधि तारकस्य
कम्प्राधरो विकचकोकनदारुणाक्षः ।
कोपात् त्रिलोचनसुतो धनुरीक्षमाणः
प्रोवाच वाचमुचितां परिमृश्य शक्तिम् ॥ १६ ॥
दैत्याधिराज भवता यदवादि गर्वात्
तत्सर्वमप्युचितमेव तवैव किं तु ।
द्रष्टास्मि ते प्रवरबाहुबलं वरिष्ठ
शस्त्रं गृहाण कुरु कार्मुकमाततज्यम् ॥ १७ ॥

c and *d* T Vi read

शश्वत् किमत्र भवतोऽनुचितैश्चरित्रै
बालाब्जकोमलभुजाक्रमभीरभूतैः ॥

Bh G agree with ours in *c* but read in *d*

बालत्वकोमलभुजक्लमभारभूतैः ॥

14 *a* T Vi एकस्त्वमेव तनयोऽसि *c* T तत ग्रामतोऽपसर जीव—
d So T, Vi Bh others तूर्णं प्रविश्य—

15 *c* So S Va 2 Bh G दुर्विगाढ़, T Vi दुर्विगाहे

16 *b* Bh कम्पाधरो *c* S, P 1 क्षोभात् त्रि— *d* So S, P 1 Va 2 Bh G T, Vi परिमृज्य

इत्युक्तवन्तमवदत् त्रिपुरारिपुत्र
दैत्य- कुवोष्ठमपर किल निर्विमुच्य ।
युद्धार्थमुद्भटभुजावलदर्पितोऽस्मि
बाणान् सहस्व मम शातितशत्रुपृष्ठान् ॥ १८ ॥
दुष्प्रेक्षणीयमरिभिर्धनुराततज्यम्
सद्यो विधाय विषमान् विशिखान् न्यधत्त ।
स क्रोधमीनभुजगेन्द्रनिभ स्वचाप
चण्ड प्रपञ्चयति जैत्रशरे कुमारे ॥ १९ ॥
कर्णान्तिमेत्य दितिजेन विकृष्यमाण
कोदण्डदण्डमभित सुपुवे शरौघान् ।
व्योमाङ्गणे लिपिकरान् किरणप्ररोहै
सान्द्रैरशेपककुभा पलितकरिष्णून् ॥ २० ॥
बाणै सुरारिधनुष प्रसृतैरनन्तैर्
निर्वापनीपितभटैर्लमदशुजालै ।

18. *b* S, P I निर्विभिद्य *c* T, Vi.—उद्भटभुजावलि— *d* T, Vi.—शाणितरक्तपृष्ठान्

19. *a* So Bh., G, others दुष्प्रेक्षणीय—, cp note on III, 42, 48, 71. *b* Bh.—विशिखान् विषमान् न्यधत्त *d* So S, Vā 2, Vi., T. have- चण्डप्रभ यशसि जैत्रशर कुमार, Bh, G चण्ड प्रपञ्चयति जैत्रशरे कुमारे

20. *b* So Bh, G, T, Vi., S, P I कादण्डमेतदभित *c* and *d* So S, P 1, Bh. reads

व्यामाङ्गने लिपिकगन् किरणप्रगहै
सान्द्रैरशेपककुभा पलितकरिष्णु ॥

So is G except in व्यामाङ्गणे, T, Vi. however have

व्योमाङ्गणे लिपिकरान् स्वकरप्रहामान् ।
अद्रैरशेपककुभा पतिवन् करिष्यत् ॥

21. *b* So Bh., G, T, Vi., S, Vā 2—मीपितभटी लस— *c* So Bh, G, —सुरेश्वरसैन्य ईशमूनु Vā 2, S, T, Vi —सुरेश्वरसैन्य काशौ. *d* T, Vi. छन्नाकृति स विगय न जगाम दृष्टे..

अन्धीकृताखिलसुरेश्वरसैन्यकं स
छन्नं कुतोऽपि विषयं न जगाम दृष्टेः ॥ २१ ॥
देवेन मन्मथरिपोस्तनयेन गाढम्
आकर्णकृष्टमभितो धनुराततज्यम् ।
बाणानसूत विविधान् युधि यान् विजैत्रान्
तैः सायका विभिदिरे सहसा सुरारेः ॥ २२ ॥
रेजे सुरारिशरदुर्दिनके निरस्ते
सद्यस्तरां निखिलखेचरखेदहेलौ ।
देवप्रभो प्रभुरिव स्मरशत्रुसूनुः
प्रद्योतनः सुघनदुर्धरधामधामा ॥ २३ ॥
तत्राथ दुःसहतरं समरे तरस्वी
धामाधिकं दधति धीरतरे कुमारे ।
मायामयं समरमाशु महासुरेन्द्रो
मायाप्रपञ्चचतुरो रचयाचकार ॥ २४ ॥
अह्वाय कोपकलुषो विकटं विहस्य
व्यर्थां समर्थ्य नरशस्त्रयुधं कुमारे ।
जिष्णुर्जगद्विजयदुर्ललितः सहेलं
वायव्यमस्त्रमसुरो धनुषि न्यधत्त ॥ २५ ॥

22 *c* G बाणानसूत विविधान् युधि यान् विजैत्रैः, Bh बाणानसूत निशितान् युधि यान् विजैत्रान् *d* T, V1 तैः सायका विभिदिरे सहसा सुरारेः

23 Śloka omitted by Bh *b* T, V1 निखिलखेचरखिन्नदेहे *c* P 1 देव·प्रभा प्रभुरिव (standing for) देवप्रभो प्रभुरिव which is found in T V1

24 *a* Bh, G T V1—तरं तरसा तरस्वी *b* T, V1 धामादधावधि वधीरतरं कुमारे

25 *b* Bh व्यर्थं समर्थ्य वरशस्त्रयुधं कुमारे, T, V1, S व्यर्थां समर्थ्य वरशस्त्रयुधं कुमारे *c* T, V1, Bh, G जिष्णौ जगद्विजय—

सधानमानसममस्य युगान्तकाल-
भूमभ्रम परुषभीषणघोरघोष ।
उद्धूतधूलिपटलै पिहिताम्वराश
प्रच्छन्नचण्डकिरणो व्यसरत् समीर ॥ २६ ॥
कुन्दोज्ज्वलानि सकलातपवारणानि
धूतानि तेन मरता सुरसैनिकानाम् ।
उड्डीयमानकलहसकुलोपमानि
मेघाभधूलिमलिने नभसि प्रसन्नु ॥ २७ ॥
विध्वस्य तेन सुरसैन्यमहापताका
नीता नभस्तलमल नवमल्लिकाभा ।

26 So S, Vā 2 except—भूतभ्रम in *b* Bh

सधानकाल्यममस्य युगान्तकाल—
भूमभ्रम परुषभीषणघोरघोष ।
उद्धूतधूलिपटलीपिहिताम्वराश
प्रच्छन्नचण्डकिरणाव्यमरत् समीर ॥

So G excepting व्यवहत् समीर, T agrees with ours in *a* and *b* but has for *c* and *d*

उद्धूतधूलिपटलीपिहिताम्वरान्त
प्रच्छन्नचण्डकिरणो व्यवहत् समीर ॥

V1 however differs from all in *b* and *c*

भूतभ्रम परुषभीषणघोषघोष
उद्धूतधूलिपटलीपिहिताम्वराङ्ग ।

27 *d* So S, P 1, Va 2, T, V1 मग्राभधूलिमलिने
Bh for *c* and *d*

उड्डीयमानवरहसकुलोपमानि
मेघाभ्रधूलिमिलिने नभसि प्रगसु ।

G agrees with Bh in *c* but in *d* it goes with T, V1

28 *b* S, P 1, Va 2 नभस्थल— *d* Bh व्यातेनिरे दिविचरीचिरविभ्रमेण, G, T, V1 —दिविचरी चिर—

स्वर्गापगाजलमहौघसहस्रलीला
व्यातेनिरे दिवि सिताम्बरवैतवेन ॥ २८ ॥

धूतानि तेन सुरसैन्यमहागजाना
सद्य शतानि विधुराणि दलत्कुथानि ।
पेतु क्षितौ कुपितवासववज्रलून-
पक्षस्य भूधरकुलस्य तुला वहन्ति ॥ २९ ॥

भ्रष्टा खरेण मरुता रथराजयोऽपि
दोधूयमाननिपतिष्णुतुरगमध्ये ।
विस्रस्तसारथिकुलप्रवरा समन्ताद्
व्यावृत्य पेतुरवनौ सुरवाहिनीनाम् ॥ ३० ॥

हित्वायुधानि सुरसैन्यतुरगवाहा
वातेन तेन विधुता सुरसैन्यमध्ये ।
शस्त्राभिघातमनवाप्य निपेतुरुर्व्या
स्वीयेषु वाहनवरेषु पतत्सु सत्सु ॥ ३१ ॥

तेनाहतास्त्रिदशसैन्यपदातयोऽपि
स्रस्तायुधा सुविधुरा परुष रसन्त ।

29 b T V$_1$ सद्य तुलानि विधुराणि—, Bh सद्य शतानि विधुराणि गलत्कुथानि

30 T V$_1$ reverse the order of 29 30 a T, भ्रष्टा खरेण— b So T V$_1$ others—गमाश्च c Bh G विध्वस्तसारथिरथप्रवरा समन्तात्, T V$_1$ विन्नस्तसारथिवरप्रवरा समन्तात् d T, V$_1$ व्यावृत्तिमापुरवनौ सुर—

31 a and b Bh —सुरसैन्यतुरगवारा दैत्यैन तेन विधुता विधुरा रणान्ते, G —सुरसैन्यतुरगधारा वेगेन तेन विधुता विधुरा रणान्ते, with G agree T V$_1$
c and d Bh

शस्त्राभिघातमथिता परिपेतुरुर्व्यां
स्वीयेषु वारणवरेषु पतत्सु सत्सु ॥

32 c and d So G with which agrees Bh except in निपेतु T, V$_1$

वात्याविधूतदलवद् भ्रममेत्य दूरं
निष्पेतुरम्बरतलाद् वसुधातले ते ॥ ३२ ॥
इत्थं विलोक्य सुरसैन्यमशेषमेव
दैत्येश्वरेण विधुरीकृतमस्त्रयोगात् ।
स्वर्लोकनाथकमलाकुशलैकहेतुर्
दिव्यं प्रभावमतनोदनघः स देवः ॥ ३३ ॥
तेनोद्गतं सकलमेव सुरेन्द्रसैन्यं
स्वास्थ्यं प्रपद्य पुनरेव युधे प्रवृत्तम् ।
दृष्ट्वानुजद्दहनदैवतमन्त्रमिद्धम्
उद्दीप्तकोपदहनः सहसा सुरारिः ॥ ३४ ॥
वर्षातिकालजलदद्युतयो नभोऽन्ते
गाढान्धकारितदिशो घनधूमसङ्घाः ।
सद्यः प्रसस्रुरसितोत्पलदामभासो
दृग्गोचरत्वमखिलं युगपद् हरन्तः ॥ ३५ ॥

वायोर्विवृन्तदलवृन्दमिवेत्य दूरं
निष्पेतुरम्बरतलाद् वसुधातलेऽपि ।

S, Vā 2 वात्याविवर्तदलवद्. . . . तलेऽस्मिन् ॥

33 *a* S, P 1, Vā 2—सैन्यमथो अशेष *c* Bh, G स्वर्लोकनाथकमलाकुशलैकहेतु, T, V1—कमलाकलनैकहेतु *d* Bh, G, T, V1—मतनोदनन् स देव

34 *a* So Bh, G, P 1, Vā 2 तेनोत्थित—, S तेनोज्झित, T, V1 तेनान्वित *b* So Bh, G, T, V1, others युधि प्र— *d* T, V1 उच्चैः प्रकोपदहन .

35 *a* and *b* · Bh, G, T, V1

तत्कालजातजलदद्युतया नभोऽन्ते
तत्रान्धकारितदिशा. . . . ।

c and *d* So S, P 1, Vā 2, so Bh, G, T, V1, S, Va 2 न हि सनयन्त majority यावदां

दिक्चक्रवालगिलनैर्मलिनैस्तमोभिर्
लिप्त नभस्तलमल घनवृन्दसान्द्रै ।
धूमैर्विलोक्य मुदिता खलु राजहसा
गन्तु सर सपदि मानसमीपुरुच्चै. ।। ३६ ।।

जज्वाल वह्निरतुल सुरसैनिकेषु
कल्पान्तकालदहनप्रतिम समन्तात् ।
आशामुखान्यपिदधन् निखिलानि कीला-
जालैरल कपिलयन् सकल नभोऽपि ।। ३७ ।।

उज्जागरस्य दहनस्य निरर्गलस्य
ज्वालावलीभिरतुलाभिरनारताभि ।
कीर्णं पयोदनिवहैरिव धूमसघैर्
व्योमाभ्यलक्ष्यत कुलैस्तडितामिवोच्चै ।। ३८ ।।

गाढाद् भयाद् वियति विद्रुतखेचरेण
दीप्तेन तेन दहनेन सुदु सहेन ।
ददह्यमानमखिल सुरराजसैन्यम्
व्यत्याकुल शिवसुतस्य समीपमागात् ।। ३९ ।।

इत्यग्निना घनतरेण तदाभिभूत
तद्देवसैन्यमखिल विकल विलोक्य ।
सस्मेरवक्त्रकमलोऽन्धकशत्रुसूनुर्
बाणासनेऽथ समधत्त स वारुणास्त्रम् ।। ४० ।।

36 *a* Bh , T V1 दिक्चक्रवालमिलितैर्मलिनैस्तमोभि , G —वालमिलनैर्मलिनैस्तमोभि *c* T V1 —विलोक्य पिहिता खलु—

37 *c* and *d* So S P 1, Va 2, so Bh and G except कपिशयन्

39 *a* Bh , G तद्भीतितो वियति विद्रुतखेचरेण, T , V1 तत्प्रान्ततो वियति चाद्भुतसचरेण *b* T , V1 दीर्घेन तेन— *c* Bh , G , T , V1 —मानमनिश सुर— *d* G , T , V1 —समीपमायात्, S , Va 2 समीपमाप

40 *a* Bh G , T , V1 घनतरेण तनोऽभिभूत

घोरान्धकारनिकरप्रतिमो युगान्त-
कालानलप्रबलधूमनिभो मनोज्ञे ।
गर्जारवैर्विघटयन्नवनीधराणां
शृङ्गाणि मेघनिवहो घनमुज्जगाम ॥ ४१ ॥
विद्युल्लता वियति वारिदवृन्दमध्ये
गम्भीरभीषणरवैः कपिलीकृताशा ।
घोरा युगान्तचलितस्य भयंकरस्य
कालस्य लोलरसनेव चमच्चकार ॥ ४२ ॥
कादम्बिनी विरुरुचे विसकण्ठिकाभिर्
उत्तालकालरजनीव रदावलीभिः ।
व्योम्न्युच्चकैरचिररुक्परिदीपिताशा
दृष्टिच्छिदा विषमघोषविभीषणा च ॥ ४३ ॥
व्योमान्तरालं पिदधता ककुभां मुखानि
गर्जारवैरविरतैर्नुदता मनांसि ।

41. *c* T. गर्जारवैर्विद्रुतवनावनीधरा

42. *a* and *b*. Bh.—वारिदवृन्दवर्गाम्भीरभीषण—, T., Vi.—वारिदवृन्दवर्गे गम्भीरभीषणरवे कपिलीकृताशा, G.—वारिदवृन्दवर्गे गम्भीरभीषणरवै कपिलीकृताशा. *c* and *d* Bh., G., T., Vi. as ours, S., P-1, Va-2—चलितस्य भयंकराय—.

43. *a* So Bh., G., T., Vi., others विषकण्ठिकाभिः. *b* Bh., G., T., Vi.—जलदाव—. *c* Bh., G., T., Vi. व्योम्न्युच्चकैरचिररोचिररोचिताशे *d* So P-1, Va 2, S (व)दृष्टिच्छिदा विषमघोषविभीषणा च, Bh., G दृष्टिच्छटा विषमरावविभीषणेव; T., Vi दृष्टिच्छलाद् विषमकोपविभीषणेव, Va 2 विषमरावविभीषणा च

44. *b* T., Vi. गर्जारवैरविरतैः— After this śloka Vi., T., G., Bh. have:

बर्हीणनादविकलरा- महसा रवेण (T., Vi. बर्हीणनाद—)
स्पन्दस्पन्दे निजकुले इव सुप्रबद्धे । (T., Vi.—कुलेष्वनुप्रबद्धे)
मेघान्धकारपटलीपिहिते नभोऽन्ते
नद्य प्रचेलुरभितः प्रमदा इवाढ्या ॥ (T., Vi.—प्रमदाहताय)

G. agrees with T., Vi. in *d*; rest as Bh

अम्भोभृतामनितरामनणीयसीभिर्
धारावलीभिरभितो ववृषे समूहः ॥ ४४ ॥
घोरान्धकारपटलैः पिहिताम्बराणा
गम्भीरगर्जनरवैर्व्यथितासुराणाम् ।
वृष्ट्या तया जलमुचां वरुणास्त्रजाना
विश्वोदरम्भरिरपि प्रशशाम वह्निः ॥ ४५ ॥
दैत्योऽपि रोषकलुषो निशितैः क्षुरप्रैर्
आकर्णकृष्टधनुरुत्पतितैः स भीमैः ।
तद्भीतिविद्रुतसमस्तसुरेन्द्रसैन्यो
गाढं जघान मकरध्वजशत्रुसूनुम् ॥ ४६ ॥
देवोऽपि दैत्यविशिखप्रकरं सचापं
बाणैश्चकर्त कणशो रणकेलिकारः ।
योगीव योगविनिपक्वमना यमाद्यैः
सांसारिकं विषयसङ्घममोघवीर्यम् ॥ ४७ ॥
भ्रूभङ्गभीषणमुखोऽसुरचक्रवर्ती
प्रदीप्तकोपदहनोऽथ रथं विहाय ।
क्रीडत्करालकरवालकरो दधानश्
चर्माभ्यधावदभितस्त्रिपुरारिसूनुम् ॥ ४८ ॥

45 So S, P 1, Va-2, Bh.

आप्लावितादृवमुचा पिहिताम्बराणा
गम्भीरगर्जितघनद्विधुरासुराणाम् ।
वृष्ट्या तया जलमुचा वरुणास्त्रजाना
विश्वोदरभरिरथ प्रशशाम वह्निः ॥

So G except in—गर्जनिस्वन्द्—, T, Vi have आप्लावितो बहुमतोऽपिहिताम्बराणा, rest as G

46 *a* Bh—कोपकलुषा नि— *c* Bh—सुरेन्द्रसैन्यं, so T, Vi, G

47 *a* Bh.—दैत्यविशिखप्रकर— *b* So Bh G, T, Vi, others —केलिकारी *c* So G, Bh, T Vi, P 1, Va-2, S, G योगीव मार्गविधिशुष्कमना यमाद्यैः *d* So Va-2, P 1, S, Bh., G —विषयवर्गममोघवीर्यं, T Vi—विषयवर्गममोघवीर्यं .

48 *c* and *d* So Bh, G, Va-2, P 1, S—वरासुरेन्द्रस्त प्रत्य—

अन्यायतन्त्रमसुराधिपमीशपुत्रो
दुर्वारबाहुविभवं सुरसैन्यनिकृन्तम् ।
दृष्ट्वा युगान्तदहनप्रतिमां मुमोच
शक्तिं प्रमोदविकसद्वदनारविन्दः ॥ ४९ ॥
उद्योतिताम्बरदिगन्तरमंशुजालैः
शक्तिः पपात हृदि तस्य महासुरस्य ।
हर्षाश्रुभिः सह समस्तदिगीश्वराणां
शोकोत्थबाष्पसलिलैः सह दानवानाम् ॥ ५० ॥
तस्या हतानुतसुरेश्वरतापतन्त्र
कम्पान्वितं हृतिभिन्नमिवाद्रिशृङ्गम् ।
दृष्ट्वा प्रहृष्टपुलकाङ्कितचारुदेहा
देवाः प्रमोदमगमन्त्रिदशेन्द्रमुख्याः ॥ ५१ ॥
पतासतत् स दनुजाधिपतिः परासु
भवर्तवाननिपतच्छिखरीन्द्रकल्पः ।
तताददात् फणिनिर्झरणो फणाग्निम्
तद्भूरिभारविधुरामितरो व्रजन्तीम् ॥ ५२ ॥
स्वर्गापगासलिलशीकरिणी समन्तात्
सौगन्ध्यलुब्धमधुपावलिसेव्यमाना ।

49 *b* T, Vi —सैनिकैर्न्त-
50 *c* Bh., G, T, Vi S —सह समस्तदिगीश्वराणा *d* So Vā 2, S, others शोकाश्र—
51 *a* Bh. तस्या हतानु—, T Vi तस्याय हतसुरेश्वर— *b* So S, P 1, Vā 2, Bh, T Vi. S—हेत—, cp II, 24 प्रतापक्षतिप्रतिम where some MSS have क्षत— *c* Bh. दृष्ट्वा बहु—, so G, T, Vi., others पुलकाञ्चित— *d* T, Vi.—त्रिदिवे—
52 *b* Bh., G —रीन्द्रतुल्य, S, Va 2 सर्वतो निपतच्छिखरीन्द्रतुल्य- *c* Bh, Vi. तत्रादधत्
53 Śloka omitted by Bh *d* So Vi., G, S, Va 2, P 1—सवो

कल्पद्रुमप्रसववृष्टिरभून्नभस्त
शभो मुनस्य शिरसि त्रिदशारिशत्रो ॥ ५३ ॥
पुलकभरविभिन्नवारबाणा
भुजविभव बहु तारकस्य शत्रो ।
सकलसुरगणा महेन्द्रमुख्या
प्रमदमुखद्युतिसपदोऽभ्यनन्दन् ॥ ५४ ॥
इति विषमशरारे सूनुना जिष्णुनाजौ
त्रिभुवनखलशल्ये प्रोद्धृते दानवेन्द्रे ।
बलरिपुरथ नाकस्याधिपत्य प्रपद्य
व्यजयत सुरचूडारत्नघृष्टाग्रपाद ॥ ५५ ॥

इति श्रीकुमारसभवे महाकाव्ये कविकालिदासकृतौ तारकदैत्येश्वरवधो नाम सप्तदश सर्ग ॥

54 *a* V1 —विभिन्नचारुदेहा *c* V1 ससुरवरगणा— *d* S प्रमदमुख च्छवि—

55 *b* Vā 2 त्रिभुवनवर—, Bh, G पातिते दानवेन्द्रे, V1 प्रेरिते— *c* Bh, G V1 बलरिपुरपि नाक—

Colophon P 1 इति श्रीकुमारसभवे महाकाव्ये कविश्रीकालिदासकृतौ तारकदैत्येश्वरवधो नाम सप्तदश सर्ग, V1 इति श्रीकुमारसभवे महाकाव्ये कवीन्द्रमुकुटमाणिक्यश्रीकालिदासकृतौ तारकासुरवधो नाम सप्तदश सर्ग, Bh इति कुमारसभवे महाकाव्ये कालिदासकविकृतौ तारकासुरवधो नाम सप्तदश सर्ग, so G and S

VERSE-INDEX

अ

अकिंचन सन् प्रभव स संपदाम् 5 77
अजस्रा दुर्वहं वोढुम् 10 55
अखण्डित प्रेम लभस्व पत्यु 7 28
अगूढसद्भावमितीङ्गितज्ञया 5 62
अङ्काद् ययावङ्कमुदीरिताशी 7 5
अङ्गुलीभिरिव केशसंचयम् 8 63
अच्छिन्नामलसंताना 6 69
अणिमादिगुणोपेतम् 6 75
अतन्द्रिता सा स्वयमेव वृक्षकान् 5 14
अत आहर्तुमिच्छामि 6 28
अत शृणुष्वावहितेन वृत्तम् 11 12
अतोऽत्र किंचिद् भवती बहुक्षमाम् 5 40
अत्युग्रवाय्वानिलदूषितान्त 9 15
अत्रान्तरे पर्वतराजपुत्र्या 11 4
अत्रोपपन्न तदमी नियुज्य 12 56
अथ ते मुनय सर्वे 6 15
अथ तैं परिदेविताक्षरैं 4 25
अथ दैवी धुनि देवीम् 10 47
अथ प्रपेदे त्रिदशैरशेषै 12 1
अथ प्रणामाभिमुखस्य नाकिनाम् 15 13
अथ मदनवधूरुपप्लवान्तम् 4 46
अथ मोहपरायणा सती 4 1
अथ मौलिगतस्येन्दो 6 25
अथवा सुमहच्चैषा 6 24
अथ विबुधगणास्तानिन्दुमौलि . 7 94
अथ विश्वात्मने गौरी 6 1
अथ व्रजद्भिस्त्रिदशैरशेषै 13 7
अथ सर्वस्य धातारम् 2 3
अथ स ललितयोषिद्भ्रूलता 2 64
अथ सा पुनरेव विह्वला 4 4
अथाग्रहस्ते मुकुलीकृताङ्गुलौ 5 63
अथाङ्गिरसमग्रण्यम् 6 65
अथाङ्गुलीभ्यां हरितालमार्द्रम् 7 23
अथाजिनाषाढधर प्रगल्भवाक् 5 30
अथादितीन्द्रप्रमदा समस्ता 13 49
अथानुरूपाभिनिवेशतोषिणा 5 7
अथान्योन्य विमुक्तास्त्र- 16 1
अथाभिपृष्ट गिरिजातनय 13 23
अथाभ्युपगम्यापार्न 10 34
अथावमानेन पितु प्रयुक्ता 1 21
अथाह देवी शशिखण्डमौलिम् 11 6
अथाह देवा बलवैरिमुख्यान् 12 34
अथाह वर्णी विदितो महेश्वर 5 65
अथानिवाद्दिव्यमृणालनाली 11 15
अथेन्द्रियक्षोभमयुग्मनेत्र 3 69
अथोपनिन्ये गिरिशाय गौरी 3 65
अथोरुदेशादवतार्य पादम् 3 11
अथौषधीनामधिपस्य वृद्धौ 7 1
अद्य प्रभृति भूतानाम् 6 56
अद्य प्रभृत्यवनताङ्गि तवास्मि दास 5 86
अद्य प्रस्थापितास्त्वेन 6 7
अधस्तयोर्ध्वं पुरतोऽग्र पृष्ठत 14 21
अनिष्ठित स्फाटिकशैलशृङ्गे 11 30
अध्यापितस्योशनसापि नीतिम् 3 6
अनतिक्रमणीयात् ते 10 6
अनन्तरत्नप्रभवस्य यस्य 1 3
अनन्यभाज पतिमाप्नुहीति 3 63
अनन्यशोभाभिनवेयमाकृति 5 44
अनन्यसाधारणसिद्धमुच्चैं 12 38
अनर्घ्यमर्घ्येण तमद्रिनाथ 1 59
अनेकलोकैकनमस्क्रियार्हम् 12 30
अनेन धर्म सविशेषमद्य मे 5 38
अनेन सम्बन्धमवाप्य दिष्ट्या 7 68

अन्त प्रविश्यावसरेऽत्र तत्र 9 31
अन्तश्चरसि भूतानाम् 10 21
अन्येऽपि सनद्य महाहवोत्सव- 14 13
अन्योन्य रथिनो कौश्चित् 16 48
अन्योन्यमुत्पीडयदुत्पलाक्ष्या 1 40
अपमेघोदय वर्षम् 6 54
अपारेऽसृक्सरित्पूरे 16 25
अपि क्रियार्थं सुलभ समित्कुशम 5 33
अपि त्वदावर्जितवारिसभृतम् 5 34
अपि प्रसन्न हरिणेषु ते मन 5 35
अपीति पश्यन् परिणामदारुणाम् 15 25
अप्यवस्तुनि कथाप्रवृत्तये 8 6
अभिगौरि रतासक्तम् 10 7
अभितोऽभ्यागतान् योद्धुम् 16 21
अभिलापमुदीरितेन्द्रिय 4 41
अभ्यर्थ्यमाना विबुधै समग्रै 11 1
अभ्यापतन्तमसुराधिपमीशपुत्र 17 49
अभ्युन्नताङ्गुष्ठनखप्रभाभि 1 33
अभ्रंलिहै शृङ्गशतै समन्तत 15 35
अमी च कथमादित्या 2 24
अमीषा सुरसधानाम् 10 22
अमी हि वीर्यप्रभव भवस्य 3 15
अमुना ननु पार्श्ववर्तिना 4 29
अमुनैव कषायितस्तनी 4 34
अमोघ शाभव बीजम् 10 56
अयाचितार न हि देवदेवम् 1 53
अयाचितोपस्थितमम्बु केवलम् 5 22
अयि जीवितनाथ जीवसी-(त्य) 4 3
अयि सप्रति देहि दर्शनम् 4 28
अयुक्तरूप किमत पर वद 5 69
अरण्यबीजाञ्जलिदानलालिता 5 15
अरिष्टमाशङ्कय विपाकदारुणम् 15 26
अर्धाचितामत्वरमुत्थिताया 7 61
अल विवादेन यथाश्रुतस्त्वया 5 28
अलकामतिवाह्येव 6 37
अलक्तक पादसरोरुहाग्रे 9 27
अलिपङ्क्तिरनेकशस्त्वया 4 15
अवगम्य कथीकृत वपु 4 13
अवचितबलिपुष्पा वेदिसमार्गदक्षा 1 61
अवधानपरे चकार सा 4 2
अवस्तुनिर्बन्धपरे कथ नु ते 5 66
अवृष्टिसरम्भमिवाम्बुवाहम् 3 48
अवैमि ते सारमत खलु त्वाम् 3 13
अवैमि पूतमात्मानम् 6 57
अवैमि सौभाग्यमदेन वञ्चितम् 5 49
अशेषलोकत्रयमातुरस्या 11 24
अशेषविश्वप्रियदर्शनेन 11 14
अशोकनिर्भर्त्सितपद्मरागम् 3 53
असपदस्तस्य वृषेण गच्छत 5 80
असभृत मण्डनमङ्गयष्टे 1 31
असमत कस्तव मुक्तिमार्गम् 3 5
असह्यहुकारनिवर्तित पुरा 5 54
असि त्वमेको जगतामधीश 9 7
असुरयुद्धविधौ विबुधेश्वरै 12 59
असूत सद्य कुसुमान्यशोक 3 26
असूत सा नागवधूपभोग्यम् 1 20
अस्तोतु स्तूयमानस्य 6 83
अस्त्युत्तरस्या दिशि देवतात्मा 1 1
अस्मिन् सुराणा विजयाभ्युपाये 3 19
अहमेत्य पतङ्गवर्त्मना 4 20
अहेतुहासच्छुरिताननेन्दु 11 43
अहो अहो देवगणा सुरेन्द्र- 12 54
अहो ततोऽनन्तरमद्य यावत् 12 48
अहो बतानन्तपराक्रमाणाम् 12 35
अहो स्थिर कोऽपि तवेप्सितो युवा 5 47
अह्नाय सोपवनभूपो विकट 17 25

आ

आतास्पूर्वा स्तनेन नैनिकै 14 49
आगामिदैत्यासनकेलिकाक्षिणी 15 14
आज्ञापय ज्ञातविशेष पुंसाम् 3 3
आत्मानमात्मना वेत्सि 2 10
आत्मानमालोक्य च शोभमानम् 7 22
आप्लुतास्ती मन्दार- 6 5
आमेखलं सञ्चरतां घनानाम् 1 5
आर्द्रकेसरसुगन्धि ते मुखम् 8 76
आर्यामप्यरुन्धती तत्र 6 32
आलोकमार्गं सहसा व्रजन्त्या 7 57
आलोचनान्तं श्रवणे वितत्य 7 84
आवर्जितजटामौलि- 2 26
आवर्जिता किञ्चिदिव स्तनाभ्याम् 3 54
आविर्भवद् बालतृणाचितानाम् 13 40
आविर्भूद्भिन्नटजाद्गुरा सृगी 8 38
आसमन्ताद्वाणगति वृषाङ्के 3 14
आसन्नबाहुलतया 6 8
आससाद मुनीनात्मन् 10 1

इ

इच्छाविभूत्योरनुरूपमद्रि- 7 29
इत न दैत्य प्राप्तश्री 2 55
इतस्ततोऽस्मिन् प्रतिबिम्बभाजम् 12.4
इतस्ततो वातविधूतिचञ्चलैः 14 46
इति क्षणामङ्गजवाहिनी 14 25
इति गिरितनुजाविलासलीला- 9 52
इति चापि विधाय दीयताम् 4 37
इति चाह स धर्मयाचितः 4 43
इति चैनमुवाच दुःखिता 4 27
इति तेभ्यः स्तुतीः श्रुत्वा 2.16
इति देहविमुक्तये स्थिताम् 4 39
इति द्विजातौ प्रतिकूलवादिनि 5 74
इति ध्रुवेच्छामनुशासती सुताम् 5 5
इति प्रवल्गल्लिलिख्य नन्दी 12 27
इति प्रश्ना चेतसि सम्प्रधार्य 9 10
इति प्रविश्याभिहिता द्विजन्मना 5 51
इति बहुविधबाल्कीडाविचित्र- 11 50
इति विषमशरारे सूनुना जिष्णु- 17 55
इति व्याहृत्य विबुधान् 2 62
इति श्रुत्वा वचो वज्रे 10 15
इति सुरपतिपुत्रे युद्धे सुरासुर 16 51
इतीरयत्यत्र महासुरे 15 43
इतीरिते सन्मथमर्दनेन 12 42
इतो गमिष्याम्यथवेति वादिनी 5 84
इत्थं निशम्य वचनं युधि तारकस्य 17 16
इत्थं महेशाद्रिसुतासुतस्य 11 39
इत्थं रते किमपि भूतमदृश्यरूपम् 4 45
इत्थं विधिज्ञेन पुरोहितेन 7 86
इत्थं विलोक्य मुनीन्द्रमशेषमव 17 33
इत्थं निशा शैलसुकेलिवृत्तेः 11 49
इत्थं सुरेन्द्र वदति स्मरारिः 12 53
इत्थमाराध्यमानोऽपि 2 40
इत्यग्निना पनतरेण नदाभिभूतम् 17 40
इत्यद्भुतैकप्रभवः प्रभावात् 7 36
इत्यन्धकारातिसुतस्य दैत्य- 13 17
इत्यभीममनुनूय शंकरः 8 28
इत्याद्यरिष्टैरनुभोपदेशिभिः 15 32
इत्युक्तवन्तमवदत् त्रिपुरारिपुत्रम् 17 18
इत्युक्त्वास्त्रमवार्यम् 6 64
इत्युदीर्य भगवान् स्वमात्मजम् 12 57
इत्युदीर्य शुनासीरः 10 26
इत्योषधिप्रस्थविलासिनीनाम् 7 69
इदमत्रोत्तरं न्याय्यम् 6 87
इयं च तेऽन्या पुरतो विडम्बना 5 70
इयं महेन्द्रप्रभृतीनधिश्रियः 5 53
इयेष सा कर्तुमवन्ध्यरूपताम् 5 2

ई

ईप्सितार्थक्रियोदारम् 6 90
ईश्वरोऽपि दिवसात्ययोचितम् 8 50

उ

उच्चैरुच्चैःश्रवास्तेन 2 47
उज्जागरस्य दहनस्य निरर्गलस्य 17 38
उत्कीर्णचामीकरपङ्कजानाम् 13 39
उत्क्षिप्ता अपि दन्तीन्द्रैः 16 33
उत्क्षिप्य करिभिर्दूरम् 16 34
उत्क्षिप्याभिदिव नीता 16 36
उत्तरन्ति विनिकीर्य पल्वलम् 8 35
उत्तुङ्गपीनस्तनपीडपीडम् 9 51
उत्पाट्य मेरुशृङ्गाणि 2 43
उत्साहिता शक्तिधरस्य दर्शनात् 15 51
उद्घात प्रणवो यासाम् 2 12
उद्दण्डहेमध्वजदण्डसकुला 14 14
उद्दामदानद्विपवृन्दबृंहितैः 14 41
उद्दामदैत्यशविपत्तिहेतु 13 5
उद्दीप्तकोपदहनोऽथ सुरेन्द्रशत्रु 17 8
उद्द्योतिताम्बरदिगन्तरमंशुजालैः 17 50
उद्वेजयत्यङ्गुलिपाष्णिभागान् 1 11
उन्नतावनतभागवत्तया 8 69
उन्नतेन स्थितिमता 6 30
उन्नतेषु शशिनः प्रभा स्थिता 8 66
उन्मीलितं तूलिकयेव चित्रम् 1 32
उपपन्नमिदं सर्वम् 6 66
उपमानमभूद् विलासिनाम् 4 5
उपात्तवर्णे चरिते पिनाकिनः 5 56
उपाददे तस्य सहस्ररश्मिः 7 41
उपेत्य ता रत्नकिरीटकोटि- 13 31
उभ एव क्षमे वोढुम् 2 60
उमापि लोलालकमध्यशोभि 3 62
उमारूपेण ते यूयम् 2 59
उमा वधूर्भवान् दाता 6 82
उमास्तनोद्भेदमनुप्रवृद्ध 7 24
उवाच चैनं परमार्थतो हरम् 5 75

ऊ

ऊरुमूलनखमार्गराजिभिः 8 87
ऊर्ध्वीकृतास्या रविदत्तदृष्टय 15 24

ऋ

ऋजुता नयत स्मरामि ते 4 23

ए

एकस्त्वमेव तनयोऽसि गिरिशगौर्यो 17 14
एकैव सत्यामपि पुत्रपङ्क्तौ 7 4
एकैव मूर्तिर्बिभिदे त्रिधासौ 7 44
एको नव द्वौ दश पञ्च सप्त (-ति) 11 46
एतदुच्छ्वसितपीतमैन्दवम् 8 70
एतावता नन्वनुमेयशोभि 1 37
एतावदुक्त्वा तनयाम् 6 89
एते वयममी दाराः 6 63
एतेषु कस्येदमपत्यमीशा 11 8
एव यदात्थ भगवन् 2 31
एव वाच्यः स कन्यार्थम् 6 31
एववादिनि देवर्षौ 6 84
एवमालिनिगृहीतसाध्वसम् 8 5
एवमिन्द्रियसुखस्य वर्त्मनः 8 20
एष चारुमुखि योगतारया 8 73
एष वृक्षशिखरे कृतास्पदः 8 36
एहि सर्वात्मना वत्से 6 88

क

कच्चनं प्रालपथामवर्गस्थिता 15 41
कण्ठस्थलीलोल्कपालमाला 9 49
कण्ठस्य तस्याः स्तनबन्धुरस्य 1 43
कदाचिदासन्नसखीमुखेन सा 5 6
कर्दमुद्गमहीनमूर्ध- 12 9
कर्दिकण्ठान्तकालदाम्न 11 46
कपालनेत्रान्तरलब्धमार्गैः 3 49
कपोलकण्डूः करिभिर्विनेतुम् 1 9
कपोलपाल्या मृगनाभिचित्र- 9 22
कर्मेन मूर्ध्न शतपत्रयोनिम् 7 46
कयासि कामिन् सुरतापराद्धः 3 8
करालचालनुवारचमूस्वनै 14 48
करेण करिणा वीरः 16 40
कार्त्तिनेत्र दितिजेन विकृष्यमाणम् 17 20
कार्पितो रोमकपायवृक्षे 7 17
कर्तव्य वो न पश्यामि 6 61
कल्पवृक्षमिदरेषु सम्प्रति 8 68
कल्पितान्योन्यसामर्थ्यै 6 76
कल्लोलैरुद्गतैर्वा- 10 33
कश्चिदभ्यार्ते वीरे 16 19
काठिन्य स्थावरे काये 6 73
कादम्बिनी विलसत्रे त्रिसकण्ठि- 17 43
कामस्तु वाणावसर प्रतीक्ष्य 3 64
कार्तिकपत्नीत्रनदुःखशीलाम् 3 7
कालक्रमेणाथ तयोः प्रवृत्ते 1 19
कालादिनाना त्रिदशासुरगणाम् 12 15
किं चायमद्रिर्दुर्वारः 2 21
किं बूथ रे व्योमचरा महासुरा 15 40
किं येन सृजसि व्यक्तम् 6 23
किंचित् कर भङ्गुरकन्धरः स 11 48
किंचित्प्रकाशस्तिमितोग्रतारैः 3 47
किमिति श्रुतिमात्मीयाम् 2 19
किमित्यपास्याभरणानि यौवने 5 42
कियच्चिर श्राम्यसि गौरि विद्यते 5 50
किरीटकाटिच्युतपारिजात 12 29
किरीटबद्धाञ्जलिभिरभम्यैः 11 16
कुतूहलाद द्रष्टुमुपागतासि 13 28
कुन्ताश्चक्रासिर चण्डम 16 16
कुन्दोज्ज्वलानि सकलातपवारणानि 17 27
कुबेरगुप्ता दिशमुष्णरश्मौ 3 25
कुबेरस्य मनःशल्यम 2 22
कुक्षे प्रसूतिं प्रथमस्य वेधस 5 41
कुसुमायुधपत्नि दुर्लभ 4 40
कुसुमास्तरणे सहायताम् 4 35
कृतवानसि विप्रियं न मे 4 7
कृताभिषेका हुतजातवेदसम् 5 16
कृशानुरेतसा रेन 10 53
कृशानुरेतसो रेत-(स्या-) 10 37
केचिद् धीरैः प्रणादैश्च 16 18
केनाप्यमुया पदकाङ्क्षिणा ते 3 4
केवलं प्रियतमादयालुना 8 84
कैतवेन शयिते कुतूहलात् 8 3
कोलाहलैनोच्छलता दिवौकसाम् 14 16
क्रमात् महेन्द्रप्रमुखा प्रणेमु 9 35
क्रमेण चान्यदपि विलोकनेन 12 33
क्रियता कथमन्त्यमण्डनम् 4 22
क्रुद्धस्य दन्तिनः पतिः 16 38
क्रोध प्रभो सहर सहरेति 3 72
क्रोधादभ्यापतद्दन्ति- 16 29
क्लमं ययौ कन्दुकलीलयापि या 5 19
क्लिष्टकेशमवलुप्तचन्दनम् 8 83
क्लृप्तोपचारा चतुरस्रवेदीम् 7 88
क्वचित् स्थलद्भिः क्वचिदस्खलद्भिः 11 42
क्व नु ते हृदयगमः सखा 4 24
क्व नु मा त्वदधीनजीविताम् 4 6
क्षितौ निरस्तं प्रतिकूलवायुना 15 27

क्षीरोदवेलेव सफेनपुञ्जा 7 26
क्षुण्ण रथैर्वाजिभिराहतं खुरैः 14 19

ख

ख प्रसुप्तमिव संस्थिते रवौ 8 43
खड्गनिर्लूनमूर्धानः 16 26
खड्गा रुधिरसंलिप्ता 16 7
खड्गा शोणितसंदिग्धा 16 15
खड्गेन मूल्तो हत्वा 16 39
खड्गैर्धवलधारालैः 16 35
खात खुरै रथ्यतुरङ्गपुङ्गवै 14 20
खे खेलगामी तमुवाह वाह 7 49

ग

गगनादवतीर्णा सा 6 49
गङ्गा नद् गच्छ स कार्यो 10 24
गङ्गातरङ्गप्रतिबिम्बिते स्वै 12 11
गङ्गावारिणि कल्याण- 10 35
गङ्गास्रोत परिक्षिप्तम् 6 38
गणा नमेरुप्रसवावतंसा 1 56
गणोपनीते प्रभुणोपदिष्टे 12 32
गत एव न ते निवर्तते 4 30
गर्नाश्रय वैरिवराभिभूताम् 13 36
गम्भीरभेरीध्वनितैर्भयङ्करैः 14 27
गम्भीरशङ्खध्वनिमिश्रमुच्चैः 11 38
गर्भस्त्वमाप्त तदमोघमेतत् 11 13
गाढ वपूषि निर्भिद्य 16 9
गाढाद् भयाद् वियति विद्रुत 17 39
गामधास्यत् कथ नाग 6 68
गिरीशगौरीतनयेन सार्धम् 13 9
गीतान्तरेषु श्रमवारिलेशैः 3 38
गुरु प्रगल्भेऽपि वयस्यतोऽस्या 1 52
गुरुसमीरसमीरितभूधरा 14 50
गुरोर्नियोगाच्च नगेन्द्रकन्या 3 17
गृहाऽसुरै षड्दिनजातमात्रक 15 34
गृहीता पाणिभिर्वीरैः 16 14
गृह्णन् विषाणे हरवाहनस्य 11 44
गोप्तार सुरसैन्यानाम् 2 52

घ

घण्टारवं रौद्रतरैर्निरन्तरै 14 47
घनप्रमोदाश्रुपरिप्लुताक्षी 13 19
घनैर्विलोक्य स्थगितार्कमण्डलैः 14 36
घूर्णमाननयन स्खलत्कचम् 8 80
घोरान्धकारनिकरप्रतिमो 17 41
घोरान्धकारपटलै पिहिताम्बरणा 17 45

च

चतुष्कपुष्पप्रकरावकीर्णयो 5 68
चन्द्र गता पद्मगुणान भुङ्क्ते 1 44
चन्द्रचूडामणिर्देव 10 48
चन्द्रपादजनितप्रवृत्तय 8 67
चमूपति मन्मथमर्दनात्मजम् 15 2
चमूरजः प्राप दिगन्तदन्तिनाम् 15 10
चलच्छिखाग्रो विकटाङ्गभङ्ग 9 48
चापैरावर्णमाकृष्टै 16 13
चुम्बनादलकचूर्णरूषितम् 8 19
चुम्बनेष्वधरदानवर्जितम् 8 8
चूताङ्कुरास्वादकषायकण्ठ 3 32

ज

जगच्चक्षुषि चण्डांशौ 10 42
जगत्त्रयीनन्दन एष वीर 11 10
जगद्योनिरयोनिस्त्वम् 2 9

जङ्गम प्रेक्षमाणेन 6 58
जज्वाल वर्तिगुरु सुर 17 37
जन्तुविसृष्टनूनदिक्तिवाप 17 3
जनाना यत्र चन्द्रागम् 2 49
जतीन्द्रसूनु स्मरशेखरेण- 13 2
जनर्षेदनतानान्तम् 10 31
जालान्तरप्रेषितदृष्टिरन्या 7 60
जितमिहनया ताता 6 39
ज्ञानप्रदीपेन तमोजहेना- 12 44
ज्वलदनिनु दैवाणि 16 11
ज्वलद्भिरङ्गारसरैरनन्तम् 15 20
ज्वलद्भिरन्यैरनिल प्रतानरै 15 22
ज्वलन्मणिशिवाश्चैनम् 2 38

त

तत कुमार कनकाद्रिमारम् 12 25
तत कुमारः स मुदा निदाने 11 40
तत तथा विस्फुरितानन्दच्छद 15 5
तत पत्नमिन्दुरन्या 6 35
तत शरव्यो मार्गेन् 10 58
तत स कक्षाहितहेमदण्ड 12 6
तत सुरा नक्षिवस्य तस्य 13 22
तत स्वर्गवासरे सुराणाम् 9 23
ततो गते शूलभृत पुरोगे 7 40
ततो गिरीशस्य गिरा विराजे 12 43
ततो मुखागारिते फणाग्रे 3 59
ततो मन्दानिलाधूत- 2 20
ततो महेन्द्रस्य चराश्चरचराः 15 47
ततोऽवतीर्याच्युतदत्तहस्त 7 70
ततोऽवलोक्याद्विकट विकृष्य सः 15 44
ततो व्रजनन्दननामदेयम् 13 33
तत्कालभूषणे दिव्या 6 47
तत्क्षण तुरुतपक्षी 2 39
तत्क्षण विपरिवर्तितह्रियो 8 79
तत्प्रयातौषधिप्रस्थम् 6 33
तत्र काञ्चनशिलातलाश्रय 8 20
तत्र निश्चित्य कन्दर्पम् 2 63
तत्र महेन्द्र धाम 10 36
तत्र वेत्रासनासीनान् 6 53
तत्र हंसधवलोत्तरच्छदम् 8 82
तथापि नाग मनिन्दमिद्धम् 1 58
तथापि दुःसहतर समर तपस्वी 17 24
तमन्वगा विस्तरता समाज 7 72
तत्स्यन्दन सर्वदिगर्पितप्रभ 17 10
तथापि तावत कस्मिश्चिद 6 62
तथापिनम्न नदिनुर्निरस्ति 5 21
तथाविध शैलसुतानिनादम् 12 22
तथाविधजडस्तम्भो 9 1
तथा समक्ष दहता मनोभवम् 5 1
तथापि नमतानिव मनीनाम् 3 22
तदङ्गसंसर्गमवाप्य कल्पते 5 79
तदनु ज्वलन मदर्पितम् 4 36
तदाननकार्य न 6 74
तदा प्रभृत्युन्मदना पितुर्गृहे 5 55
तदिच्छामो विभो स्रष्टुम् 2 51
तदिद क्रियतामनन्तरम् 4 32
तदिद परिरक्ष शोभने 4 44
तदीपास्तोविरेषय 2 50
तदीपदाग्निणापटकेतनम् 7 82
तद् गच्छ सिद्धयै कुरु देवकार्यम् 3 18
तद्गौरवान्मङ्गलमण्डनश्रीः 7 31
तद्दन्तिदन्तक्षतहर्म्यभित्तिम् 13 41
तद्दर्शनादभूच्छम्भो 6 13
तद् ब्रूत वत्सा किमितः 2 28
तन्मातरं चाश्रुमुखीं 6 92
तन्मुहूर्तमनुमन्तुमर्हसि 8 48
तप परामर्शविवृद्धमन्युः 3 71

तपस्विन स्थाणुवनौकसस्ताम् 3 34
त देशमारोपितपुष्पचापे 3 35
त मातरो देवमनुव्रजन्त्य 7 38
त ययात्मसदृश वर वधू 8 16
त लोकपाला पुरुहूतमुख्या 7 45
त वीक्ष्य वपथुमती सरसाङ्ग 5 85
त साधु साध्वित्यभित प्रशस्य 13 20
तमङ्कमारोप्य सुता हिमाद्रे 13 4
तमन्वगच्छन् प्रथमो विधाता 7 43
तमन्वगच्छद् गिरिशृङ्गसोदरम् 14 6
तमन्वगिन्द्रप्रमुखाश्च देवा 7 71
तमर्यमिव भारत्या 6 79
तमवेक्ष्य रुरोद सा भृशम् 4 26
तमातिथेयी बहुमानपूर्वया 5 31
तमाशु विघ्न तपसस्तपस्वी 3 73
तमीक्षमाणा क्षणमीक्षणानाम् 11 20
तमृद्धिमद्बन्धुजनाधिरूढै 7 52
तमेकदृश्य नयनै पिबन्त्य 7 64
तया दुहित्रा सुतरा सवित्री 1 24
तया प्रवृद्धाननचन्द्रकान्त्या 7 74
तया व्याहृतसदेशा 6 2
तयो समापत्तिषु कातराणि 7 75
तव प्रसादात् कुसुमायुधोऽपि 3 10
तस्मात् प्रदेशाच्च वितानवन्तम् 7 12
तस्मिन्नुपाया न सर्वे 2 48
तस्मिन् मघोनस्त्रिदशान् विहाय 3 1
तस्मिन् मुहूर्ते पुरसुन्दरीणाम् 7 56
तस्मिन् वने सयमिना मुनीनाम् 3 24
तस्मिन् विप्रकृता काले 2 1
तस्मिन् सयमिनामाद्ये 6 34
तस्मै जयाशी ससृजे पुरस्तात् 7 47
तस्मै शशास प्रणिपत्य नन्दी 3 60
तस्मै हिमाद्रे प्रयता तनूजाम् 3 16
तस्य जातु मरुत्स्थलीरत 8 25
तस्या कर शैलगुरुपनीतम् 7 76
तस्याकृति कामपि वीक्ष्य दिव्याम् 9 5
तस्यात्मा शितिकण्ठस्य 2 61
तस्यानुमेने भगवान् विमन्यु 7 93
तस्या प्रविष्टा नतनाभिरन्ध्रम् 1 38
तस्या शलाकाञ्जननिर्मितेव 1 48
तस्या स कण्ठे विहितस्तनाग्राम् 9 24
तस्या सखीभ्या प्रणिपातपूर्वम् 3 61
तस्या सुजातोत्पलपत्रकान्त 7 20
तस्योपकण्ठ घननीलकण्ठ 7 51
तस्योपायनयोग्यानि 2 37
तानर्घ्यानर्घमादाय 6 50
तान् प्रज्वलत्स्फटमुखैर्विषमै 17 4
ताभिस्ताम्रामृतकरकलाकोमल 10 59
ता नारद कामचर कदाचित् 1 51
ता पार्वतीत्याभिजनेन नाम्ना 1 26
ता पुलोमतनयालकोचितै 8 27
ता प्रणामादरस्रस्त- 6 91
ता प्राङ्मुखी तत्र निवेश्य तन्वीम् 7 13
ता रोध्रकल्केन हृताङ्गतैलाम् 7 9
ता विलम्बिततपनीयमेखलाम् 8 81
ता वीक्ष्य सर्वावयवानवद्याम् 3 57
ता हसमाला शरदीव गङ्गाम् 1 30
तामगौरवभेदेन 6 12
तामर्चिताभ्य कुलदेवताभ्य 7 27
तामस्मदर्थे युष्माभि 6 29
तामिमा तिमिरवृत्तिपीडिताम् 8 53
तावत् पताकाकुलमिन्दुमौलि 7 63
तावद्धरस्यापि कुबेरशैले- 7 30
तासा च पश्चात् कनकप्रभाणाम् 7 39
तासा मुखैरासवगन्धगर्भै 7 62
तिर्यगूर्ध्वमधस्ताच्च 6 71
तिसृभिस्त्वमवस्थाभि 2 6
तीव्राभिषङ्गप्रभवेण वृत्तिम् 3 74

तुरगादिव मन्त्र- 16 43
तुरगौ तुरगान्तम् 16 41
तुषारसंघातशिला: खुराग्रै 1 57
तेजसा तेन रौद्रेण 10 41
तेजोदिग्धानि गात्राणि 10 16
तेन भङ्गिविषमोत्तरच्छदम् 8 89
ते नीलनागादिशिरस्सुरोषेण बद्धा 17 6
तेनामरवधूहस्त- 2 41
तेनाहृतान्यिरसमैन्यसुवानरोऽपि 17 32
तेनोद्धृतं तत्र स्मैव सुरेन्द्रसैन्यम् 17 34
तेन्तःपुरासनमिरधामन् 6 36
ते प्रभामण्डलैर्व्योम 6 4
तेषां मध्यगता साध्वी 6 11
तेषामाविरभूद् ब्रह्मा 2 2
ते सद्मनि गिरेर्वेगात् 6 48
तं स्वर्लोकं चिरकालदृष्टम् 13 10
ते हिमालयमामन्त्र्य 6 94
तौ क्षणं शिथिलितोपगूहनौ 8 86
तौ दम्पती त्रिः परिणीय वह्निम् 7 80
तौ संधिषु व्यञ्जितवृत्तिभेदम् 7.91
त्यजामि गर्वं मरुमूढ मा स्म मा 13 38
त्रिभागशेषासु निशासु च क्षणम् 5 57
त्रैलोक्यलक्ष्मीहृदयैकशल्यम् 12 50
त्वत्सम्भावितमात्मानम् 6 20
त्वदीयमेवावसरप्रतीक्षं 9 9
त्वं पितॄणामपि पिता 2 14
त्वं सर्वभक्षो भव भीमकर्मा 9 16
त्वामामनन्ति प्रकृतिम् 2 13
त्वमेव तावत् परिचिन्तय स्वयम् 5 67
त्वमेव हव्यं होता च 2 15
त्वया दत्तवरोद्गूर्णः 2 32
त्वया प्रियाप्रेमवशंवदेन 9 8
त्वयि जुह्वति होतारः 10 18
त्रिनयनेशस्य पुरोऽग्निमण्डलम् 15 18

द

दक्षस्य शापेन शशी क्षयीव 9 17
ददौ रसात् पङ्कजरेणुगन्धि 3 37
दधानया नवमुखैकलनम् 11 29
दन्तीन्द्रदानद्रववारिवीचिनि 14 43
दर्पणे च परिभोगदर्शिनी 8 11
दष्टतामरसकेसरस्रजोः 8 32
दष्टमुक्तमधरोष्ठमम्बिका 8 18
दारुणेनाशयजगत्त्रय न नम् 15 4
दिक्चक्रवालं गिलनैर्बलिम्लुमो 17 36
दिक्षु प्रसर्पन्नवपीवराणाम् 11 33
दिगन्तलम्बावलदानहारिणि 14 40
दिगम्बराङ्कितगात्रैः क्षणात् 14 10
दिग्दन्तिना वारिविहारभाजाम् 13 25
दिने दिने सा परिवर्धमाना 1 25
दिवं यदि प्रार्थयसे वृथा श्रमः 5 45
दिवाकराद् रक्षति यो गुहासु 1 12
दिवापि तारास्तरलान्तरस्विनी 15 19
दिवापि निष्ठ्यूतमरीचिभासा 7.35
दिवौकसो देवगृहं विहाय 12 37
दिवौकसां यो हृदयस्य कम्पात् 12 39
दिव्यं च शत्रुविदेष्यमाणाम् 13 21
दिव्यया विस्फुरन्ती दधीन् 10 49
दुकूलवासाः स वधूसमीपम् 7 73
दुर्वारदोर्दण्डसहेन 12 45
दुर्विषहेण तेनाहम् 10 13
दुश्चेष्टिते देवरिपौ मयोप 13 37
दुष्प्रेक्षणीयमरिभिर्बहुरागजनम् 17 19
दूरमग्रपरिमेयरश्मिना 8 40
दृष्ट्वानलस्याग्रतरं दिनान्तम् 12 19
दृष्ट्वानुरक्तासलिलेङ्गितान् न 12 2
दृष्टिप्रपातं परिहृत्य तस्य 3 43
दृष्टिप्रपातवशतोऽपि पुरारिसूनो 17 7

दृष्ट्वा छद्मविहग माम् 10 8
दृष्ट्वा तथाविध वह्निम् 10 3
दृष्ट्वाभ्युपेनमथ दैत्यपति पुरस्तात् 17 1
दृष्ट्वा रथ प्रलयवातचलद् 17 11
दृष्ट्वा सहस्रेण दृशा महेशम् 12 24
देवद्विषा परिवृढो विकट विहस्य 17 2
देव महेश गिरिजा च देवीम् 13 6
देवस्य तस्य स्मरसूदनस्य 9 47
देवास्तदन्ते हरमूढभार्यम् 7 92
देवि त्वमेवास्य निदानमाद्य 11 11
देवी भागीरथीपूर्वम् 10 23
देवेन मन्मथरिपोस्त्रिनयेन गाढम 17 22
देवोऽपि गौर्या सह चन्द्रमौलि 9 46
देवोऽपि दैत्यविशिखप्रकर 17 47
दैतेयदन्तावलदन्तघातै 13 38
दैत्याधिराज भवता यदवादि 17 17
दैत्येश्वरो ज्वलितरोपविशपभीम 17 5
दैत्योऽपि रोपकलुपो निशितै 17 46
द्रव सघातकठिन 2 11
द्रुमेषु सख्या कृतजन्मसु स्वयम 5 60
द्वय गत सप्रति शोचनीयताम 5 71
द्विधा प्रयुक्तेन च वाङ्मयेन 7 90
द्विपद्वलत्रासविसम्युला चमूम् 15 50
द्विपा प्रासहुनप्राण 16 42

ध

धन्विनस्तुरगारूढा 16 37
धर्मेणापि पद शर्वे 6 14
धातुताम्राधर प्राशु 6 51
धूतानि तत्र सुरसैन्यमहा 17 29
धूपोष्मणा त्याजितमार्द्रभावम 7 14
ध्रुवेण भर्त्रा ध्रुवदर्शनाय 7 85
ध्वनत्सु तूर्येषु सुमन्द्रमन्द्रुया 11 36

न

न केवल दरीसस्थम् 6 60
नखव्रणश्रेणिधरे बबन्ध 9 25
न जामदग्न्य क्षयकालरात्रिकृत् 15 37
ननन्द सद्यश्चिरकालदृष्टाम् 13 29
न नूनमारूढरुषा शरीरम् 7 67
नभश्चरीमण्डनदर्पणश्री 9 44
नभो दिगन्तप्रतिघोषभीषणै 14 45
नमस्त्रिमूर्तये तुभ्यम 2 4
नयनान्यरुणानि घूर्णयन् 4 12
न रथी रथिन भूय 16 47
नवपरिणयलज्जाभूषणा तत्र 7 95
न वेद्मि स प्रार्थितदुर्लभ कदा 5 61
नवेन्द्रनीलाचलचण्डविग्रहम् 14 7
नवोद्यदम्भोधरघोरदर्शने 14 9
नागेन्द्रहस्तास्त्वचि कर्कशत्वात् 1 36
नाभिदेशनिहित सकम्पया 8 4
निकामतप्ता द्विविधेन वह्निना 5 23
निदाघधामक्लमविक्लवानाम् 12 40
निधत्से हुतभर्काय 10 20
निनाय सात्यन्तहिमोत्किरानिला 5 26
निम्ना प्रदेशा स्थलतामुपागमन् 14 44
निर्घातघोषो गिरिशृङ्गशातन 15 21
निर्दय खड्गभिन्नस्य 16 6
निर्दिष्टवर्मा विबुधेश्वरेण 13 42
निर्भर्त्सिताशोकदलप्रसूति 1 42
निर्भिद्य दन्तिन पूर्वम् 16 10
निर्मितेषु पितृषु स्वयभुवा 8 52
निर्लूनशीर्षोपवनामपश्यत् 13 35
निर्वाणभूयिष्ठमथास्य वीर्यम् 3 52
निर्विभुज्य दशनच्छद तत 8 49
निवर्तयास्मादसदीप्सितान्मन 5 73
निवार्यतामालि किमप्यय वटु 5 83

निवार्यमाणैरभितोऽनुयायिभिः 15 29
निवेदितं निःश्वसितेन सोष्मणा 5 46
निशम्य चैनां तपसे कृतोद्यमाम् 5 3
निशासु यत्र प्रतिबिम्बितानि 9 43
निष्कम्पवृक्षं निभृतद्विरेफम् 3 42
निशीथिन्यद्रुततारकाङ्कम् 13 43
निशीथवाल्लभ्यरसोपसिक्ता 11 23
निशीथवाल्लभ्यवशाद् विबुद्ध 11 5
नीरन्ध्रसन्धिगुप्ततपोवनाम् 8 12
नूनमुन्नमति यज्वनां पतिः 8 58
नेत्रमल्पकणी दधिनात्रकम्पनाम् 9 30
नोर्ध्वं न चाधो न पुरो न पृष्ठतः 14 39
नार्वमीशराजितं चाप्यत 8 36
न्यस्ताक्षरा धातुरसेन यत्र 1 7

प

पश्चाद्वन्दिवृन्दानाम् 16 4
पथि पथिकमीनाय 16 2
पत्युः शिरश्चन्द्रकलामनेन 7 19
पद्मानन्दीवरविन्दुवृन्दैः 7 89
पदं तुषारस्रुतिधौतरक्तम् 1 6
पद्मकान्तिमरुणत्रिभागयोः 8 30
पयनामदल्पाङ्कितारमम् 8 23
परलोकनवप्रवासिनः 4 10
परलोकविधौ च माधव 4 38
परस्परं वक्त्रवरस्य सैनिकाः 15 52
परस्परेण स्पृहणीयशोभम् 7 66
पराभवं तस्य महासुरस्य 12 41
परिणेष्यति पार्वतीं यदा 4 42
परिहृत्य परीरम्भम् 10 11
पर्यङ्कबन्धस्थिरपूर्वकायम् 3 45
पर्याकुलत्वान्मरुताम् 2 25
पर्याप्तपुष्पस्तबकस्तनीभ्यः 3 39
पर्यायसेवामुत्सृज्य 2 36
पशुपतिरपि तान्यहानि कृच्छ्राद् 6 95
पश्य कल्पतरुलम्बि शुभ्रदं 8 71
पश्य पक्ष्मलिननिर्मलविधा 8 61
पश्य पश्चिमदिगन्तलम्बिना 8 34
पश्य पार्वति नवेन्दुरश्मिभिः 8 64
पाकभिन्नशरकाण्डगौरया 8 74
पाणिपीडनविधेरनन्तरम् 8 1
पाणिन्धिनब्रह्मकपालदाम्न 12 16
पादाङ्गुष्ठाग्रनूनिष्कै 10 46
पदौ महेन्द्रं किल कस्यचन्द्र 13 44
पावका तदुस्नानननवम 8 76
पाणिभुक्तवनुनाल्पतस्विन 8 47
पिनाकिनापि स्फटिकाचलेन 9 39
पिबन् स तस्याः स्तनयोः सुपीनम् 11 2
पीताम्बितारक्तमितैः सुराचलं 14 32
पुनर्ग्रहीतुं नियमस्थया तया 5 13
पुरः सुराणां पृतना प्रवीरमाना 15 46
पुरः स्थितं दर्शितपारवसूचरा 15 48
पुराणस्य कवेस्तस्य 2 17
पुरातना ब्रह्मणस्यनामन 12 17
पुरा यमाकारि निराकृपुण्या 12 55
पुरासुरारि सुरसद्म यस्य 12 28
पुरः तावदमदाम्य 2 33
पुरा न दैत्यस्य महाहवेषु 15 49
पुरा भव त्वं न पुरा भवामि 13 11
पुष्करैरविनिवृत्तवाञ्छना 17 54
पुष्पानुयुक्ता विबुधाङ्गनाभिः 13 48
पुष्पं प्रवालोपहितं यदि स्यात् 1 44
पूर्वभागतिमिरप्रवृत्तिभिः 8 37
पृथुप्रमादप्रगुणा प्रतानाम् 11 31
प्रणम्यमानः सुरलोकवृन्दैः दिशीश्वरं वन् 17 12
प्रज्वलत्कान्तिचक्राणि 16 17
प्राप्य नाभिनिरस्थाय 6 81

प्रणमितस्मेरसरोजराजि 13 32
प्रतिक्षण सा कृतरोमविक्रियाम् 5 10
प्रतिग्रहीतु प्रणयिप्रियत्वात् 3 66
प्रतिपद्य मनोहर वपु 4 16
प्रत्यर्थिभूतामपि ता समाधे 1 60
प्रदक्षिणप्रक्रमणात् कृशानो 7 79
प्रभामहत्या शिखयेव दीप 1 28
प्रभो प्रसीदाथ सुजात्मपुत्रम् 9 11
प्रमथ्यमानाम्बुधिगर्जितर्जनै 14 18
प्रमोदबाष्पाकुललोचना सा 11 18
प्रयाणकालोचितचारुवेपभृद् 14 5
प्रयुक्तपाणिग्रहण यदन्यत् 7 78
प्रयुक्तसत्कारविशेषमात्मना 5 39
प्रवातनीलोत्पलनिर्विशेषम् 1 47
प्रशमादर्चिषामेतद् 2 20
प्रसक्तशुक्लागुरु चक्षुरस्या- 7 15
प्रसन्नचेता मदनान्तकारी 9 13
प्रसन्नदिक् पांशुविविक्तवातम् 1 23
प्रसाधिकालम्बितमग्रपादम् 7 58
प्रसीद विश्राम्यतु वीर वज्रम् 3 9
प्रस्थानकालोचितचारुवेप 13 1
प्रह्वीभवत्प्रतरेण मूर्ध्ना 13 3
प्रावतनाना विशुद्धानाम् 6 10
प्रियेण दत्ते मणिदर्पणे सा 9 29
प्रीत रवाहस्वधाहन्त- 10 17
प्रीतात्मना सुप्रयतन दत्त- 11 27

ब

बद्धकोशमपि तिष्ठति क्षणम् 8 39
बबन्ध चासाकुलदृष्टिरस्या 7 25
बभूव भस्मैव सिताङ्गराग 7 32
बभौ च सम्पर्कमुपेत्य बाला 7 8
बलवदसुरलोकानलकल्पान्तकाले 14 51
बली बलारातिबलातिशाननम् 15 8
बहिरार्ता युगान्ताग्ने 10 40
बहुभि सह युध्वान 16 20
बाणं सुरारिधनुष प्रसृतैरनन्तै 17 21
बालेन्दुवक्राण्यविकाशभावात् 3 29
बिभ्राणमुत्तुङ्गतरङ्गमालाम् 12 10
ब्रह्मध्यानपरैर्योगि (-वरै) 10 45

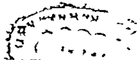
भ

भद्रासन काञ्चनपादपीठम् 12 20
भयकरौ तौ विकट नटन्तौ 9 50
भल्लेन शितधारेण 16 44
भवत्यनिष्टादपि नाम दु सहात् 5 43
भवत्सभावनोत्थाय 6 59
भविष्यत पत्युरमापि शभो 3 58
भस्मानुलिप्ते वपुपि स्वकीये 9 28
भागीरथीनिर्झरशीकराणाम् 1 15
भागीरथीपावककृत्तिकानाम् 11 3
भालस्थले लोचनमेधमान- 12 12
भालेक्षणाग्नौ स्वयमञ्जन स 9 26
भावसूचितमदृष्टविप्रियम् 8 15
भिया सुरानीकविमर्दजन्मना 14 29
भीत्यालमद्य त्रिदिवौकसोऽमी 13 14
भुजगमोद्ग्रथजटाकलापम् 3 46
भुवनालोकनप्रीति 2 45
भुव विगाह्य प्रययौ महाचमू 14 31
भ्रष्टा खरेण मरुता रथराजयोऽपि 17 30
भ्रूभङ्गभीषणमुखोऽसुरचक्रवर्ती 17 48
भ्रूभेदिभि सकम्पोष्ठै 6 45
भ्रूसञ्ज्ञयानेन कृताभ्यनुज्ञ 12 7

म

मदनेन विना कृता रति 4 21
मदान्ध मा गा भुजदण्डचण्डिमा 15 33
मदोद्धत प्रेतमथाधिरूढवान् 14 8

मधु द्विरेफः कुसुमैकपात्रे 3 36
मधुश्च ते मन्मथ साहचर्याद् 3 21
मन्येन सा वेदिविलग्नमध्या 1 39
मनोपिता मन्ति गृहेऽपि देवता 5 4
मनोऽतिवेगेन वधुयता न 9 37
मनोऽतिवेगेन रथेन सारथि- 15 45
मनो नवद्वारनिषिद्धवृत्ति 3 50
मन्दरान्तरितमूर्तिना निशा 8 59
मन्दाकिनीसैकतवेदिकाभि 1 29
मन्दाकिन्या पय शेषम् 2 44
मन्देन भिन्नाङ्गुलिना करेण 9 20
महागजाना गुरुबृंहितैस्तनैः 14 34
महागजाना गुरुनिस्तु गर्जितैः 14 42
महाचमूना वरिचण्डचीत्कृतैः 14 26
महाचमूनामधिपा समन्तत 15 6
महारणक्षोणिसपहारी- 12.52
महार्हरत्नाचितयोरुदारम् 12 13
महार्हशय्यापरिवर्तनच्युतैः 5 12
महासुराणामवरोधयोषिताम् 14 35
महाम्बन सैन्यविमर्दसम्भव 14 33
महाहवे नाथ तवास्य सूनो 12 51
महाहिनिर्वेढवटाकम्पिनो 14 12
महीभृत पुत्रवतोऽपि दृष्टि 1 27
महीभृता कन्दरदारणोल्वणैः 15 11
महेश्वरजटाजूट- 10 29
महेश्वर शैलसुता च हर्षात् 11 41
महेश्वरोऽपि प्रमदप्ररूढ- 11 28
महेश्वरो मानसराजहंसीम् 9 34
महोत्सव शासितुमाहतोर्व्यैः 11 33
महोत्सवे तत्र समागतानाम् 11.34
मान्यभक्तिरथवा सखीजन 8 77
मिथ प्रासहतौ वाजि- 16 45
मिथोऽर्धचन्द्रनिर्लून- 16 49
मिलन्महामीनभुजगभीषणम् 15 17
मिलितेषु मिथो योद्धुम् 16 31
मुक्ता वमूवुरघुना तदिमान् विहाय 17 9
मुक्तायज्ञोपवीतानि 6 6
मुक्तिस्त्रीमङ्गलद्वारे 10 51
मुखेन सा पद्मसुगन्धिना निशि 5 27
मुग्ध कोपमनिमित्तकायन 8 51
मुनिव्रतैस्त्वामनिमात्रकर्शिताम् 5 48
मुहुर्विभिन्नातपवारणध्वज 15 15
मूढ वृद्धमिवात्मानम् 6 55
मूर्ते च गङ्गायमुने तदानीम् 7 42
मृगा प्रियालद्रुममञ्जरीणाम् 3 31
मृणालिकापेलवमेवमादिभि 5.29
मेने मेनापि तत्सर्वम् 6 86
मेरुमेत्य मरुदाशुवाहन 8 22
मैत्रे मुहूर्ते शशलाञ्छनेन 7 6

यज्ञभागभुजा मध्ये 6 72
यज्ञाङ्गयोनित्वमवेक्ष्य यस्य 1 17
यज्वभि सभृत हव्यम् 2 46
यत्र कल्पद्रुमैरेव 6 41
यत्र स्फटिकहर्म्येषु 6.42
यत्रापतत् स दनुजाधिपति परान् 17 52
यत्रांशुकाक्षेपविलज्जितानाम् 1 14
यत्रौषधिप्रकाशेन 6 43
यथाह तान् विबुधान् विसृज्य 9 36
यथाप्रदेशं भुजगेश्वराणाम् 7 34
यथा प्रसिद्धैर्मधुर शिरोरुहै 5 9
यथा श्रुत वेदविदा वर त्वया 5 64
यथैव श्लाघ्यते गङ्गा 6 70
यदध्यक्षेण जगताम् 6 17
यदमोघमपामन्त 2 5
यदा च तस्याधिगमे जगत्पते 5 59

यदा फल पूर्वतप समाधिना 5 18
यदा बुधै सर्वगतस्त्वमुच्यसे 5 58
यदीयभित्तौ प्रतिबिम्बिताङ्गम् 9 42
यदुच्यते पार्वति पापवृत्तये 5 36
यदैव पूर्वं ज्वलने शरीरम् 1 54
यद् ब्रह्म सम्यगाम्नातम् 6 16
यन्मुखग्रहणमक्षताधरम् 8 9
य सर्वशैला परिकल्प्य वत्सम् 1 2
यमोऽपि विलिखन् भूमिम् 2 23
य पूरयन् कीचकरन्ध्रभागान् 1 8
यश्चाप्सरो विभ्रममण्डनानाम् 1 4
यस्य चेतसि वर्तेथा 6 18
या न प्रीतिर्विरूपाक्ष 6 21
यामिनीदिवससंधिसंभव 8 55
यावन्त्यतानि भूतानि 6 80
युगक्षयक्षुब्धपयोधिनि स्वना 15 9
युगान्तकालाग्निमिवाविषह्यम् 9 14
युद्धाय धावता धीरम् 16 3
योगिनो य विचिन्वन्ति 6 77
यौवनान्त वयो यस्मिन् 6 44

र

रक्तपीनकपिशा पयोमुचाम् 8 45
रक्तभावमपहाय चन्द्रमा 8 65
रङ्गभङ्गच्युत रेत 10 12
रचित रतिपण्डित त्वया 4 18
रजनीतिमिरावगुण्ठिते 4 11
रणाङ्गण शोणितपङ्कपिच्छिले 16 50
रणे वाणगणैर्भिन्ना 16 24
रणोत्सुकेनान्यकशत्रुसूनुना 14 1
रतिद्वितीयेन मनोभवेन 9 4
रतिरलथ तत्कबरीकलापम् 9 21
रथस्य कर्णाविभि तम्मुखस्य 9 23
रथाश्वकेशावलिरर्णचामरम् 15 31
रथिनो रथिभिर्वाणै 16 46
रराज तया व्रजता सुराणाम् 13 8
रात्रिवृत्तमनुयोक्तुमुद्यतम् 8 10
रावणध्वनितभीतया तया 8 24
रुद्धनिर्गमनमादिनक्षयात् 8 60
रुषा मिथो मिलद्दन्ति 16 32
रेखाविभक्त प्रविभक्तगात्र्या 7 18
रेजे सुरारिशरदुर्दिनके निरस्ते 17 23
रे शम्भुतापमशिशो बत मुञ्च मुञ्च 17 13
रोमोद्गम प्रादुरभूदुमाया 7 77
रौद्र सुदुधर धाम 10 54
रौद्रेण दह्यमानस्य 10 14

ल

लग्नद्विरेफ परिभूय पद्मम् 7 16
लग्नद्विरेफाञ्जनभक्तिचित्रम् 3 30
लज्जा तिरश्चा यदि चेतसि स्यात् 1 49
लतागृहद्वारगतोऽथ नन्दी 3 41
लब्धप्रतिष्ठा प्रथमम् 2 27
लब्ध्वा धनुर्वेदमगाङ्गविद्विष 15 36
लाङ्गूलविक्षेपविसर्पिशोभै 1 13
लीलारसाभि सुरकन्यकाभि 13 26
लोहिताकमणिभाजनार्पितम् 8 75

व

वचस्यवसिते तस्य 2 53
वचोभिर्मधुरै सान्त्वै 10 9
वधू द्विज प्राह तवैष वत्से 7 83
वधूर्विधात्रा प्रतिनन्द्यते स्म 7 87
वनेचराणा वनितासखानाम् 1 10
वपुर्विरूपाक्षमलक्ष्यजन्मता 5 72
वर्गावुभौ देवमहीधराणाम् 7 53
वर्णप्रकर्षे सति कर्णिकारम् 3 28

वर्णानिकान्तर दधुनदो नभोऽन्ते 17 35
वाता ववु सौख्यकरा प्रसेदु 11 37
वातोद्धूत काञ्चनभूमिज रज 14 22
वासराणि कतिचित् कथचन 8 13
विकम्पगम्भीरदलशिदा तम् 12 23
विकीर्णसप्तर्षिबलिप्रहासिभि 5 37
विचित्रवस्त्रन्मणिनद्धलिङ्गम् 12 5
विज्ञानता भाविशिरोनिकृन्तनम् 15 26
विदित वो यथा स्वार्थो 6 26
विद्युल्लता वियति वारिदवृन्दमध्ये 17 42
विधिना कृतपर्णवेशनम् 4 31
विनिप्रयुक्तनमस्कारै 6 52
विनिप्रयुक्ता प्रतिगृह्य सस्मिताम् 5 32
विधेरमोघ न वरप्रसादम् 12 46
विध्वस्य तेन सुरसैन्यमहापताका 17.28
विनम्रदेवासुरपृष्ठभास्याम् 11.21
विन्यस्तवैदूर्यशिलातलेऽस्मिन् 7 10
विन्यस्तओंकारपरेण मङ्गलम् 5 76
विबुधैरसि यस्य दारुणै 4 19
विभिन्न धन्विना वाणै 16 12
विभूषणोद्भासि पिनद्धभोगि वा 5 78
विमुच्य सा हारमहार्यनिश्चया 5 8
विरोधिना शोणितसारणैषिणाम् 14 11
विरोधिसत्त्वोज्झितपूर्वमत्सरम् 5 17
विलोकिता कौतुकिनामरावती- 14.30
विलोक्य धूलीपटलैर्वृत नृपम् 14 38
विलोक्य यत्र स्फटिकस्य भित्तौ 9 40
विलोचन दक्षिणमञ्जनेन 7 59
विवृण्वता दोषमपि च्युतात्मना 5 81
विवृण्वती शैलसुतापि भावम् 3 68
विशृङ्खल पक्षतिपुष्पमीषद् 9 3
विश्वावसुप्राग्रहरै प्रवीणै 7 48
विष्णुपादोदकोद्भूता 10 30
विसृजन्ती मुखैर्ज्वाला 16 8
विसृष्टरागादधरान्निवर्तित 5 11
वीज्यते स हि संसुप्त 2 42
वीराणा वियतोर्ध्व 16 23
वीराणा शस्त्रभिन्नानि 16 27
वृतस्तेनेदमेवाहम् 2 56
वृत्तानुपूर्वे च न चातिदीर्घे 1 35
वैवाहिकी तिथि पृष्टा 6 93
वैवाहिकै कौतुकसविधानै 7 2
व्यधुर्बहिर्मङ्गलगानमुच्चै 9 32
व्यावृत्तगतिरुद्याने 2 35
व्याहृता प्रतिवचो न सदधे 8 2
व्योमस्थल परिवृता वसुना 17 44

श

शक्तिर्ममाखावहनप्रचारा 13 16
शक्त्या हतानुमसुरेश्वरमानसन्तम् 17 51
शङ्करस्तु गिरिरुद्धनैरथ 8 72
शम्भुनोर्ध्वविततर्क्षोदया 8 62
शङ्खान्तरद्योति विलोचन यत् 7 33
शतारम्भोमयी भूमि 10.25
शनो गिरोऽस्व सुगिरन्तरङ्गान् 11 47
शरत्स्वरच्चन्दनरोचिविरोचिभि 14 4
शरस्य मकरन्दवाना 10 10
शशिना सह याति कौमुदी 4 33
शस्त्रच्छिन्नगजारोहा 16 30
शस्त्रभिन्नेभकुम्भस्य 16 22
शस्त्रास्त्रविद्याभ्यसनादसक्त 12.21
शासन पशुपते स कुमार 12 58
शिखरासक्तमेघानाम् 6 40
शिरसा प्रणिपत्य याचितानि 4 17
शिरासि वरशोभानाम् 16.28
शिरीषपुष्पाधिकसौकुमार्यो 1 41
शिलाशया तामनिकेतवासिनीम् 5.25
शिष्यता निधुवनोपदेशिन 8 17

शीकरव्यतिकर मरीचिभि 8 31
शुचौ चतुर्णां ज्वलता शुचिस्मिता 5 20
शुद्धमाविलमवस्थित चलम् 8 57
शुभ्रैरभ्रकपैरस्मि (शनै) 10 43
शूलिन करतलद्वयेन सा 8 7
शैल सपूर्णकामोऽपि 6 85
शैलात्मजापि पितुरिच्छिरसोऽभिलापम् 3 75
श्रीनीलकण्ठप्रभुपति पुरोऽस्ति 12 26
श्रुताप्सरोगीतिरपि क्षणेऽस्मिन् 3 40
श्रुत्वेति वाच वियतो गरीयसीम् 15 39
श्रुत्वेति वाच हृदयप्रियाया 11 9

स

सयुग सायुगीन तम् 2 57
सकलविबुधलोक सस्तीन शेषशोक 13 51
स कश्यप सा जननी सुराणाम् 13 46
स कार्त्तिकेय पुरत परीत 13 30
स कृत्तिवासास्तपसे यतात्मा 1 55
सखी तदीया तमुवाच वर्णिनम् 5 62
सख्यु प्रवालोद्गमचारुपत्रे 3 27
स गोपति नन्दिभुजावलम्बी 7 37
सक्रन्दन स्यन्दनतोऽवतीर्य 12 3
सङ्गेन वो भर्गतपस्विन शिशु 15 42
सग्रामप्रलयाय सनिपतलो- 15 53
सग्रामानन्दवर्धिष्णौ 16 5
स चण्डिभृङ्गिप्रमुखैर्गरिष्ठै 12 8
स तथेति प्रतिज्ञाय 6 3
स ते दुहितर साक्षात् 6 78
सत्यमर्काच्च सोमाच्च 6 19
स दक्षिणापाङ्गनिविष्टमुष्टिम् 3 70
स दुर्निवार मनसोऽतिवेगिनम् 14 2
स देवदारुद्रुमवेदिकायाम् 3 44
स देवमातुर्जगदेकवन्द्यो 13 45
सद्यो निकृत्ताञ्जनभेदद्युतिम् 15 30
सद्यो विभिन्नाञ्जनपुञ्जतेजस 15 16
स द्वारपालेन पुर प्रदर्शितान् 15 7
स द्विनेत्र हरेश्चक्षु 2 30
सतानकतरुच्छाया 6 46
सतानकाकीर्णचतुष्पथ तत् 7 3
सधानमात्रसमसस्य युगान्तकाल 17 26
सध्ययाप्यनुगत रवेर्वपु 8 44
सपदि मुकुलिताक्षी रुद्रसरम्भभीत्या 3 76
स पावकालोकरुषा विलक्षाम् 9 18
सप्तर्षिहस्तावचितावशेषाणि 1 16
स प्रजागरकषायलोचनम् 8 88
स प्रापदप्राप्तपराभियोगम् 7 50
स प्रियामुखरस दिवानिशम् 8 90
स प्रीतियोगाद् विकसन्मुखश्री 7 55
समदिवसनिशीथ सङ्गिनस्तत्र शभो 8 91
स माधवेनाभिमतेन सख्या 3 23
स मानसी मेरुसख पितॄणाम् 1 18
समीययिवासो रहसि स्मरार्ता 9 45
समुच्छ्रितेन त्रिदिवौकसा महा- 14 28
समेत्य दैत्याधिपते पुर स्थिता 15 3
समेत्य सर्वेऽपि मुद दधाना 13 50
सपत्स्यते व कामास्यम् 2 54
समिलद्भिर्मराले सा 10 32
सम्यक् स्वय किल विमृश्य 17 15
सर्गक्षेपप्रणयनाद् 6 9
सर्व सखे त्वय्युपपन्नमेतत् 3 12
सर्वाभि सर्वदा चन्द्र 2 34
सर्वोपमाद्रव्यसमुच्चयेन 1 50
सलीलमङ्कस्थितया गिरीन्द्र- 12 18
स वामवेनामसमनिकृष्टम् 3 2
स विलक्षमुखैर्देवै 10 4
स विस्मयानन्दविवशस्वराया 11 19
स व्यबुध्यत बुधस्तवोचित 8 85

स नक्तस्त्वामिति ज्ञातवेद 9 12
सन्ध्येव प्रियसुरानिशीथिन्या 8 14
सन्धेना दृष्टमीन 10 2
स हि देव परं ज्योति 2 58
सल्हासमच्छुरितानन्द 13 13
साक्षाद् दृष्टोऽसि न पुन 6 22
सा गौरसिद्धार्थनिवेशवद्भि 7 7
सान्द्रप्रमोदात् पुलकोपगूढ 13 16
सान्द्रे सुरानीकरवोऽभिरम्बरे 14 37
साध्वनस्तमितप्रसमातपम् 8 54
सा भूधराणामधिपेन तस्याम् 1 22
सा मङ्गलस्नानविशुद्धगात्री 7 11
सामनि सहचरा सहस्रश 8 41
सा राजहंसैरिव सन्नताङ्गी 1 34
सा लावण्यमात्रलिपिमिष्टजनस्य 7 81
सा सन्नवद्भि कुसुमैर्लतेव 7 21
सा सूर्यविसर्जनम् 10 39
सिद्धवरसंप्रमु भूतानाम् 8 46
सुखान्तिकान्तागमितानुकारम् 9 2
सुताङ्गुलीन मृगाङ्कमौल 11 25
सुतन्विनि स्वान्तविवृद्धतृष्णम् 3 56
सुधातमिन्दूस्वरामपिञ्जरे 14 24
सुता विराय ता मर्त्ती (मूल) 10 57
सुधाकरैरिवाम्भोनि 10 33
सुविम्बितस्य स्फटिकासुगुप्ते 9 41
सुनक्तिभाजानविषादपीठम् 12 31
सुमङ्गलोपावनमानहन्ता 11 35
सुरद्विषोऽस्पृष्टभेदमेतत् 13.34
सुरपरिवृढ प्रौढ वीर कुमार- 12 60
सुराङ्गनाना जलकेलिभाजाम् 13.24
सुरशिलायस्य महाचमूस्थने 15 12
सुरसिन्धुसोपरिकम्पहेलया 14 17
सुरस्यश्रीविपदा निदारणम् 14 3
सुरालयालोकनकौतुकेन 13 12
सुरा सुगालीरपुर सरागा 12 40
सुरा समन्धर्वकिनार एत 3 20
सुस्नाताना मुनीन्द्राणाम् 10 44
सुनानि नन्दनवन्यवद्विप 15 1
सोऽमुमन्य हिमवन्तमानन 8 21
सोऽप्यनानतगिरावरेऽर्घ्य 8 42
सोऽहं तृष्णातुरैर्दृष्टिम 6 27
सौभाग्ये सदु सुभाषाम 10 50
सौरभ्यलुब्धभ्रमरगायनि 13 27
स्कन्दमहम प्रणतुं तुङ्गनम 15 23
स्तुत्वा पुरस्तादिस्तमितन 12 47
स्त्रीपुंसावात्मभागौ ते 2 7
स्थानमाह्निकमनान्य दन्तिन 8 33
स्थाने त्वा ह्यचलमानयम 7 65
स्थान त्वा स्थावरात्मानम 6 67
स्थिता क्षण पक्ष्मसु ताडिताधरा 5 24
स्नात्वा तत्र सुरम्यायाम 10 52
स्फुरद्दीप्तिचित्रायुधशालिभिर्नले 14 15
स्फुरन्मरीचिच्छुरितास्त्रगानि 11 32
स्मरसि स्मर मेखलागुणै 4 8
स्मरस्तथाभूतमयुग्मनेत्र 3 51
स्रस्ता नितम्बादवलम्बमाना 3 55
स्वकालपरिमाणेन 2 8
स्वदर्शनार्थं समुपस्थितानाम 13 47
स्वदक्षया कल्पितवत्वदनीर 12 14
स्वनङ्कमारान्य सुतानिरागत् 11 22
स्वयंविशीर्णद्रुमपर्णवृत्तिता 5.28
स्वरूपमास्थाय न्यायाहुत्या 9 6
स्वरेण तस्याममृतस्रुतेव 1 46
स्वर्गीणामावकृतिकारीन 11 17
स्वर्गीणामालम्बीकरिणी समन्तात 17 53
स्वर्गीणामावनतान्यमेना 11 7
स्वर्गीरोहणनिश्रेणि 10.28
स्वौकस स्वर्गमिरिच्युता किम् 12 36

स्वर्लोकलक्ष्मीकचकर्पणाय 13 15
स्वर्वाहिनीवारिविहारचारी 9 38
स्वागत स्वानधीकारान् 2 18

ह

हरस्तु किञ्चित् परिवृत्तधैर्यं 3 67
हरितारुणचारुबन्धन 4 14
हरो विकीर्णं घनघर्मतोयै 9 19
हवींषि मन्त्रपूतानि 10 19
हव्यवाह त्वयासादि 10 5
हित्वायुधानि सुरसैन्यतुरगवाहा 17 31
हिमव्यपायाद् विशदाधराणाम् 3 33
हिरण्यरेतसा तेन 10 27
हृदये वससीति मत्प्रियम् 4 9
हेमतामरसताडितप्रिया 8 26
हेमावनीषु प्रतिबिम्बमात्मन 14 23
हैम फल हेमगिरेर्लतेव 11 26
ह्रीमानभूद् भूमिधरो हरेण 7 54